

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
રત્નુ ગમનમાં સમય ભેદ કેમ નથી ?	૭૬	જીવ, પુદ્ગલ પરિણામી, ણાક્રીના	
અપદ્ધ્યાનનું લક્ષણ	૭૬	અપદ્ધ્યાગી	૮૦, ૮૮
વીતરાગ અગ્ન્યકલ્પ-નિશ્ચય અગ્ન્યકલ્પ		પુદ્ગલ મૂર્તિક, ણાક્રીના અમૂર્તિક	૮૮
વીતરાગ ચારિત્રનું અધિનાભૂત	૭૬, ૭૭	આકાશ દેવવાન	૮૮
પરમાગમના અવિરાધપૂર્વક વિચાર	૭૭	જીવ, પુદ્ગલ અક્રિય, ણાક્રીના અક્રિય	૮૮
સર્વાંગ વચનમાં વિવાદ ન કરવો	૭૭	જીવ કર્તા, ણાક્રીના અકર્તા પણ કારણ	૮૯
પંચાસ્તિકાયનું કથન	૭૮, ૮૯, ૯૦	જીવોનો પરસ્પર ઉપકાર	૮૯
અસ્તિ અને કાયનું લક્ષણ અને કથન	૭૮, ૭૯	અશુરુલઘુના પરિણામ, સ્વભાવ પર્યાય	૮૯
પંચાસ્તિકાયોમાં સંજ્ઞા આદિ ભેદ	૭૯	જીવના શરીર, મન આદિનો કર્તા પુદ્ગલ	૮૯
પંચાસ્તિકાયોમાં અસ્તિત્વથી ભેદ	૭૯	'ગતિ' આદિના કર્તા ધર્માદિ ચાર દ્રવ્ય	૮૯
'સિદ્ધત્વ' શુદ્ધદ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય	૭૯	જીવ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી દ્રવ્ય અને ભાવ	
નિશ્ચયમાં સત્તા-કાયથી દ્રવ્યનું અભેદપણ	૮૦	પુણ્ય-પાપનો કર્તા નથી, અશુદ્ધ	
છ એ દ્રવ્યોની પ્રદેશ સંખ્યા	૮૧	નિશ્ચયનયથી કર્તા	૮૯
કાળદ્રવ્ય એક પ્રદેશી કેમ ?	૮૧, ૮૨	પુદ્ગલાદિ પોતાના પરિણામોના કર્તા	૮૯
'દ્રવ્ય' પર્યાય પ્રમાણ છે	૮૨	છ એ દ્રવ્યોનું સર્વગતપણું	૯૦
પરમાણુ-ગમનમાં કાળદ્રવ્ય સહકારી	૮૨	વ્યવહારનયથી દ્રવ્યોનો પરસ્પર પ્રવેશ	૯૦
પરમાણુ ઉપચારથી કાય	૮૩	કયો જીવ ઉપાદેય છે ?	૯૦
જીવ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધ છે	૮૩	શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક-સ્વભાવનો અર્થ	૯૧
મનુષ્યાદિ પર્યાય વ્યવહારનયથી છે	૮૩	'ચૂલિકા' નો અર્થ	૯૧
કાલાણુ ઉપચારથી પણ કાય નથી	૮૪	ખીજો અધિકાર	૯૨-૧૮૨
'આણુ' પુદ્ગલની સંજ્ઞા, કાળ આણુ		જીવ-અજીવના પરિણમનથી આસ્રવાદિ	૯૨
કેવી રીતે ?	૮૪	જીવને પરદ્રવ્ય-જનિત ઉપાધિનું અહણ્ય	૯૩
પરમાણુ શબ્દનો અર્થ	૮૪	જીવનું પરદ્રવ્યરૂપ પરિણમન	૯૩
પ્રદેશનું લક્ષણ અને અવગાહન શક્તિ	૮૫	નિશ્ચયથી જીવ નિજ સ્વભાવ છોડતો નથી	૯૩
એક નિગોદ શરીરમાં સિદ્ધોથી		'પરસ્પર સાપેક્ષતા' કથયિત	
અનંતશુણ્યા જીવ	૮૬	પરિણામીપણું	૯૩
લોક સૂક્ષ્મ-ગાદર પુદ્ગલોથી બરપૂર	૮૬	હૈય અને ઉપાદેય તત્ત્વોનું કથન	૯૪
અમૂર્તિક આકાશની વિભાગ-કલ્પના	૮૬	નિશ્ચય રતનત્રયનો સાધક વ્યવહાર	૯૪
ચૂલિકા	૮૭	કયો જીવ કયા તત્ત્વનો કર્તા	૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
'શરીર' શબ્દનો અર્થ અને સ્વરૂપ	૧૨૫	સાતમી નરકવાળો ફરી વાર નરકે જાય છે	૧૩૬
નિજ-શુદ્ધાત્મભાવનાથી ચરમશરીરીને		નરકના દુઃખ	૧૩૭
મોક્ષ અને અચરમને સ્વર્ગ તથા		તિથંકુ લોકતું કથન	૧૩૮, ૧૩૯
પરંપરાએ મોક્ષ	૧૨૬	દ્વીપ સમુદ્રોનો આકાર. વિસ્તાર,	
અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષા	૧૨૬	સંખ્યા	૧૩૯
અશુભિ અનુપ્રેક્ષા	૧૨૭	આવાસ, ભવન અને પુરતુ લક્ષણ	૧૪૦
પ્રહ્લ્યાચારી સદા પવિત્ર	૧૨૮	વ્યંતર-ભવનવાસીની ભવનસંખ્યા	૧૪૦
જન્મથી શૂદ્ર, ક્રિયાથી દિવ્ય બાદાણ	૧૨૮	મનુષ્ય લોકતું કથન	૧૪૦
સંયમરૂપી જળમરેટી અત્મનદીમાં		જંબૂદ્વીપના ક્ષેત્ર, પર્વત, ઝંક અને	
સ્નાન	૧૨૮	નદી	૧૪૧
આસવાનુપ્રેક્ષા, ઇન્દ્રિય, ક્ષયા, અમત,		ક્ષેત્ર, પર્વત અને ઝંકના અર્થ	૧૪૨
ક્રિયા	૧૨૯	ભરતક્ષેત્રતું પ્રમાણ	૧૪૧
સંવર અનુપ્રેક્ષા	૧૩૦	પર્વત, ક્ષેત્ર અને ઝંકોનું પ્રમાણ	૧૪૩
નિજંરા અનુપ્રેક્ષા	૧૩૦	ઉત્તરદિશાના ક્ષેત્ર, પર્વત, નદી	૧૪૩
નિજંરામાં નિન વચન કારણ	૧૩૧	વિજયાધં અને સ્લેષ્ઠ ખંડોમાં ચોથો કાળ	૧૪૩
દુઃખી ધર્મમાં તત્પર ધાય છે	૧૩૧	વિદેહ શબ્દનો અર્થ	૧૪૪
સંવેગ અને વૈરાગ્યતું લક્ષણ	૧૩૧	સુમેરુ પર્વતતું કથન	૧૪૪
લોક અનુપ્રેક્ષા	૧૩૧	ગજદન્ત, યમકાગિરિ, સુવણ પર્વત	૧૪૪
લોકનો આકાર અને વિસ્તાર, વાતવલય	૧૩૧	ભોગભૂમિના ભોગ, સુખ, કલ્પવૃક્ષ	૧૪૫
ત્રસનાડી, ઊર્ધ્વ-અધોલે કની ઊંચાઈ	૧૩૨	નિશ્ચય-વ્યવહાર રતત્રયના ધારક	
અધોલોક, નરક, બિલ સંખ્યા	૧૩૨	ઉત્તમ પાત્ર	૧૪૫
સાત પૃથ્વીઓની મોટાઈ અને વિસ્તાર	૧૩૩	આહારદાનતું ક્ષણ	૧૪૫
ચિત્રા, પૃથ્વી, પંક, ખર અને		વિદેહક્ષેત્રતું વિશેષ કથન	૧૪૬, ૧૪૮
અખળહુલ ભાગ	૧૩૩	'પૂર્વ'તું પ્રમાણ	૧૪૯
ખર અને પંક ભાગોમાં દેવોનો નિવાસ	૧૩૪	લવણ સમુદ્રમાં ૧૬૦૦૦ યોજન જળ	
નરકોમાં પટલ અને બિલ	૧૩૫	ઊંચાઈ	૧૫૦
નરકોમાં શરીરની ઊંચાઈ અને આયુષ્ય	૧૩૫	ધાતકી ખંડ	૧૫૧
નરક સંખંધી ગતિ આગતિ	૧૩૬	પર્વત અને ક્ષેત્રોના આકાર	૧૫૧
પ્રત્યેક નરકમાં ઉત્પન્ન થવાનો કેમ	૧૩૬	કાલોદ સમુદ્ર અને પુષ્કરવર દ્વીપ	૧૫૧

1. The first part of the text discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities related to the business. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

2. The second part of the text focuses on the role of the accounting department in providing valuable insights into the company's financial performance and identifying areas for improvement.

3. The third part of the text highlights the importance of regular communication and collaboration between the accounting department and other departments within the organization.

4. The fourth part of the text discusses the challenges faced by the accounting department in managing complex financial data and ensuring compliance with regulatory requirements.

5. The fifth part of the text concludes by emphasizing the need for continuous learning and professional development for accounting professionals to stay up-to-date with the latest industry trends and technologies.

6. The sixth part of the text provides a summary of the key points discussed and offers recommendations for how the accounting department can better serve the organization's needs.

7. The seventh part of the text discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities related to the business. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

8. The eighth part of the text focuses on the role of the accounting department in providing valuable insights into the company's financial performance and identifying areas for improvement.

9. The ninth part of the text highlights the importance of regular communication and collaboration between the accounting department and other departments within the organization.

10. The tenth part of the text discusses the challenges faced by the accounting department in managing complex financial data and ensuring compliance with regulatory requirements.

11. The eleventh part of the text concludes by emphasizing the need for continuous learning and professional development for accounting professionals to stay up-to-date with the latest industry trends and technologies.

12. The twelfth part of the text provides a summary of the key points discussed and offers recommendations for how the accounting department can better serve the organization's needs.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પુણ્ય પ્રકૃતિઓના નામ	૧૮૦	વિભીપણ, દેવકી અને વસુદેવની કથા	૧૮૫
સોળભાવના અને સમ્યક્ત્વની મુખ્યતા	૧૮૦	સાત ભય	૧૮૫
ત્રણ મૂહતા આદિ ૨૫ દોષ	૧૮૦	નિશ્ચય નિઃશક્તિ, વ્યવહાર કારણ	૧૮૫
સમ્યક્દષ્ટિ પુણ્ય કેમ કરે ?	૧૮૧	નિષ્કાંક્ષિત અને વ્યવહાર નિષ્કાંક્ષિત	૧૮૫
નિજશુદ્ધાત્મા ઉપાદેય છે એવી રુચિરૂપ		સીતાની કથા	૧૮૬
સમ્યક્દષ્ટિની ભાવના	૧૮૦	નિશ્ચય નિષ્કાંક્ષિતને વ્યવહાર કારણ	૧૮૬
ભક્તિ અને પુણ્યથી પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ	૧૮૧	નિર્વિચિકિત્સા અને વ્યવહાર	
સમ્યક્દષ્ટિનું સ્વર્ગમાં જીવન	૧૮૧	નિર્વિચિકિત્સા	૧૮૬
મિથ્યાદષ્ટિનો પુણ્યબંધ	૧૮૨	દ્રવ્ય અને ભાવ નિર્વિચિકિત્સા	૧૮૭
ભેદાભેદ રત્નત્રયના ધારક ગણધર	૧૮૨	નિશ્ચય નિર્વિચિકિત્સા, વ્યવહાર કારણ	૧૮૮
ત્રોત્તે અધિકાર	૧૮૩-૨૭૧	અમૂહદષ્ટિ અને વ્યવહાર અમૂહદષ્ટિ	૧૮૮
વ્યવહાર અને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ	૧૮૩, ૧૮૪	નિશ્ચય અમૂહદષ્ટિ, વ્યવહાર કારણ	૧૮૮
નિશ્ચય અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ		સંકલ્પ-વિકલ્પનું લક્ષણ	૧૮૮, ૧૯૯
સાધ્ય-સાધક	૧૮૫	ઉપગૂહન તથા વ્યવહાર અને નિશ્ચય	૧૯૯
નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ	૧૮૫	સ્થિતિકરણ ગુણ, વ્યવહાર અને નિશ્ચય	૨૦૦
રત્નત્રયમય આત્મા જ મોક્ષનું કારણ	૧૮૬	વાત્સલ્ય ગુણ, વ્યવહાર અને નિશ્ચય	૨૦૦
નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર	૧૮૬	અકંપનાચાર્ય અને વિપ્લુકુમારની કથા	૨૦૧
વ્યવહાર સમ્યક્દર્શન	૧૮૮	વજ્રકરણ અને સિંહોદરની કથા	૨૦૧
‘સમ્યક્દર્શન’ સમ્યક્જ્ઞાનનું કારણ	૧૮૮	મુનિ લેહાભેદ રત્નત્રયના આરાધક	૨૦૧
ગૌતમ ગણધર, અશ્વિભૂત, વાયુભૂતની કથા	૧૮૯	શ્રાવક લેહાભેદ રત્નત્રયના પ્રેમી	૨૦૧
અભવ્યસેન મુનિ	૧૯૦	પ્રભાવના ગુણ, વ્યવહાર પ્રભાવના	૨૦૨
સમ્યક્ત્વ વિના તપ આદિ વૃથા	૧૯૦	નિશ્ચય પ્રભાવના, વ્યવહાર કારણ	૨૦૨
દેવમૂહતા, લોકમૂહતા, સમયમૂહતા	૧૯૦	સરાગવ્યવહાર સમ્યક્ત્વથી સાધ્ય,	
નિશ્ચયથી ત્રણ મૂહતાથી રહિતપણું	૧૯૨	વીતરાગ ચારિત્રનું અવિનાભાવી,	
આઠ મહ	૧૯૩	વીતરાગ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ	૨૦૩
મમકાર અને અહંકારનું લક્ષણ	૧૯૩	સમ્યક્દષ્ટિ કયાં કયાં ઉત્પન્ન થાય છે ?	૨૦૩
છ અનાયતન. અનાયતનનો અર્થ	૧૯૩, ૧૯૪	કઈ ગતિમાં કયું સમ્યક્ત્વ ?	૨૦૪, ૨૦૫
નિઃશંકિત અને વ્યવહાર નિઃશંકિત	૧૯૫	સમ્યક્જ્ઞાન, વ્યવહાર અને નિશ્ચય	૨૦૬
ઝિનેન્દ્રમાં અસત્યના કારણોનો અભાવ	૧૯૫	સંશય, વિભ્રમ, વિમોહ	૨૦૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
એકત્વ-વિતકેતુ' લક્ષણ અને સ્વાગી	૨૩૧	નિશ્ચય પંચાચાર, વ્યવહાર કારણ ૨૪૫, ૨૪૬	
(પંડસ્થ આદિ ચાર ધ્યાન	૨૩૨	આચાર્ય'તુ' સ્વરૂપ અને નિશ્ચય	
રાગ-દ્રેપ-મોહનું લક્ષણ	૨૩૨	પંચાચાર	૨૪૬
રાગ-દ્રેપ ક્રમ'જનિત કે જીવજનિત	૨૩૨	અંતરંગ તપનું બહિરંગ તપ કારણ	૨૪૭
નય વિવક્ષાથી રાગ-દ્રેપ કૈનાથી ધાય ?	૨૩૩	નિશ્ચય સ્વાધ્યાય	૨૪૮
શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ' અશુદ્ધ		ઉપાધ્યાયનું સ્વરૂપ	૨૪૮
નિશ્ચયનય' વ્યવહાર	૨૩૩	સાધુનું સ્વરૂપ અને ણાદ્ય-અભ્યંતર	૨૫૦
પદસ્થ ધ્યાન, પરમેષ્ઠિ વાચક મંત્ર	૨૩૪	મોક્ષમાર્ગના સાધક	૨૫૦
૩૫, ૧૬, ૬, ૫, ૪, ૨, ૧ અક્ષરોના		વ્યવહાર અને નિશ્ચય આરાધના	૨૫૦
મંત્ર	૨૩૪	નિજ આત્મા જ પંચ પરમેષ્ઠિ રૂપ છે	૨૫૧
' ઝોં' પદની સિદ્ધિ	૨૩૫	ધ્યેય, ધ્યાના અને ધ્યાનનું લક્ષણ	૨૫૨
સર્વપદ, નામપદ, આદિપદ	૨૩૫	પંચ-પરમેષ્ઠિ ધ્યેય છે	૨૫૩
ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન, ધ્યાનદ્રવ્ય	૨૩૬	નિષ્પન્ન અવસ્થામાં નિજ આત્મા ધ્યેય	૨૫૩
નિશ્ચયધ્યાનનું કારણ શુભોપયોગ	૨૩૬	ચોવીસ પરિબ્રહ્મ	૨૫૩
અરિહંતનું સ્વરૂપ	૨૩૭	બુદ્ધિ બુદ્ધિ પદાર્થ ધ્યાન કરવા યોગ્ય	૨૫૩
અરિહંત નિશ્ચયથી શરીરરહિત	૨૩૮	વ્યવહાર રત્નત્રયને અનુકૂળ	
પરમૌદારિક શરીર સાત ધાતુરહિત	૨૩૮	નિશ્ચય રત્નત્રય	૨૫૩
૧૮ દોષોના નામ	૨૩૮	શુદ્ધોપયોગ એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચય	૨૫૩
' અરિહંત' શબ્દનો અર્થ	૨૩૮	પરમધ્યાનનું સ્વરૂપ અને નામાંતર ૨૫૪, ૨૫૭	
સર્વ'ગની સિદ્ધિ	૨૩૯	તપ-શ્રુત-વ્રત ધારી જ ધ્યાતા	૨૫૭
દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ-અન્તરિત પદાર્થ	૨૪૧	તપ-શ્રુત-વ્રતનું લક્ષણ અને ભેદ	૨૫૮
અનુમાન, પક્ષ, હેતુ, દંષ્ટાંત આદિ	૨૪૧	ધ્યાનની સામગ્રી	૨૫૮
હેતુ દોષ	૨૪૨	વ્રતથી પુણ્ય, તે ધ્યાનનું કારણ	
બુદ્ધિહીનને શાસ્ત્ર અનુપકારી	૨૪૩	કેવી રીતે ?	૨૫૯
ભુમો સિદ્ધાણુંનું ધ્યાન નિશ્ચયનું કારણ	૨૪૩	મહાવ્રત પણ એકદેશવ્રત કેમ ?	૨૬૦
સિદ્ધોતુ' સ્વરૂપ તથા સિદ્ધ નિશ્ચયધી		ત્યાગનું લક્ષણ	૨૬૦
નિરાકાર, વ્યવહારથી સાકાર	૨૪૪	' મહાવ્રતના ત્યાગ 'નો અર્થ	૨૬૦
સિદ્ધ ચરમશરીરથી કિંચિત્ ઊન	૨૪૫	નિશ્ચય વ્રત	૨૬૧

श्री नेमियन्द्रसिद्धांतिदेव-विरचित

श्री

५५६-द्रव्यसंग्रह

-१-

५५६-द्रव्य-पंचास्तिकाय अधिकार

श्रीमद्ब्रह्मदेवकृता संस्कृतव्याख्या ।

प्रणम्य परमात्मानं सिद्धं त्रैलोक्यवन्दितम् ।
स्वाभाविकचिदानन्दस्वरूपं निर्मलाव्ययम् ॥ १ ॥
शुद्धजीवादिद्रव्याणां देशकं च जिनेश्वरम् ।
द्रव्यसंग्रहसूत्राणां वृत्तिं वक्ष्ये समासतः ॥ २ ॥ युग्मम् ॥

अथ मालवदेशे धारानामनगराधिपतिराजभोजदेवाभिधानकलिकालचक्रवर्ति-
सम्बन्धिनः श्रीपालमहामण्डलेश्वरस्य सम्बन्धिन्याश्रमनामनगरे श्रीमुनिसुव्रततीर्थकर-

श्री ब्रह्मदेवकृत संस्कृत टीकानो
गुजराती अनुवाद

[टीकाकारमुं संग्रहाचरणः—] त्रयु लोकाधी वंघ, स्वाभाविक विद्वानन्दस्वरूप,
निर्भय तथा अपिनाशी ज्ञेया सिद्ध परमात्माने अने शुद्धज्वादि द्रव्येना उपदेशक
श्री जिनेश्वरलगवानने प्रणाम करीने, ६ (-ब्रह्मदेव), द्रव्यसंग्रह (नामना ग्रन्थ)नां
सूत्रेानी टीका संक्षेपमां कहीश. (१-२)

[६वे श्री टीकाकार ग्रंथनी टीकानो प्रारंभ करे छेः—]

भाषणा देशमां, धारानगरीना अधिपति कृष्णकाणभक्तवती लोकादेव-
राजना संभंधी महामंडलेश्वर ओपासना ' आश्रम ' नामना नगरमां, श्री मुनिसुव्रतनाथ

કાયવિવરણમ્ । इति प्रथमाधिकारमध्येऽन्तराधिकारत्रयसंबन्धोद्भयम् । तत्रापि चतुर्दशगाथासु मध्ये नमस्कारमुख्यत्वेन प्रथमगाथा । जीवादिनवाधिकारसूचनरूपेण “जीवो उवओगमओ” इत्यादि द्वितीयसूत्रगाथा । तदनन्तरं नवाधिकारविवरणरूपेण द्वादशसूत्राणि भवन्ति । तत्राप्यादां जीवसिद्ध्यर्थं “तिक्काले चट्टपाणा” इतिप्रभृति-सूत्रमेकम्, तदनन्तरं ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयकथनार्थं “उवओगो दुवियप्पो” इत्यादि-गाथात्रयम्, ततः परममूर्त्तत्वकथनेन “वण्णरसपंच” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततोऽपि कर्मकर्तृत्वप्रतिपादनरूपेण “पुग्गलकम्मादीणं” इतिप्रभृति-सूत्रमेकम्, तदनन्तरं भोक्तृत्वनिरूपणार्थं “ववहारा सुहट्टक्खं” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततः परं स्वदेहप्रमिति-सिद्ध्यर्थं “अणुगुरुदेहपमाणो” इतिप्रभृति-सूत्रमेकम्, ततोऽपि संसारिजीवस्वरूप-कथनेन “पुट्टविजलतेउवाऊ” इत्यादिगाथात्रयम्, तदनन्तरं “णिक्कम्मा अट्टगुणा” इति प्रभृतिगाथापूर्वार्धेन सिद्धस्वरूपकथनम्, उत्तरार्धेन पुनरूर्ध्वगतस्वभावः । इति नमस्कारादिचतुर्दशगाथामेलापकेन प्रथमाधिकारे समुदायपातनिका ।

अयेदानीं गाथापूर्वार्धेन सम्बन्धाऽसिधेयप्रयोजनानि कथयाम्युत्तरार्धेन च

પહેલા અધિકારમાં ત્રણ અંતરાધિકાર બાણવા. તેમાં પણ ચૈદ ગાથાઓમાં પહેલી ગાથા નમસ્કારની મુખ્યતાથી છે, બીજી ગાથા “જીવો ઉવઓગમઓ” વગેરે જીવાદિ નવ અધિકારોનાં સૂચનરૂપે છે. ત્યારપછી નવ અધિકારોનાં વિવરણરૂપ બાર ગાથાસૂત્રો છે. તે (બાર ગાથાસૂત્રો)માં પણ શરૂમાં જીવની સિદ્ધિ અર્થે “તિક્કાલે ચટ્ટપાણા” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી જ્ઞાન અને દર્શન બંને ઉપયોગનું કથન કરવા માટે ‘ઉવઓગો દુવિયપ્પો’ વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી (જીવના) અમૂર્તપણાના કથન માટે “વણ્ણરસપંચ” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી કર્મના કર્તાપણાના પ્રતિપાદનરૂપે “પુગ્ગલકમ્માદીણ” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી ભોક્તાપણાનું નિરૂપણ કરવા માટે “વવહારા સુહટ્ટક્કલં” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી (જીવને) સ્વદેહપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા અર્થે “અણુગુરુ-દેહપમાણો” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી સંસારી જીવનું સ્વરૂપકથન કરવા માટે “પુટ્ટવિજલતેઉવાઠ” વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી “ણિક્કમ્મા અટ્ટગુણા” આદિ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં સિદ્ધસ્વરૂપનું અને ઉત્તરાર્ધમાં (જીવના) ઉર્ધ્વગમનસ્વભાવનું કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે નમસ્કારાદિ ચૈદ ગાથાઓ વડે પ્રથમ અધિકારમાં સમુદાયપાતનિકા છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધ કારા હું સંબંધ, અસિધેય અને પ્રયોજન કહું છું અને

કાયવિવરણમ્ । इति प्रथमाधिकारमध्येऽन्तर्गाधिकारत्रयमत्रवोद्भव्यम् । तत्रापि चतुर्दशगाथासु मध्ये नमस्कारमुच्यत्वेन प्रथमगाथा । जीवादिनवाधिकारसूचनरूपेण “जीवो उवओगमओ” इत्यादि द्वितीयसूत्रगाथा । तदनन्तरं नवाधिकारविवरणरूपेण द्वादशसूत्राणि भवन्ति । तत्राप्यादौ जीवसिद्धयर्थं “तिक्काले चट्टुपाणा” इतिप्रभृति-सूत्रमेकम्, तदनन्तरं ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयकथनार्थं “उवओगो दुवियप्पो” इत्यादि-गाथात्रयम्, ततः परममूर्त्तत्वकथनेन “वण्णरसपंच” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततोऽपि कर्मकर्तृत्वप्रतिपादनरूपेण “पुग्गलकम्मादीणं” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, तदनन्तरं भोक्तृत्वनिरूपणार्थं “ववहारा सुहदुक्खं” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततः परं स्वदेहप्रमिति-सिद्धयर्थं “अणुगुरुदेहपमाणो” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, ततोऽपि संसारिजीवस्वरूप-कथनेन “पुढविजलतेउवाऊ” इत्यादिगाथात्रयम्, तदनन्तरं “णिक्कम्मा अट्टगुणा” इति प्रभृतिगाथापूर्वार्धेन सिद्धस्वरूपकथनम्, उत्तरार्धेन पुनस्त्वर्गतिस्वभावः । इति नमस्कारादिचतुर्दशगाथामेलापकेन प्रथमाधिकारे समुदायपातनिका ।

अयेदान्तीं गाथापूर्वार्धेन सम्वन्धाऽभिधेयप्रयोजनानि कथयाम्युत्तरार्धेन च

પહેલા અધિકારમાં ત્રણ અંતરાધિકાર જણવા. તેમાં પણ ચૌદ ગાથાઓમાં પહેલી ગાથા નમસ્કારની મુખ્યતાથી છે, બીજી ગાથા “જીવો ઉવઓગમઓ” વગેરે જીવાદિ નવ અધિકારોનાં સૂચનરૂપે છે. ત્યારપછી નવ અધિકારોનાં વિવરણરૂપે બાર ગાથાસૂત્રો છે. તે (બાર ગાથાસૂત્રો)માં પણ શરૂમાં જીવની સિદ્ધિ અર્થે “તિક્કાલે ચટ્ટુપાણા” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી જ્ઞાન અને દર્શન બંને ઉપયોગનું કથન કરવા માટે “ઉવઓગો દુવિયપ્પો” વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી (જીવના) અમૂર્તપણાના કથન માટે “વણ્ણરસપંચ” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી કર્મના કર્તાપણાના પ્રતિપાદનરૂપે “પુગ્ગલકમ્માદીણં” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી ભોક્તાપણાનું નિરૂપણ કરવા માટે “વવહારા સુહદુક્ખં” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી (જીવને) સ્વદેહપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા અર્થે “અણુગુરુ-દેહપમાણો” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી સંસારી જીવનું સ્વરૂપકથન કરવા માટે “પુઢવિજલતેઉવાઠ” વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી “ણિક્કમ્મા અટ્ટગુણા” આદિ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં સિદ્ધસ્વરૂપનું અને ઉત્તરાર્ધમાં (જીવના) ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવનું કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે નમસ્કારાદિ ચૌદ ગાથાઓ વડે પ્રથમ અધિકારમાં સમુદાયપાતનિકા છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા હું સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન કહું છું અને

કાવ્યવિવરણમ્ । इति प्रथमाधिकारमध्येऽन्तर्गधिकारत्रयमवबोधव्यम् । तत्रापि चतुर्दशगाथासु मध्ये नमस्कारमुच्यते प्रथमगाथा । जीवादिनवाधिकारसूचनरूपेण “जीवो उवभोगमओ” इत्यादि द्वितीयसूत्रगाथा । तदनन्तरं नवाधिकारविवरणरूपेण द्वादशसूत्राणि भवन्ति । तत्राप्यादा जीवसिद्धयर्थे “तिष्काले चदुपाणा” इतिप्रभृति-सूत्रमेकम्, तदनन्तरं ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयकथनार्थे “उवभोगो दुवियणो” इत्यादि-गाथात्रयम्, ततः परममूर्त्तत्वकथनेन “वण्णरसपंच” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततोऽपि कर्मकर्तृत्वप्रतिपादनरूपेण “पुग्गलकम्मादीणं” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, तदनन्तरं भोक्तृत्वनिरूपणार्थे “ववहारा सुहदुक्खं” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततः परं स्वदेहप्रमिति-सिद्धयर्थे “अणुगुरुदेहपमाणो” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, ततोऽपि संसारिजीवस्वरूप-कथनेन “पुढविजलतेउवाऊ” इत्यादिगाथात्रयम्, तदनन्तरं “णिक्कम्मा अट्टगुणा” इति प्रभृतिगाथापूर्वार्धेन मिद्धस्वरूपकथनम्, उत्तरार्धेन पुनरुर्ध्वगतिस्वभावः । इति नमस्कारादिचतुर्दशगाथामेलापकेन प्रथमाधिकारे समुदायपातनिका ।

अथेदानीं गाथापूर्वार्धेन सम्बन्धाऽभिधेयप्रयोजनानि कथयाम्युत्तरार्धेन च

પહેલા અધિકારમાં ત્રણ અંતરાધિકાર બાણવા. તેમાં પણ ચૌદ ગાથાઓમાં પહેલી ગાથા નમસ્કારની મુખ્યતાથી છે, બીજી ગાથા “જીવો ઉવબોગમઓ” વગેરે જીવાદિ નવ અધિકારોનાં સૂચનરૂપે છે. ત્યારપછી નવ અધિકારોનાં વિવરણરૂપ બાર ગાથાસૂત્રો છે. તે (બાર ગાથાસૂત્રો)માં પણ શરૂમાં જીવની સિદ્ધિ અર્થે “તિષ્કાલે ચદુપાણા” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી જ્ઞાન અને દર્શન બંને ઉપયોગનું કથન કરવા માટે ‘ઉવબોગો દુવિયણો’ વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી (જીવના) અમૂર્તપણાના કથન માટે “વણ્ણરસપંચ” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી કર્મના કર્તાપણાના પ્રતિપાદનરૂપે “પુગ્ગલકમ્માદીણં” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી ભોક્તાપણાનું નિરૂપણ કરવા માટે “વવહારા સુહદુક્ખં” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી (જીવને) સ્વદેહપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા અર્થે “અણુગુરુ-દેહપમાણો” વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી સંસારી જીવનું સ્વરૂપકથન કરવા માટે “પુઢવિજલતેઉવાઝ” વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી “ણિક્કમ્મા અટ્ટગુણા” આદિ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં સિદ્ધસ્વરૂપનું અને ઉત્તરાર્ધમાં (જીવના) ઊર્ધ્વગતિસ્વભાવનું કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે નમસ્કારાદિ ચૌદ ગાથાઓ વડે પ્રથમ અધિકારમાં સમુદાયપાતનિકા છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા હું સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન કહું છું અને

સિદ્ધાન્તિદેવઃ । કથં વન્દે ? “સવ્વદા” સર્વકાલમ્ । કેન ? “સિરસા” ઉત્તમાઙ્ગેન । “તં” કર્મ્મતાપન્નં । તં કં ? વીતરાગસર્વજ્ઞમ્ । કિંચિશિષ્ટમ્ ? “દેવિદ્વિદવંદં” મોક્ષપદાભિલાષિદેવેન્દ્રાદિવન્દ્યમ્, “ભવણાલયચાલીસા વિંતરદેવાળ હોંતિ વત્તીસા । કપ્પામરચલવીસા ચંદો સ્સરો ણરો તિરિઓ ॥” ઇતિ ગાથાકથિતલક્ષણેન્દ્રાણાં શતેન વન્દિતં દેવેન્દ્રવૃન્દવન્દ્યમ્ । “જેણ” યેન ભગવતા કિં કૃતં ? “ણિદ્દિઠ્ઠં” નિર્દિષ્ટં કથિતં પ્રતિપાદિતમ્ । કિં ? “જીવમજીવં દવ્વં” જીવાજીવદ્રવ્યદ્રવ્યમ્ । તદ્વથા—સહજશુદ્ધચૈતન્યાદિલક્ષણં જીવદ્રવ્યં, તદ્વિલક્ષણં પુદ્ગલાદિપૃચ્ચભેદમજીવદ્રવ્યં ચ, તથૈવ ચિત્તચમત્કારલક્ષણશુદ્ધજીવાસ્તિકાયાદિપૃચ્ચાસ્તિકાયાનાં પરમચિજ્જ્યોતિઃસ્વરૂપશુદ્ધજીવાદિસક્તત્ત્વાનાં નિર્દોષપરમાત્માદિનવપદાર્થાનાં ચ સ્વરૂપમુપદિષ્ટમ્ । પુનરપિ કથમ્ભૂતેન ભગવતા ? “જિણવરવસદ્દેણ” જિત્તમિથ્યાત્વરાગાદિત્ત્વેન એકદેશજિનાઃ અસંયતસમ્યગ્દષ્ટચાદયસ્તેપાં વરાઃ ગણધરદેવાસ્તેપાં જિનવરાણાં

સિદ્ધાંતિદેવ છું. કેથી રીતે નમસ્કાર કરું છું ? “સવ્વદા” સદા. શેના વડે ? “સિરસા” ઉત્તમ અંગ વડે. “તં” (વંદનક્રિયાના) કર્મપણાને પ્રાપ્ત છે તેને. તે (વંદનક્રિયાના કર્મપણાને પ્રાપ્ત) કોણ છે ? વીતરાગ સર્વજ્ઞ. તે કેવા છે ? “દેવિદ્વિદવંદં” મોક્ષપદના અભિલાષી દેવેન્દ્ર આદિથી વંદ્ય છે. “ભવણાલયચાલીસા વિંતરદેવાળ હોંતિ વત્તીસા । કપ્પામરચલવીસા ચંદો સ્સરો ણરો તિરિઓ ॥” (અર્થ :— ભવનવાસી દેવાના ૪૦ ઇન્દ્ર, વ્યંતર દેવાના ૩૨ ઇન્દ્ર, કલ્પવાસી દેવાના ૨૪ ઇન્દ્ર, ન્યોતિથી દેવાના ચંદ્ર અને સૂર્ય એ ૨ ઇન્દ્ર, મનુષ્યોના ૧ ઇન્દ્ર ચક્રવર્તી અને તિર્થચનો ૧ ઇન્દ્ર સિંહ—એ રીતે બધા મળીને ૧૦૦ ઇન્દ્રો છે.) —આ ગાથામાં કહેલા સો ઇન્દ્રોથી વંદ્ય છે. “જેણ” જે ભગવાને શું કર્યું છે ? “ણિદ્દિઠ્ઠં” નિર્દિષ્ટ કરેલ છે—કહેલ છે—પ્રતિપાદિત કરેલ છે. શું ? “જીવમજીવં દવ્વં” જીવ અને અજીવ એ દ્રવ્યો. તે આ પ્રમાણે—સહજશુદ્ધચૈતન્યાદિલક્ષણ જીવદ્રવ્ય અને તેનાથી વિલક્ષણ, પુદ્ગલાદિ પાંચ ભેદવાળું અજીવદ્રવ્ય. તેમ જ ચિત્તચમત્કારલક્ષણ શુદ્ધજીવાસ્તિકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાયાતું, પરમચિત્તભ્યોતિસ્વરૂપ શુદ્ધજીવાદિ સાત તરવોતું અને નિર્દોષ પરમાત્માદિ નવ પદાર્થોતું સ્વરૂપ ઉપદેશ્યું છે. વળી તે ભગવાને કેવા છે ? “જિણવરવસદ્દેણ” મિથ્યાત્વ અને રાગાદિ જીવ્યા હોવાના કારણે અસંયત—સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ એકદેશ જિનો છે, તેમાં જે વર અર્થાત શ્રેષ્ઠ છે તે ગણધરદેવો છે, તે જિનવરોના

૧. આ ગાથા શ્રી આરાધનાસાર ગાથા ૧ની ટીકામાં છે.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

વિવાદં વિના સમ્મતઃ (૩) । इत्यादिमङ्गलव्याख्यानं सूचितम् । मङ्गलमित्युपलक्षणम् ।
 उक्तं च — “मंगलणिमित्तहेतुं परिमाणं णाम तह य कत्तारं । वागरिय छप्पि पच्छा वक्खाणउ
 सत्थमायरिओ ॥” “वक्खाणउ” व्याख्यातु । स कः? “आयरिओ”
 आचार्यः । कं? “सत्थं” शास्त्रं । “पच्छा” पञ्चात् । किं कृत्वा पूर्वं? “वागरिय”
 व्याकृत्य व्याख्याय । कान्? “छप्पि” पडप्यधिकारान् । कथंभूतान्? “मंगल-
 णिमित्तहेतुं परिमाणं णाम तह य कत्तारं” मङ्गलं निमित्तं हेतुं परिमाणं नाम कर्तृसंज्ञा-
 मिति । इति गाथाकथितक्रमेण मङ्गलव्यधिकारपट्टकमपि ज्ञातव्यम् । गाथापूर्वार्धेन
 तु सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि सूचितानि । कथमिति चेत् — विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभाव-
 परमात्मस्वरूपादिविवरणरूपो वृत्तिग्रन्थो व्याख्यानम् । व्याख्येयं तु तत्प्रतिपादक-
 सूत्रम् । इति व्याख्यानव्याख्येयसम्बन्धो विज्ञेयः । यदेव व्याख्येयसूत्रमुक्तं तदेवा-

વિવાદ વિના જે માન્ય હોય તે.

આ રીતે મંગલનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

આહીં મંગલ એ ઉપલક્ષણ-પદ છે. કહ્યું છે કે—

“મંગલણિમિત્તહેતું પરિમાણં ણામ તહ ય કત્તારં ।

વાગરિય છપ્પિ પચ્છા વક્ખાણउ સત્થમાયરિઓ ॥”

[અર્થ:-મંગલાચરણ, (શાસ્ત્ર બનાવવાનું) નિમિત્તકારણ, પ્રયોજન, પરિભાણ, નામ
 અને કર્તા—એ છ અધિકારોની વ્યાખ્યા કરીને પછી આચાર્યે શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું.]

“વક્ખાણउ” વ્યાખ્યાન કરતું. કોણે? “આયરિઓ” આચાર્યે. કોણે? “સત્થં”
 શાસ્ત્રનું. “પચ્છા” પછી. પહેલાં શું કરીને? “વાગરિય” વ્યાખ્યા કરીને. કોની?
 “છપ્પિ” છ અધિકારોની. કયા? “મંગલણિમિત્તહેતું પરિમાણં ણામ તહ ય કત્તારં”
 મંગલ, નિમિત્ત, હેતુ, પરિભાણ, નામ અને કર્તા. —એ રીતે ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે
 મંગલ આદિ છ અધિકાર પણ જાણવા.

ગાથાના પૂર્વાર્ધથી સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન સૂચવ્યાં છે. કેવી રીતે?
 વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન જેના સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માના સ્વરૂપાદિના વિવરણરૂપ જે વૃત્તિ-
 ગ્રંથ તે વ્યાખ્યાન છે અને તેનું પ્રતિપાદન કરનાર જે ગાથાસૂત્ર તે વ્યાખ્યેય છે. એ રીતે
 વ્યાખ્યાન-વ્યાખ્યેયરૂપ સંબંધ જાણવો. જે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય સૂત્ર છે તે જ અભિધાન-

૧. પટ્ટપંડાગમ ૧/૭, પંચાસ્તિકાય ગાથા-૧, તાત્પર્યવૃત્તિ રીકા શ્રી જ્યસેનાચાર્યકૃત,
 તિલોયપણ્ણતિ સ્લોક ૧/૭.

1. $\frac{1}{x^2} = x^{-2}$

2. $\frac{1}{x^3} = x^{-3}$

3. $\frac{1}{x^4} = x^{-4}$

4. $\frac{1}{x^5} = x^{-5}$

5. $\frac{1}{x^6} = x^{-6}$

6. $\frac{1}{x^7} = x^{-7}$

7. $\frac{1}{x^8} = x^{-8}$

8. $\frac{1}{x^9} = x^{-9}$

9. $\frac{1}{x^{10}} = x^{-10}$

10. $\frac{1}{x^{11}} = x^{-11}$

11. $\frac{1}{x^{12}} = x^{-12}$

12. $\frac{1}{x^{13}} = x^{-13}$

13. $\frac{1}{x^{14}} = x^{-14}$

14. $\frac{1}{x^{15}} = x^{-15}$

15. $\frac{1}{x^{16}} = x^{-16}$

16. $\frac{1}{x^{17}} = x^{-17}$

17. $\frac{1}{x^{18}} = x^{-18}$

18. $\frac{1}{x^{19}} = x^{-19}$

19. $\frac{1}{x^{20}} = x^{-20}$

20.

21.

22.

વ્યાख्या—“જીવો” શુદ્ધનિશ્ચયનયેનાદિમધ્યાન્તર્વર્જિતસ્વપરપ્રકાશકાવિનશ્વર-
નિરુપાધિશુદ્ધચૈતન્યલક્ષણનિશ્ચયપ્રાણેન યદ્યપિ જીવતિ, તથાપ્યશુદ્ધનયેનાનાદિકર્તાવન્ધ-
વશાદશુદ્ધદ્રવ્યભાવપ્રાણેર્જીવતીતિ જીવઃ । “ઉવઓગમઓ” શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન યદ્યપિ
સકલવિમલકેવલજ્ઞાનદર્શનોપયોગમયસ્તથાપ્યશુદ્ધનયેન ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનદર્શનનિર્વૃત્તત્વાત્
જ્ઞાનદર્શનોપયોગમયો ભવતિ । “અમુત્તિ” યદ્યપિ વ્યવહારેણ મૂર્ત્તકર્મ્માધીનત્વેન
સ્પર્શરસગન્ધર્ણવત્યા મૂર્ત્યા સહિતત્વાન્મૂર્ત્તસ્તથાપિ પરમાર્થેનામૂર્ત્ત્તાંતિન્દ્રિયશુદ્ધબુદ્ધક-
સ્વભાવત્વાદમૂર્ત્તઃ । “કૃત્તા” યદ્યપિ ભૂતાર્થનયેન નિષ્ક્રિયટદ્ભોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવોઽયં
જીવઃ તથાપ્યભૂતાર્થનયેન મનોવચનકાયવ્યાપારોત્પાદકકર્મસહિતત્વેન શુભાશુભકર્મ્મ-
કર્તૃત્વાત્ કર્ત્તા । “લદેહપરિમાણો” યદ્યપિ નિશ્ચયેન સહજશુદ્ધલોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેય-

માર્થા-૨

ગાથાર્થઃ—જે જીવે છે, ઉપયોગમય છે, અમૂર્ત્તિક છે, કર્તા છે, સ્વદેહપ્રમાણ
છે, ભોક્તા છે, સંસારસ્થ છે, સિદ્ધ છે અને સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગમન કરનાર છે તે
જીવ છે. ૨

ટીકાઃ—“જીવો” આ જીવ જોકે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આદિ-મધ્ય-અંતરહિત, સ્વપર-
પ્રકાશક, અવિનાશી, નિરુપાધિ શુદ્ધ ચૈતન્ય જેવું લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે એવા નિશ્ચયપ્રાણથી
જીવે છે તેપણુ અશુદ્ધનયથી અનાદિકર્મબંધના વશે અશુદ્ધ દ્રવ્યપ્રાણે અને ભાવપ્રાણેથી
જીવે છે તેથી તે ‘જીવ’ છે.

“ઉવઓગમઓ” શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જોકે સકલવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળ-
જ્ઞાનદર્શનરૂપ ‘ઉપયોગમય’ છે તેપણુ અશુદ્ધનયથી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન અને દર્શનથી
સ્થાયેલો હોવાથી જ્ઞાનદર્શનરૂપ ‘ઉપયોગમય’ છે.

“અમુત્તિ” જોકે વ્યવહારથી મૂર્ત્તકર્મને આધીનપણે સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણરૂપ
મૂર્ત્તપણા સહિત છે તેથી મૂર્ત્ત છે તેપણુ પરમાર્થે અમૂર્ત્ત-અતીન્દ્રિય-શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક
સ્વભાવવાળો હોવાથી ‘અમૂર્ત્ત’ છે.

“કૃત્તા” જોકે આ જીવ ભૂતાર્થનયથી નિષ્ક્રિય-ટંકોટીર્ણ-જ્ઞાયક-એક સ્વભાવ-
વાળો છે તેપણુ અભૂતાર્થનયથી મન-વચન-ક્રિયાના વ્યાપારને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ સહિત
હોવાથી, શુભાશુભકર્મનો કર્તા હોવાથી ‘કર્તા’ છે.

“લદેહપરિમાણો” જોકે નિશ્ચયથી સહજશુદ્ધ લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશી

1

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

1

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

શબ્દાર્થઃ કથિતઃ, શુદ્ધાશુદ્ધનયદ્વયવિભાગેન નયાર્થોડપ્યુક્તઃ । ઇદાનીં મતાર્થઃ કથ્યતે ।
 જીવસિદ્ધિશ્ચાર્વાકં પ્રતિ, જ્ઞાનદર્શનોપયોગલક્ષણં નૈયાયિકં પ્રતિ, અમૂર્તજીવસ્થાપનં
 મદ્દેવાર્વાકદ્વયં પ્રતિ, કર્મકર્તૃત્વસ્થાપનં સાંખ્યં પ્રતિ, સ્વદેહપ્રમિતિસ્થાપનં નૈયાયિક-
 મીમાંસકસાંખ્યત્રયં પ્રતિ, કર્મભોક્તૃત્વવ્યાખ્યાનં વૌદ્ધં પ્રતિ, સંસારસ્થવ્યાખ્યાનં
 સદાશિવં પ્રતિ, સિદ્ધત્વવ્યાખ્યાનં મદ્દેવાર્વાકદ્વયં પ્રતિ, ઊર્ધ્વગતિસ્વભાવકથનં માળ્ડલિક-
 ગ્રન્થકારં પ્રતિ, ઇતિ મતાર્થો જ્ઞાતવ્યઃ । આગમાર્થઃ પુનઃ “અસ્ત્યાત્માનાદિશ્ચદ્ધઃ”
 ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ એવ । શુદ્ધનયાત્રિતં જીવસ્વરૂપમુપાદેયમ્, શેપં ચ હેયમ્ । ઇતિ
 હેયોપાદેયરૂપેણ ભાવાર્થોડપ્યવ્વોદ્ધવ્યઃ । એવં શબ્દનયમતાગમભાવાર્થો યથાસમ્ભવં
 વ્યાખ્યાનકાલે સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યઃ । ઇતિ જીવાદિનવાધિકારસૂત્રચત્સુત્રગાથા ॥ ૨ ॥

અહીં પદખંડનારૂપ શબ્દાર્થ કહ્યો અને શુદ્ધ અને અશુદ્ધ—એ નયોના
 વિભાગથી નયાર્થ પણ કહ્યો. હવે મતાર્થ કહેવામાં આવે છે :—

જીવની સિદ્ધિ ચાર્વાક પ્રત્યે છે, (જીવતું) જ્ઞાનદર્શન-ઉપયોગરૂપ લક્ષણ નૈયાયિક
 પ્રત્યે છે, જીવના અમૂર્તપણાતું સ્થાપન ભદ્ર અને ચાર્વાક એ બે પ્રત્યે છે, ‘જીવ કર્મના
 કર્તા છે’ એ સ્થાપન સાંખ્ય પ્રત્યે છે, ‘જીવ સ્વદેહપ્રમાણ છે’ એ સ્થાપન
 નૈયાયિક, મીમાંસક અને સાંખ્ય—એ ત્રણ પ્રત્યે છે, ‘જીવ કર્મના ભોક્તા છે’ એ વ્યાખ્યાન
 ઔદ્ધ પ્રત્યે છે, જીવના સંસારસ્થપણાતું વ્યાખ્યાન સદાશિવ પ્રત્યે છે, જીવના સિદ્ધત્વતું
 વ્યાખ્યાન ભદ્ર અને ચાર્વાક—એ બે પ્રત્યે છે, જીવના ઊર્ધ્વગમન-સ્વભાવતું વ્યાખ્યાન
 માંડલિક ત્રંચકાર પ્રત્યે છે. આ રીતે મતાર્થ જાણવો.

‘આત્મા અનાદિથી બંધાયેલો છે’ ઇત્યાદિ આગમાર્થ તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

‘શુદ્ધનયાત્રિત જીવસ્વરૂપ ઉપાદેય છે અને બીજું બધું હેય છે’—એમ હેય-
 ઉપાદેયરૂપે ભાવાર્થ પણ જાણવો.

આ રીતે શબ્દાર્થ, નયાર્થ, મતાર્થ, આગમાર્થ અને ભાવાર્થ યથાસંભવ
 વ્યાખ્યાનકાળે સર્વત્ર જાણવા.

આ રીતે જીવાદિ નવ અધિકારોતું સૂત્રન કરનારી આ સૂત્રગાથા છે. ૨.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring transparency and accountability in financial management. This section also outlines the various methods and tools used to collect, store, and analyze data, highlighting the role of technology in modern record-keeping practices.

The second part of the document focuses on the legal and regulatory requirements that govern record-keeping. It details the specific rules and standards that organizations must follow to ensure compliance with applicable laws and regulations. This section also discusses the consequences of non-compliance and provides guidance on how to effectively manage and mitigate these risks.

The third part of the document explores the role of record-keeping in decision-making and strategic planning. It explains how accurate and timely records provide valuable insights into an organization's performance and trends, enabling leaders to make informed decisions and develop effective strategies. This section also discusses the importance of data security and privacy in protecting sensitive information and maintaining trust with stakeholders.

Finally, the document concludes by summarizing the key findings and recommendations. It emphasizes the ongoing nature of record-keeping and the need for continuous improvement and innovation in this field. The document also provides a list of resources and references for further reading and research.

ઈન્દ્રિયભૂતૈશ્ચતુર્ભિર્દ્રવ્યભાવપ્રાણૈર્યથાસંભવં જીવતિ જીવિષ્યતિ જીવિતપૂર્વો વા યો વ્યવ-
 દારનયાત્સ જીવઃ; દ્રવ્યેન્દ્રિયાદિર્દ્રવ્યપ્રાણા અનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ, ભાવેન્દ્રિયાદિઃ
 ક્ષાયોપશમિકભાવપ્રાણાઃ પુનરશુદ્ધનિશ્ચયેન, સત્તાચૈતન્યવોધાદિઃ શુદ્ધભાવપ્રાણાઃ
 નિશ્ચયેનેતિ । “જિચ્છયણયદો દુ ચેદના જસ્સ” શુદ્ધનિશ્ચયનયતઃ સકાશાદુપાદેય-
 ભૂતા શુદ્ધચેતના યસ્ય સ જીવઃ । एवं “वच्छरक्त्वभवसारिच्छ, सग्निरयपियराय ।
 चुल्लयहंडिय पुण मडउ णव दिट्ठता जाय ॥ १ ॥” इति दोहककथितनवदृष्टान्तै-
 श्चार्वाकमतानुसारिशिष्यसंबोधनार्थं जीवसिद्धिव्याख्यानेन गाथा गता । अथ अध्यात्म-

રૂપ પ્રાણ છે. “વવહારા સ્તો જીવા” વ્યવહારનયઅપેક્ષાએ, આ પ્રકારના ત્રાર દ્રવ્ય અને
 ભાવપ્રાણોથી યથાસંભવ જે જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો તે જીવ છે. જીવને
 દ્રવ્યેન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણો અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી, ભાવેન્દ્રિયાદિ ક્ષાયોપશમિક
 ભાવપ્રાણો અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અને સત્તા, ચૈતન્ય, યોધ વગેરે શુદ્ધભાવપ્રાણો નિશ્ચય-
 નયથી છે. “ જિચ્છયણયદો દુ ચેદના જસ્સ ” શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી, ઉપાદેયભૂત શુદ્ધ ચેતના
 જેને છે તે જીવ છે.

તેથી “વચ્છરક્ત્વભવસારિચ્છ સગ્નિરયપિયરાય । ચુલ્લયહંડિય પુણ મડહ ણવ
 દિટ્ઠતા જાય ॥” [૧. વત્સ—જન્મ લેતાં જ વાછરડું, પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી, શીખવ્યા વિના
 પોતાની મેળે માતાનું સ્તનપાન કરવા લાગે છે. ૨. અક્ષર—અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ જીવ
 જાણકારીની સાથે આવશ્યકતા પ્રમાણે કરે છે. જડપદાર્થોમાં આ વિશેષતા હોતી નથી.
 ૩. ભવ—જે આત્મા એક સ્થાયી પદાર્થ ન હોય તો જન્મ-મરણ ક્રોનાં થાય ?
 ૪. સાદ્વચ—આહાર, પરિચર, ભય, મૈથુન, હર્ષ, વિપાદ આદિ બધા જીવોમાં એકસરખાં
 દેખાય છે. ૫-૬ સ્વર્ગ-નરક—જીવ જે સ્વતંત્ર પદાર્થ ન હોય તો સ્વર્ગ-નરકમાં જવાનું
 કોને સિદ્ધ થશે ? ૭. વિતર—અનેક મનુષ્ય મરીને ભૂત વગેરે થાય છે અને પોતાનાં સ્ત્રી,
 પુત્રાદિને પોતાના આગલા ભવની હકીકત જણાવે છે. ૮. ચૂલ્હા-હંડો—જીવ જે પૃથ્વી,
 જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ—એ પાંચ મહાભૂતથી ઉત્પન્ન થતો હોય તો દાળ બનાવતી
 વખતે ચૂલા ઉપર મૂકેલ હાંડીમાં પાંચે મહાભૂતોનો સમાગમ થવાને લીધે ત્યાં પણ જીવ
 ઉત્પન્ન થવો જોઈએ; પરંતુ એમ બનતું નથી. ૯. મૃતક—મડદામાં પાંચે પદાર્થો હોય
 છે પણ તેમાં જીવનાં જ્ઞાનાદિ હોતાં નથી. આ રીતે જીવ એક જુદા સ્વતંત્ર પદાર્થ
 સિદ્ધ થાય છે.] —આ દોહકમાં કહેલાં નવ દૃષ્ટાંતો વડે, આર્વાકમતાનુસારી શિષ્યને
 સમજાવવા માટે જીવની સિદ્ધિના વ્યાખ્યાનથી આ ગાથા પૂરી થઈ.

યદવધિદર્શનાવરણક્ષયોપશમાન્મૂર્ત્ત્વસ્તુગતસત્તાસામાન્યં નિર્વિકલ્પરૂપેણૈકદેશપ્રત્યક્ષેણ
યત્પચ્યતિ તદવધિદર્શનમ્ । યત્પુનઃ સહજશુદ્ધસદાનન્દૈકરૂપપરમાત્મતત્ત્વસંવિત્તિપ્રાપ્તિવલ્લેન
કેવલદર્શનાવરણક્ષયે સતિ મૂર્ત્તામૂર્ત્ત્ત્વસમસ્તવસ્તુગતસત્તાસામાન્યં વિકલ્પરહિતં સકલપ્રત્યક્ષ-
રૂપેણૈકસમયે પચ્યતિ તદુપાદેયમૂતં ક્ષાયિકં કેવલદર્શનં જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥ ૪ ॥

અથાષ્ટવિકલ્પં જ્ઞાનોપયોગં પ્રતિપાદયતિ—

જ્ઞાણં અટ્ટવિચયપ્પં મદિસુદિઓહી અજ્ઞાણજ્ઞાણાણિ ।

સજ્ઞાપજ્જવકેવલમવિ પચ્ચક્કવપરોક્કવમેયં ચ ॥ ૫ ॥

જ્ઞાનં અષ્ટવિકલ્પં મતિશ્રુતાવધયઃ અજ્ઞાનજ્ઞાનાણિ ।

મનઃપર્યયઃ કેવલં અપિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષભેદં ચ ॥ ૫ ॥

વ્યાખ્યા—“જ્ઞાણં અટ્ટવિચયપ્પં” જ્ઞાનમષ્ટવિકલ્પં ભવતિ । “મદિસુદિઓહી
અજ્ઞાણજ્ઞાણાણિ” અષ્ટવિકલ્પમધ્યે મતિશ્રુતાવધયો મિથ્યાત્વોદયવશાદ્વિપરીતાભિનિવેશ-

સત્તાસામાન્યને વિકલ્પ વિના જે એકદેશ-પ્રત્યક્ષરૂપે દેખે છે તે અવધિદર્શન છે. તથા
જે સહજશુદ્ધ છે અને સદા આનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વની
સંવિત્તિની પ્રાપ્તિના બળથી, કેવળદર્શનાવરણનો ક્ષય થતાં, મૂર્ત-અમૂર્ત સમસ્ત વસ્તુના
સત્તાસામાન્યને વિકલ્પ વિના સકલ-પ્રત્યક્ષરૂપે જે એક સમયમાં દેખે છે તે ઉપાદેયભૂત,
ક્ષાયિક કેવળદર્શન બાલુ. ૪.

હવે આઠ ભેદવાળા જ્ઞાનોપયોગનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

માથા-૫

ગાથાર્થઃ—કૃમતિ, કૃશ્રુત, કૃઅવધિ, મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને
કેવળજ્ઞાન—એ રીતે આઠ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. એમાં પાંચ પ્રત્યક્ષ અને પેરોક્ષરૂપ ભેદ છે.

ટીકા—“જ્ઞાણં અટ્ટવિચયપ્પં” જ્ઞાન આઠ પ્રકારનું છે. “મદિસુદિઓહી અજ્ઞાણ-
જ્ઞાણાણિ” એ આઠ ભેદોમાં મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન—એ ત્રણ મિથ્યાત્વના ઉદયવશે

જ્ઞાન-ભેદ મતિ શ્રુત અવધિકા, ભલે-બુરેને હે છલેતિકા;

મનપર્યય કેવલ મિલિ આઠ, હે પરતક્ષ પેરોક્ષ સુપાઠ. ૫.

1. *Chlorophyll a* (Chl a) is the primary photosynthetic pigment in most plants and algae. It is a green pigment that absorbs light energy in the blue-violet and red-orange regions of the visible spectrum. Chl a is essential for the light-dependent reactions of photosynthesis, where it converts light energy into chemical energy.

2. *Chlorophyll b* (Chl b) is an accessory pigment found in higher plants and green algae. It absorbs light energy in the blue and orange-red regions of the spectrum. Chl b transfers the energy it absorbs to Chl a, which then uses it for photosynthesis.

3. *Carotenoids* are a group of pigments that include carotenes and xanthophylls. They absorb light energy in the blue and green regions of the spectrum. Carotenoids also protect the photosynthetic apparatus from damage by absorbing excess light energy and acting as antioxidants.

4. *Xanthophylls* are a subclass of carotenoids that play a crucial role in the xanthophyll cycle. This cycle helps regulate light energy absorption and dissipates excess energy as heat to prevent photo-oxidative damage to the photosynthetic system.

5. *Anthocyanins* are water-soluble pigments that give plants red, purple, and blue colors. They are not directly involved in photosynthesis but serve as photoprotective pigments, absorbing excess light energy and acting as antioxidants.

6. *Flavonols* are another class of flavonoid pigments that contribute to the yellow and orange colors of autumn leaves. They also have photoprotective functions, absorbing UV light and acting as antioxidants.

7. *Anthoxanthins* are colorless pigments that are precursors to anthocyanins. They are involved in the biosynthesis of anthocyanins and can also act as antioxidants.

8. *Chlorophyll c* (Chl c) is an accessory pigment found in certain algae, such as diatoms and brown algae. It absorbs light energy in the blue and green regions of the spectrum and transfers energy to Chl a.

9. *Chlorophyll d* (Chl d) is an accessory pigment found in cyanobacteria and some algae. It absorbs light energy in the blue and red regions of the spectrum and transfers energy to Chl a.

10. *Phycobilins* are a group of pigments found in cyanobacteria and red algae. They include phycocyanin (blue), phycoerythrin (red), and allophycocyanin (orange). They absorb light energy in the blue and green regions of the spectrum and transfer energy to Chl a.

નિરવશેષકાયો જ્ઞાનચારિત્રાદ્યુત્પત્તૌ સહકારી સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યઃ । સંવ્યવહારલક્ષણં કથ્યતે—
સમીચીનો વ્યવહારઃ સંવ્યવહારઃ । પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિલક્ષણઃ સંવ્યવહારો મળ્યતે ।
સંવ્યવહારે મળં સાંવ્યવહારિકં પ્રત્યક્ષમ્ । યથા ઘટરૂપમિદં મયા દૃષ્ટમિત્યાદિ । તથૈવ
શ્રુતજ્ઞાનાવરણકાયોપશમાન્નોન્દ્રિયાવલમ્બનાચ્ચ પ્રકાશોપાધ્યાયાદિવહિરઙ્ગસહકારિકાર-
ણાચ્ચ મૂર્ત્તમૂર્ત્તવસ્તુલોકાલોકવ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપેણ યદસ્પષ્ટં જ્ઞાનાતિ તત્પરોક્ષં શ્રુતજ્ઞાનં
મળ્યતે । ક્ષિપ્તવ્ય વિશેષઃ—શબ્દાત્મકં શ્રુતજ્ઞાનં પરોક્ષમેવ તાવત્, સ્વર્ગાપવર્ગાદિવહિ-
ર્ત્રિપયપરિચ્છિત્તિપરિજ્ઞાનં વિકલ્પરૂપં તદપિ પરોક્ષં, યત્પુનરભ્યન્તરે સુખદુઃખવિકલ્પ-
રૂપોઽહમનન્તજ્ઞાનાદિરૂપોઽહમિતિ યા તદીપત્ પરોક્ષમ્; યચ્ચ નિશ્ચયભાવશ્રુતજ્ઞાનં
તચ્ચ શુદ્ધાત્માભિદ્ધુસુખસંવિત્તિસ્વરૂપં સ્વસંવિત્ત્યાકારેણ સવિકલ્પમપીન્દ્રિયમનોજનિત-
રાગાદિવિકલ્પજાલરહિતત્ત્વેન નિર્વિકલ્પમ્ । અભેદનયેન તદેવાત્મશબ્દવાચ્યં વીતરાગસમ્યક્-

હવે સંવ્યવહારનું લક્ષણ (-સ્વરૂપ) કહેવામાં આવે છે. સમીચીન વ્યવહાર તે સંવ્યવહાર છે. પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિસ્વરૂપ સંવ્યવહાર કહેવાય છે. સંવ્યવહારે જે હોય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ—જેમકે 'ઘટ' રૂપ આ મેં જોયું' વગેરે.

શ્રુતજ્ઞાનાવરણના કાયોપશમથી અને મનના અવલંબનથી તેમ જ પ્રકાશ, ઉપાધ્યાયાદિ અહિરંગ સહકારી કારણથી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુને લોક-અલોકને વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપે જે અસ્પષ્ટ જાણે છે તે પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

વર્ણી વિશેષ—જે શબ્દાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે તે તે પરોક્ષ જ છે (પણ) સ્વર્ગ, મોક્ષાદિ બાહ્ય વસ્તુઓના બાધ કરાવનાર વિકલ્પરૂપ જે જ્ઞાન છે તે પણ પરોક્ષ છે અને જે અભ્યંતરમાં 'સુખ-દુઃખના વિકલ્પરૂપ હું છું,' 'અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ હું છું'—એવું જ્ઞાન તે ઇપત્ (જરા) પરોક્ષ છે. અને જે નિશ્ચય-ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે તે શુદ્ધાત્માભિદ્ધુષ હોવાથી સુખના સંવેદનસ્વરૂપ છે; તે સ્વસંવેદનના આકારરૂપ હોવાથી સવિકલ્પ હોવા છતાં પણ, ઇન્દ્રિય-મનજનિત રાગાદિ વિકલ્પજાળથી રહિત હોવાથી નિર્વિકલ્પ છે; અભેદનયે જે 'આત્મા' શબ્દથી કહેવાય છે એવું તે જ (નિશ્ચય-ભાવશ્રુતજ્ઞાન)—કે જે વીતરાગ સમ્યક્

ધર્માસ્તિકાય સહકારી કારણ છે. તેમાં તેનું કારણપણું એટલું જ છે કે જ્યાં ધર્માદિક દ્રવ્ય હોય ત્યાં જીવ-પુદ્ગલ ગમનાદિ ક્રિયારૂપ વર્તે છે." નિમિત્ત હોય અને ઉપાદાન ત્યાં પોતાનું કામ પોતાથી જ કરે છે. ત્યાં નિમિત્તને 'સહકારી' કહેવાય છે, આવા 'સહકારી' નો અર્થ સમજવો.

નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુચરણલક્ષણેકાગ્રધ્યાનેન કેવલજ્ઞાનાવરણાદિઘાતિચતુ-
ષ્ટયક્ષયે સતિ યત્સમુત્પદ્યતે તદેકસમયે સમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવગ્રાહકં સર્વપ્રકારોપાદેય-
ભૂતં કેવલજ્ઞાનમિતિ ॥ ૫ ॥

અથ જ્ઞાનદર્શનોપયોગદ્વયવ્યાખ્યાનસ્ય નયવિભાગેનોપસંહારઃ કથ્યતે—

અહ ચતુ ણાણદંસણ સામણં જીવલક્ષણં મણિયં ।

વવહારા સુદ્ધણયા સુદ્ધં પુણ દંસણં ણાણં ॥ ૬ ॥

અષ્ટચતુર્જ્ઞાનદર્શને મામાન્યં જીવલક્ષણં મણિતમ્ ।

વ્યવહારાત્ શુદ્ધનયાત્ શુદ્ધં પુનઃ દર્શનં જ્ઞાનમ્ ॥ ૬ ॥

નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર જેતું લક્ષણ છે એવા એકાગ્ર-
ધ્યાન વડે કેવલજ્ઞાનાવરણાદિ ચાર ઘાતીકર્મોના નાશ થતાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે, એક
સમયમાં સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અહણ કરનારું, સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત
કેવળજ્ઞાન છે. ૫.

હવે, જ્ઞાન-દર્શન અને ઉપયોગના વ્યાખ્યાનનો નયવિભાગથી ઉપસંહાર કરે છે:—

માથા-૬

ગાથાર્થ:—વ્યવહારનયથી આઠ પ્રકારનાં જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારનાં દર્શન-એ
સામાન્યપણે જીવતું લક્ષણ કહ્યું છે. શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનને જીવતું
લક્ષણ કહ્યું છે.

* ઉપાદેય = માલ; અહણ કરવા યોગ્ય. ઉપાદેયપણું મુખ્યત્વે એ પ્રકારે કહેવામાં આવે છે :
(૧) બધાં નિજ દ્રુવ શુદ્ધાત્મા-ગ્રામકરવભાવ આત્મા-ઉપાદેય કહેવામાં આવે ત્યાં તે ' આશ્રય કરવા
યોગ્ય ' તરીકે ઉપાદેય સમજવો. (૨) બધાં કેવળજ્ઞાન, સિદ્ધત્વ વગેરે પર્યાયો ઉપાદેય કહેવામાં આવે
ત્યાં તે પર્યાયો ' પ્રગટ કરવા યોગ્ય ' તરીકે ઉપાદેય સમજવા. [અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવું કે
સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય ' પ્રગટ કરવા 'નો ઉપાય નિજ દ્રુવ શુદ્ધાત્માનો ' આશ્રય લેવો ' તે જ છે.]

યહ સામાન્ય જીવકા ચિહ્ન, નય વ્યવહાર બતાયા બિહ્ન;

નિશ્ચય શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શના, સિંગ યથારથ જિનચર ભનાં, ૬.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------

કારપરમાનન્દૈકલક્ષણસ્ય સાક્ષાદુપાદેયભૂતસ્વાક્ષયમુક્તસ્યોપાદાનકારણત્વાત્ કેવલજ્ઞાન-
દર્શનદ્વયમુપાદેયમિતિ । एवं नैयायिकं प्रति गुणगुणिभेदैकान्तनिराकरणार्थमुपयोग-
व्याख्यानेन गाथात्रयं गतम् ॥ ६ ॥

અધામૂર્ત્તાતીન્દ્રિયનિજાત્મદ્રવ્યસંવિત્તિરહિતેન મૂર્ત્તપંચેન્દ્રિયવિપયાસક્તેન ચ
યદુપાર્જિતં મૂર્ત્ત કર્મ તદુદયેન વ્યવહારેણ મૂર્ત્તોઽપિ નિશ્ચયેનામૂર્ત્તો જીવ ઇત્યુપદિશતિ—

वर्ण रस पंच गंधा दो फासा अहृ णिच्छया जीवे ।
णो संति अमुत्ति तदो व्यवहारा मुत्ति वंधादो ॥ ७ ॥

વર્ણાઃ રસાઃ પંચ ગન્ધા દ્વૌ સ્પર્શાઃ અહૃતો નિશ્ચયાત્ જીવે ।
નો સન્તિ અમૂર્ત્તિઃ તતઃ વ્યવહારાત્ મૂર્ત્તિઃ વન્ધતઃ ॥ ૭ ॥

અહીં સહજશુદ્ધ નિર્વિકાર પરમાનંદ તેનું એક લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે એવું
જે સાક્ષાત ઉપાદેયભૂત અક્ષય મુખ્ય તેનું ઉપાદાનકારણ હોવાથી કેવળજ્ઞાન અને
કેવળદર્શન-એ બંને ઉપાદેય છે.

આવી રીતે નૈયાયિક પ્રતિ શુભ-શુભીભેદના એકાન્તનું નિરાકરણ કરવા માટે,
ઉપયોગના વ્યાખ્યાન દ્વારા ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ. ૬.

હવે, અમૂર્ત અતીન્દ્રિય નિજ આત્મદ્રવ્યના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અને મૂર્ત
પંચેન્દ્રિયના વિપયમાં આસક્ત હોવાથી જે મૂર્તકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું છે તેના ઉદયથી
વ્યવહારથી છવ મૂર્ત છે પણ નિશ્ચયનયથી છવ અમૂર્ત છે એમ ઉપદેશ છે:—

૧. શ્રી નિયમસાર કણથ ૧૭ ના અર્થમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:— “જિનેન્દ્રકથિત સમસ્ત
સ્થાન-જ્ઞાનના ભેદને બાણીને, જે પુરુષ પરભાવને પરિવરી નિજ સ્વરૂપમાં રિયત રહ્યો થકો, શીઘ્ર
ચૈતન્યમત્કારમાત તત્ત્વમાં પેરી બળ છે—જેડો જનરી બળ છે તે નિર્વાણમુખને પામે છે.”
આ ઉપરથી એમ સમજવું કે—આશ્રય કરવા યોગ્ય તરીકે તો સદા નિજ ચૈતન્યમત્કારમાત
ત્રિકાળી ધ્રુવતત્ત્વ એક જ ઉપાદેય છે.

વર્ણ પાંચ રસ પાંચ બુદ્ધિ, દોય ફાસ અહ નાંહી ખંધ;
નિશ્ચય મૂર્તિ-વિન જિય સાર, બંધસહિત મૂર્ત વિવહાર. ૭.

इति भट्टचार्वकमतं प्रत्यमूर्तजीवस्थापनमुख्यत्वेन सूत्रं गतम् ॥ ७ ॥

अथ निष्क्रियामूर्तदङ्कात्कीर्णज्ञायकैकस्वभावेन कर्मादिकर्तृत्वरहितोऽपि जीवो व्यवहारादिनयविभागेन कर्ता भवतीति कथयति—

पुग्गलकम्मादीणं कत्ता ववहारदो दु णिच्छयदो ।

चेदणकम्माणदा सुद्धणया सुद्धभावानं ॥ ८ ॥

પુદ્ગલકર્મ્માદીનાં કર્તા વ્યવહારતઃ તુ નિશ્ચયતઃ ।

ચેતનકર્મ્મણાં આત્મા શુદ્ધનયાત્ શુદ્ધભાવાનામ્ ॥ ૮ ॥

व्याख्या—अत्र सूत्रे भिन्नप्रक्रमरूपव्यवहितसम्बन्धेन मध्यपदं गृहीत्वा व्याख्यानं क्रियते । “आदा” आत्मा “पुग्गलकम्मादीणं कत्ता ववहारदो दु” पुद्गल-कर्मादीनां कर्ता व्यवहारतस्तु पुनः, तथाहि—मनोवचनकायव्यापारक्रियारहितनिज-

નિરંતર ધ્યાન કરતું જોઈએ. એ રીતે ભદ્ર અને ચાર્વાક મત પ્રતિ અમૂર્ત જીવની સ્થાપનાની સુખ્યતાથી સૂત્ર કહ્યું. ૭.

હવે નિષ્ક્રિય, અમૂર્ત, ટંકોટીણું જ્ઞાયક એક સ્વભાવથી જીવ જોકે કર્માદિના કર્તાપણાથી રહિત છે તેપણુ વ્યવહારાદિ-નય-વિભાગથી કર્તા થાય છે એમ કહે છે—

માથા ૮

ગાથાર્થઃ—આત્મા વ્યવહારનયથી પુદ્ગલકર્માદિના કર્તા છે, નિશ્ચયનયથી ચેતનકર્મેના કર્તા છે અને શુદ્ધનયથી શુદ્ધભાવોના કર્તા છે.

ટીકાઃ—આ સૂત્રમાં ભિન્નપ્રક્રમરૂપ વ્યવહિત સંબંધથી મધ્યમ પદ લઈને વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. “આદા” આત્મા “પુગ્ગલકમ્માદીણં કત્તા વવહારદો દુ” વ્યવહારનયથી પુદ્ગલકર્માદિના કર્તા છે. જેમ કે—મન-વચન-કાયવ્યાપારક્રિયારહિત

૧. પુદ્ગલકર્મ મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે, વસ્તુતઃ તે મને લાભ-તુકથાન કરી શકે નહિ એવો નિર્ણય કરી, અમૂર્તિક નિજ ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવનો આશ્રય કરવો, તેમ કરવાથી જ ધર્મ પ્રગટે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને પૂર્ણ થાય છે; અને પૂર્ણ થતાં પુદ્ગલ કર્મે અને શરીર સાથેનો આત્યંતિક વિયોગ થતાં જીવ સિદ્ધપદને પામે છે.

પુદ્ગલ કર્મ કરે વ્યવહાર, કર્તા યાતે કહે કરાર,
નિશ્ચય નિજ રામાદિક કરે, શુદ્ધ દષ્ટિ શુદ્ધ ભાવરૂઢિ ધરે. ૮.

કર્તૃત્વં જ્ઞાતવ્યમ્, ન ચ હસ્તાદિવ્યાપારરૂપાણામિતિ । યતો હિ નિત્યનિરજ્જનનિષ્ક્રિય-
નિજાત્મસ્વરૂપભાવનારહિતસ્ય કર્માદિકર્તૃત્વં વ્યાખ્યાતમ્, તતસ્તત્રૈવ નિજશુદ્ધાત્મનિ
ભાવના કર્તૃવ્યા । एवं सांख्यमतं प्रत्येकान्ताकर्तृत्वनिराकरणमुख्यत्वेन गाथा गता । ८।

અથ યદ્યપિ શુદ્ધનયેન નિર્વિકારપરમાહાદૈકલક્ષણમુખામૃતસ્ય મોક્તા તથાપ્ય-
શુદ્ધનયેન સાંસારિકમુખદુઃખસ્યાપિ મોક્તાત્મા ભવતીત્યાખ્યાતિ—

ववहारा सुहृदुखं पुगलकर्मफलं पभुंजेदि ।

आदा णिच्छयणयदो चेदणभावं खु आदस्स ॥ ९ ॥

વ્યવહારાત્ સુહૃદુઃખં પુદ્ગલકર્મ્મફલં પ્રમુદ્ધક્રતે ।

આત્મા નિરચયનયતઃ ચેતનભાવં खलु आत्मनः ॥ ९ ॥

પરંતુ પરિણમતા એવા શુદ્ધ-અશુદ્ધ ભાવોનું જ કર્તાપણું જીવમાં જાણવું,
હસ્તાદિના વ્યાપારરૂપ (પુદ્ગલ-પરિણામો)નું નહિ.

નિત્ય-નિરંજન-નિષ્ક્રિય નિજાત્મસ્વરૂપની ભાવના રહિત જીવને કર્માદિનું કર્તા-
પણું કહ્યું છે, તેથી તે નિજ શુદ્ધાત્મામાં જ ભાવના કરવી.

આ રીતે સાંખ્યમત પ્રત્યે એકાંત અકર્તૃત્વનું (—જીવ એકાંતે અકર્તા હોવાનું)
નિરાકરણ કરવાની મુખ્યતાથી ગાથા પૂરી થઈ. ૮.

હવે, જોકે આત્મા શુદ્ધનયથી નિર્વિકાર પરમ આહુલાદ જેવું એક લક્ષણ છે
એવા મુખામૃતનો ભોક્તા છે તેપણ અશુદ્ધનયથી સાંસારિક મુખ-દુઃખનો પણ ભોક્તા થાય
છે એમ કહે છે:—

૧. શ્રી સમયસારમાં પણ જીવ પુદ્ગલાદિ કે અન્ય જીવોની પર્થાગિનો કર્તા નથી એમ કર્તાકર્મ-અધિકાર
તથા સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન-અધિકારમાં કહ્યું છે. શરીરની, પરપદાર્થોની, ભોલવાની, ખાવા-પીવાની ઇત્યાદિ
ક્રિયાઓમાં જે અનાદિ અજ્ઞાનથી જીવની કર્તૃત્વશુદ્ધિ છે, તે પોતાના ત્રિકાળ આત્મસ્વરૂપના લક્ષે
શુદ્ધરૂપે પરિણમવાથી જ તૂટે માટે ‘જીવ પરપદાર્થની ક્રોઈ ક્રિયા ખરેખર એક સમય પણ કરી
શક્તો નથી’ એવો નિર્ણય કરવો-એ આ ગાથાનું તાત્પર્ય છે.

મુખ-દુઃખમય ક્ષલ પુદ્ગલકર્મ, ભોગૈ નય વ્યવહાર મુખર્મ;
નિરચયનય નિજ ચેતનભાવ, જીવ ભોગૈ સદા કહાવ. ૯.

પરિભ્રમતિ તદેવાતીન્દ્રિયસુખં સર્વપ્રકારેણોપાદેયમિત્યભિપ્રાયઃ । એવં કર્તા કર્મફલં ન
શુન્કતિ ઈતિ વૌદ્ધમતનિષેધાર્થં ભોક્તૃત્વવ્યાખ્યાનરૂપેણ સૂત્રં ગતમ્ ॥ ૯ ॥

અથ નિશ્ચયેન લોકપ્રમિતાસંખ્યેયપ્રદેશમાત્રોઽપિ વ્યવહારેણ દેહમાત્રો જીવ
હત્યાવેદયતિ—

અણુગુરુદેહપ્રમાણો ઉવસંહારપ્પસપ્પદો ચેદા ।

અસમુહદો વવહારા ણિચ્છયણયદો અસંખ્વદેસો વા ॥ ૧૦ ॥

અણુગુરુદેહપ્રમાણઃ ઉપસંહારપ્રસર્પતઃ ચેતયિતા ।

અસમુદ્ઘાતાત્ વ્યવહારાત્ નિશ્ચયનયતઃ અસંખ્યદેશો વા ॥ ૧૦ ॥

સર્વ પ્રકારે ઉપાદેય છે એવો અભિપ્રાય છે.

આ રીતે, 'કર્તા, કર્મક્રીણને ભોગવતો નથી' એ ઔદ્ધમતનો નિષેધ કરવા માટે
'ભોક્તૃત્વના' વ્યાખ્યાનરૂપે સૂત્ર પૂરું થયું છે.

હવે નિશ્ચયનયથી લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશમાત્ર હોવા છતાં વ્યવહારનયથી,
પોતાના શરીરપ્રમાણ જીવ છે એમ ખતાવે છે:—

૧. પંડિત હીરાલાલજી રચિત અને મથુરા સંઘ દ્વારા પ્રકાશિત દ્રવ્યસંગ્રહની ટીકા પા. ૨૩ માં ગાથા
૮-૯ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“જીવના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું વિવેચન કરવાનો અર્થકારનો એવો અભિપ્રાય છે જે
જીવ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ભણીને, પરની અને વિકારની કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વશુદ્ધિને છોડે અને
પોતાના સહજ નિર્વિકાર ચિદાનંદસ્વરૂપ શુદ્ધપર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા થવાનો સતત પ્રયત્ન કરે.”

પરવસ્તુનું કાંઈ પણ જીવ કરી શકતો નથી તેમ તેને ભોગવી પણ શકતો નથી. અસદ્ભૂત
વ્યવહારનયે શાતા-અશાતાના ઉદયને તથા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ઇન્દ્રિય-વિષયોને જીવ ભોગવે છે એમ
કહેવામાં આવે છે.

[અસદ્ભૂત = જૂઠું]

અણુગુરુદેહમાત્ર વ્યવહાર, સકૃત્યે કૃત્યે જિય નિરધાર;
સમુદ્ઘાત-ખિન કહિએ એમ, નિશ્ચય દેશ અસંખ્ય જીવ નેમ. ૧૦.

સમુઘાદો । તેજાહારો છટ્ટો સત્તમઓ કેવલીણં તુ ॥ ૧ ॥” તથા—‘મૂલશરીરમ-
છંડિય ઉત્તરદેહસ્ત જીવર્પિંહસ્ત । ણિગ્ગમણં દેહાદો હવદિ સમુઘાદયં ણામ ॥૧॥”
તીવ્રવેદનાનુભવાનમૂલશરીરમત્યક્ત્વા આત્મપ્રદેશાનાં વહિર્નિર્ગમનમિતિ વેદનાસમુદ્-
ઘાતઃ । ૧ । તીવ્રરૂપાયોદયાનમૂલશરીરમત્યક્ત્વા પરસ્ય ઘાતાર્થમાત્મપ્રદેશાનાં વહિર્ગમન-
મિતિ કપાયસમુદ્ઘાતઃ । ૨ । મૂલશરીરમપરિત્યજ્ય કિમપિ વિકર્તુમાત્મપ્રદેશાનાં વહિ-
ર્ગમનમિતિ વિક્રિયાસમુદ્ઘાતઃ । ૩ । મરણાન્તસમયે મૂલશરીરમપરિત્યજ્ય યત્ર કુત્ર-
ચિદ્વદ્ધમાયુસ્તત્પ્રદેશં સ્ફુટિતુમાત્મપ્રદેશાનાં વહિર્ગમનમિતિ મારણાન્તિકસમુદ્ઘાતઃ । ૪ ।
સ્વસ્ય મનોનિષ્ઠજનકં ક્ષિત્તિચત્કારણાન્તરમવલોક્ય સમુત્પન્નક્રોધસ્ય સંયમનિધાનસ્ય
મહામુનેર્મૂલશરીરમપરિત્યજ્ય સિન્દૂરપુઙ્ગપ્રભો દીર્ઘત્વેન દ્વાદશયોજનપ્રમાણઃ સૂચ્યજ્જુલ-
સંસ્થાયેયભાગમૂલવિસ્તારો નવયોજનાગ્રવિસ્તારઃ કાઠલાકૃતિપુરુષો વામસ્કન્ધાન્નિર્ગત્ય વામ-

“વેયણક્સાયવેઝવિવ્યો મારણંતિઓ સમુઘાદો ।

તેજાહારો છટ્ટો સત્તમઓ કેવલીણં તુ” ॥ ૧

“(૧) વેદના, (૨) કપાય, (૩) વિક્રિયા, (૪) મારણાન્તિક, (૫) તૈજસ, (૬) આહાર અને (૭) કેવળી—એ સાત સમુદ્ઘાત છે.” તે આ રીતે—“યોતાતુ” મૂળ શરીર^૨ છોડ્યા વિના (તૈજસ અને કાર્મણરૂપ) ઉત્તર દેહની સાથે સાથે જીવપ્રદેશોના શરીર બહાર નીકળવાને સમુદ્ઘાત કહે છે.” તીવ્ર પીડાના અનુભવ થવાથી, મૂળ શરીર છોડ્યા વિના, આત્મપ્રદેશોતું બહાર નીકળવું તેને વેદનાસમુદ્ઘાત કહે છે. ૧. તીવ્ર કપાયના ઉદ્દયથી, મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, ખીજનો ઘાત કરવા માટે આત્મપ્રદેશોતું બહાર નીકળવું તેને કપાયસમુદ્ઘાત કહે છે. ૨. મૂળ શરીર છોડ્યા વિના, કોઈ પણ પ્રકારની વિક્રિયા કરવા માટે આત્મપ્રદેશોતું બહાર નીકળવું તેને વિક્રિયાસમુદ્ઘાત કહે છે. ૩. મૃત્યુ વખતે, મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, જ્યાં આ આત્માએ ક્યાંકતું આગામી આયુષ્ય આંધ્યું હોય તે પ્રદેશને સ્પર્શવા માટે આત્મપ્રદેશોતું બહાર નીકળવું તેને મારણાન્તિકસમુદ્ઘાત કહે છે. ૪. યોતાના મનને અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ અન્ય કારણ જોઈને જેમને કોઈ ઉત્પન્ન થયો છે તેવા સંયમના નિધાનરૂપ મહામુનિના મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, સિન્દૂરના ઢગલા જેવા પ્રકાશવાળું, બાર યોજન લાંબુ, સૂચ્યગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલા મૂળવિસ્તારવાળું અને નવ યોજનના અગ્ર-વિસ્તારવાળું, બિલાડાના આકારવાળું એક પૂતળું ડાબા બલામાંથી

૧. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા-૬૬૬

૨. ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા-૬૬૭

‘વા’ શબ્દેન તુ સ્વસંવિત્તિસમુત્પન્નકેવલજ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસ્તાવે જ્ઞાનાપેક્ષયા વ્યવહારનયેન લોકાલોકવ્યાપકઃ; ન ચ પ્રદેશાપેક્ષયા નૈયાયિકમીમાંસકસાંખ્યમતવત્ । તથૈવ પૃષ્ઠેન્દ્રિયમનોવિપયવિકલ્પગૃહિતસમાધિકાલે સ્વસંવેદનલક્ષણવોધસદ્ભાવેડપિ વહિર્વિપ-
યેન્દ્રિયવોધાભાવાજ્જહઃ; ન ચ સર્વથા સાંખ્યમતવત્ । તથા રાગાદિવિભાવપરિણામા-
પેક્ષયા શૂન્યોડપિ ભવતિ, ન ચાનન્તજ્ઞાનાઘપેક્ષયા વૌદ્ધમતવત્ । કિઠ્ચ—અણુમાત્ર-
શરીરશબ્દેનાત્ર ઉત્સેધનાઙ્ગુલાસંખ્યેયમાગપ્રમિતં લઘ્યપૂર્ણસૂક્ષ્મનિગોદશરીરં ગ્રાહ્યમ્,
ન ચ પુદ્ગલપરમાણુઃ । ગુરુશરીરશબ્દેન ચ યોજનસહસ્રપરિમાણં મહામત્સ્યશરીરં
મધ્યમાવગાહેન મધ્યમશરીરાણિ ચ । इदમत्रतात्पर्यम्—દેહમત્ત્વનિમિત્તેન દેહં ગૃહીત્વા
સંસારે પરિભ્રમતિ તેન કારણેન દેહાદિમમત્ત્વં ત્યક્ત્વા નિર્મોહનિજશુદ્ધાત્મનિ ભાવના
કર્તવ્યેતિ । एवं स्वदेहमात्रव्याख्यानेन गाथा गता । १० ॥

છે તેનાથી એમ સૂચિત થાય છે કે—સ્વસંવિત્તિથી^૧ ઉત્પન્ન કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં જ્ઞાન-અપેક્ષાએ વ્યવહારનયથી જીવ લોકાલોકવ્યાપક છે પરંતુ નૈયાયિક, મીમાંસક અને સાંખ્યમતવાળાઓ માને છે તેમ પ્રદેશાની અપેક્ષાએ લોકાલોકવ્યાપક નથી. તેવી જ રીતે પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનના વિપયના વિકલ્પોથી રહિત સમાધિ વખતે સ્વસંવેદનલક્ષણ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ બાહ્ય વિપયવાળા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો અભાવ હોવાની અપેક્ષાએ આત્માને જડ કહ્યો છે, પરંતુ સાંખ્યમતવાળા માને છે તેમ સર્વથા જડ નથી. તેવી જ રીતે રાગાદિ વિભાવપરિણામોની અપેક્ષાએ (આત્મા) શૂન્ય પણ છે, પરંતુ બૌદ્ધો માને છે તેમ અનંતજ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ શૂન્ય નથી.

વિશેષ—(ગાથામાં) ‘અણુ’માત્ર શરીર કહ્યું ત્યાં ઉત્સેધનાંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ-પ્રમાણ લઘિ-અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ-નિગોદતુ’ શરીર સમજવું પણ પુદ્ગલપરમાણુ ન સમજવો. તેમજ ‘ગુરુશરીર’ શબ્દથી ‘એક હજાર યોજનપ્રમાણ મહામત્સ્યતુ’ શરીર’ સમજવું અને મધ્યમ અવગાહન વડે મધ્યમ શરીરે સમજવાં.

અહીં આ તાત્પર્ય છે—શરીરના મતવના કારણે, જીવ શરીર ગ્રહણ કરીને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે આટલે દેહાદિતું મતવ ત્યાગીને નિર્મોહ નિજ શુદ્ધાત્મામાં ભાવના કરવી.

આ રીતે જીવના સ્વદેહ પ્રમાણપણાના વ્યાખ્યાનથી ગાથા પૂરી થઈ. ૧૦.

૧. શુદ્ધ આત્માની સ્વસંવેદન-ક્રિયાને ‘સ્વસંવિત્તિ’ કહે છે.

નામકર્મોદયેન સ્પર્શનેન્દ્રિયયુક્તા એકેન્દ્રિયાઃ, ન કેવલમિત્થં ભૂતાઃ સ્થાવરા ભવન્તિ ।
 “વિગતિગચદુપંચક્ષ્ત્રા તસજીવા ” દ્વિત્રિચતુઃ પઠ્ચાક્ષાસ્ત્રસનામકર્મોદયેન ત્રસજીવા
 ભવન્તિ । તે ચ કથંભૂતાઃ? “સંસ્વાદી” શક્ષ્ણાદયઃ । સ્પર્શનરસનેન્દ્રિયદ્વયયુક્તાઃ ।
 શક્ષ્ણુક્તિકૃમ્પાદયો દ્વીન્દ્રિયાઃ । સ્પર્શનરસનગ્રાણેન્દ્રિયત્રયયુક્તાઃ કુન્થુપિપીલિકાયૂકામ-
 ત્કુળાદયસ્ત્રીન્દ્રિયાઃ, સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુરિન્દ્રિયચતુષ્ટયયુક્તા દંશમશકમક્ષિકાભ્રમરાદયથ-
 તુરિન્દ્રિયાઃ, સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રેન્દ્રિયપઠ્ચયુક્તા મનુષ્યાદયઃ પઠ્ચેન્દ્રિયા इति ।
 અયમત્રાર્થઃ—વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજપરમાત્મસ્વરૂપભાવનોત્પન્નપારમાર્થિકસુખમલભ-
 માના ઇન્દ્રિયસુખાસક્તા એકેન્દ્રિયાદિજીવાનાં વધં કૃત્વા ત્રસસ્થાવરા ભવન્તીત્યુક્તં પૂર્વે
 તસ્માત્રસસ્થાવરોત્પત્તિઘ્વિનાજ્ઞાર્થં તત્રૈવ પરમાત્મનિ ભાવના કર્ત્વ્યેતિ ॥ ૧૧ ॥

તદેવ ત્રસસ્થાવરત્વં ચતુર્દશજીવસમાસરૂપેણ વ્યક્તીકરોતિ :—
 સમણા અમણા જેયા પંચિન્દિય ણિમ્મણા પરે સઠ્વે ।
 વાદરસુહમેહંદી સઠ્વે પજ્જત્ત ઇદરા ય ॥ ૧૨ ॥

ઉદયથી સ્થાવર, એકેન્દ્રિયભતિનામકર્મના ઉદયથી સ્પર્શેન્દ્રિયસહિત એકેન્દ્રિય હોય છે.
 તેઓ માત્ર આવા સ્થાવરો જ નથી થતા. “વિગતિગચદુપંચક્ષ્ત્રા તસજીવા” જે,
 ત્રણ, ચાર તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા, ત્રસનામકર્મના ઉદયથી, ત્રસજીવો પણ થાય છે. તે
 કેવા છે? “સંસ્વાદી” શંખ વગેરે. સ્પર્શન અને રસના-એ જે ઇન્દ્રિયવાળા શંખ,
 છીપ, કૃમિ વગેરે જે ઇન્દ્રિય જીવો છે; સ્પર્શન, રસના, ગ્રાણુ-એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા કંથવા,
 કીડી, જૂ, માકડ વગેરે ત્રિઇન્દ્રિય જીવો છે; સ્પર્શન, રસના, ગ્રાણુ અને ચક્ષુ એ ચાર
 ઇન્દ્રિયવાળા ઠંસ, મચ્છર, માખી, ભમરા વગેરે ચતુર્દેન્દ્રિય જીવો છે; સ્પર્શન, રસના,
 ગ્રાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રેન્દ્રિય-એ પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા મનુષ્યાદિ પંચેન્દ્રિય જીવો છે.

સારાંશ એ છે કે—વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજ પરમાત્માના સ્વરૂપની ભાવનાથી
 ઉત્પન્ન પારમાર્થિક સુખને પ્રાપ્ત ન કરતાં, ઇન્દ્રિયસુખમાં આસક્ત જીવો એકેન્દ્રિયાદિ
 જીવોનો વધ કરીને ત્રસ અને સ્થાવર થાય છે-એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તેથી ત્રસ અને
 સ્થાવરમાં ઉત્પત્તિ ન થાય તે માટે તે જ પરમાત્મામાં ભાવના કરવી જોઈએ. ૧૧.

હવે તે જ ત્રસ અને સ્થાવરપણું ચોદ જીવસમાસરૂપે પ્રગટ કરે છે:—

મન-ખિન અર મન-સહિત સુલ્લન, પંચેન્દ્રિય પર સખ મન-હાનિ;
 ખાદર સૂક્ષ્મ એકહિ અક્ષ, સખ પર્યાપત ઇતર પ્રત્યક્ષ. ૧૨.

દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયરૂપેણ વિકલેન્દ્રિયત્રયં વાદરસૂક્ષ્મરૂપેણકેન્દ્રિયદ્વયં चेति सप्त भेदाः ।
 “आहारसरीरिन्दिय पञ्जत्ती आणपाणभासमणो । चत्तारिपंचछप्पियएइन्दियवियलसण्णि-
 सण्णीणं । १ ।” इति गाथाकथितक्रमेण ते सर्वे प्रत्येकं स्वकीयस्वकीयपर्याप्तिसंभवा-
 त्सप्त पर्याप्ताः सप्तापर्याप्ताश्च भवन्ति । एवं चतुर्दश जीवसमासा ज्ञातव्यास्तेषां
 च “इन्दियकायाऊणिय पुण्णापुण्णेषु पुण्णगे आणा । वेइन्दियादिपुण्णे वचीमणो सण्णि-
 पुण्णेव । १ । दस सण्णीणं पाणा सेसेगूणंतिमस्सवे ऊणा । पञ्जतेसिदरेसु य

ભેદ તથા બાદર અને સૂક્ષ્મરૂપે એકેન્દ્રિયતા બે ભેદ—એમ કુલ સાત ભેદ થયા.
 “આહારસરીરિન્દિય પજ્જત્તી આણપાણભાસમણો । ચત્તારિપંચછપ્પિયપઈન્દિયવિયલસણ્ણિ-
 સણ્ણીણં ॥” [આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, ધ્યાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મન-એ છ પર્યાપ્તિ
 છે. એમાંથી એકેન્દ્રિય જીવને ચાર (આહાર, શરીર, સ્પર્શેન્દ્રિય અને ધ્યાસોચ્છવાસ),
 વિકલેન્દ્રિય તથા અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવને (મન સિવાયની) પાંચ અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય
 જીવને છએ પર્યાપ્તિ હોય છે.] આ ગાથામાં કહેલા ક્રમથી તે સર્વ (સાત પ્રકારના)
 જીવો પોતાપોતાની પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થવાથી પર્યાપ્તિ હોય છે અર્થાત એ સાત પર્યાપ્તિ હોય છે
 અને પોતાની પર્યાપ્તિ પૂર્ણ નહિ થવાથી સાત અપર્યાપ્તિ હોય છે. આવી રીતે ચૌદ જીવ-
 સમાસ જાણવા.

“ इन्दियकायाऊणिय पुण्णापुण्णेषु पुण्णगे आणा ।
 वेइन्दियादिपुण्णे वचीमणो सण्णिपुण्णेव ॥
 दस सण्णीणं पाणा सेसेगूणंति मस्स वेऊणा ।
 पञ्जतेसिदरेसु य सत्त दुगे सेसगेगूणा ॥”

[“ ઇન્દ્રિય, કાય અને આયુષ્ય-એ ત્રણ પ્રાણ પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ બંનેને હોય
 છે. ધ્યાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિને જ હોય છે, વચનબળપ્રાણ બે ઇન્દ્રિય આદિ પર્યાપ્તિને જ હોય
 છે, મનોબળપ્રાણ સંજ્ઞી પર્યાપ્તિને જ હોય છે. પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને દસ
 પ્રાણ, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને (મન વિના) નવ પ્રાણ, ચાર ઇન્દ્રિયવાળાને (મન અને
 કલ્પેન્દ્રિય વિના) આઠ પ્રાણ, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળાને (મન, કાન અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વિના)
 સાત પ્રાણ, બે ઇન્દ્રિયવાળાઓને (મન, કલ્પ, ચક્ષુ અને ધ્રાણેન્દ્રિય વિના) છ પ્રાણ અને

૧. ગોમટસાર જીવકાંડ ગાથા ૧૧૮
૨. ગોમટસાર જીવકાંડ ગાથા ૧૩૧-૧૩૨

વ્યાख्या—“મગ્ગણગુણઠાણેહિ ય હવંતિ તદ્દ વિણ્ણેયા” યથા પૂર્વેસૂત્રોદિત-
 ચતુર્દશજીવસમાસૈર્ભવન્તિ માર્ગણાગુણસ્થાનૈશ્ચ તથા ભવન્તિ સમ્ભવન્તીતિ વિજ્ઞેયા
 જ્ઞાતવ્યાઃ । કૃતિસંરુપોપૈતૈઃ ? “ચુદ્દસહિ” પ્રત્યેકં ચતુર્દશભિઃ । કસ્માત્ ? “અસુદ્ધ-
 ણયા” અશુદ્ધનયાત્ સકાશાત્ । ઇત્થંભૂતાઃ કે ભવન્તિ ? “સંસારી” સંસારિજીવાઃ ।
 “સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા” ત ઇવ સર્વે સંસારિણઃ શુદ્ધાઃ સહજશુદ્ધજ્ઞાયકૈકસ્વભાવાઃ ।
 કસ્માત્ ? શુદ્ધનયાત્ શુદ્ધનિશ્ચયનયાદિતિ । અથાગમપ્રસિદ્ધગાથાદ્વયેન ગુણસ્થાનનામાનિ
 કથયતિ । “મિચ્છો સાસણ મિસ્સો અવિરદસમ્મો ય દેસવિરદો ય । વિરયા પમત્ત
 ઇયરો અપુવ્વ અણિયદ્ધિટ્ઠ સુહમો ય । ૧ । ઉવસંત સ્વીણમોહો સજ્જોગિકેવલ્લિજિણો
 અજોગી ય । ચુદ્દસ ગુણઠાણાણિ ય કમેણ સિદ્ધા ય ણાયવ્વા । ૨ ।” ઇદાનીં તેષા-
 મેવ ગુણસ્થાનાનાં પ્રત્યેકં સંક્ષેપલક્ષણં કથ્યતે । તથાહિ — સહજશુદ્ધકેવલજ્ઞાનદર્શન-
 રૂપાલ્પદૈકપ્રત્યક્ષપ્રતિભાસમયનિજપરમાત્મપ્રભૃતિપદ્મદ્રવ્યપચ્ચાસ્તિકાયસપ્તતત્ત્વનવપદાર્થેષુ
 મૂઢત્રયાદિપચ્ચવિંશતિમલ્લરહિતં વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતનયવિભાગેન યસ્ય શ્રદ્ધાનં નાસ્તિ

ટીકા—“મગ્ગણગુણઠાણેહિ ય હવંતિ તદ્દ વિણ્ણેયા” જેમ આગળની ગાથામાં
 કહેલા ચૌદ જીવસમાસોથી જીવો ચૌદ ભેદવાળા થાય છે તેમ માર્ગણા અને ગુણસ્થાનથી
 પણ થાય છે એમ જણવું. (માર્ગણા અને ગુણસ્થાનથી) કેટલી સંખ્યાવાળા થાય છે ?
 “ચુદ્દસહિ” પ્રત્યેક ચૌદ-ચૌદ સંખ્યાવાળા થાય છે. કઈ અપેક્ષાએ ? “અસુદ્ધણયા”
 અશુદ્ધનયની અપેક્ષાએ. આ પ્રકારના કોણ થાય છે ? “સંસારી” સંસારી જીવો થાય
 છે. “સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા” તે જ બધા સંસારી જીવો શુદ્ધ છે અર્થાત્ જેનો સહજ-
 શુદ્ધજ્ઞાયક એકસ્વભાવ છે એવા છે. કઈ અપેક્ષાએ ? શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ-શુદ્ધ
 નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ.

હવે આગમપ્રસિદ્ધ બે ગાથાઓ દ્વારા ગુણસ્થાનોનાં નામ કહે છે : મિથ્યાત્વ,
 સાસાદન, મિશ્ર, અવિરત સમ્યક્ત્વ, દેશવિરત, પ્રમત્તવિરત, અપ્રમત્તવિરત, અપૂર્વકરણ,
 અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસાંપરાય, ઉપશાંતભાદ, ક્ષીણભાદ, સયોગીકેવળી અને અયોગી-
 કેવળી. આ રીતે ક્રમપૂર્વક ચૌદ ગુણસ્થાન જણવા.

હવે, તે ગુણસ્થાનોમાંથી પ્રત્યેક સંક્ષેપથી લક્ષણ કહે છે. તે આ રીતે-સહજ-
 શુદ્ધ કેવળજ્ઞાનદર્શનરૂપ અખંડ-એક-પ્રત્યક્ષ-પ્રતિભાસમય નિજપરમાત્મા વગેરે છ દ્રવ્ય,
 પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોમાં, ત્રણ મૂઢતા વગેરે પચ્ચીસ દોષરહિત,

વ્યવહારનયસાધ્યસાધકભાવેન મન્યતે પરં કિન્તુ ભૂમિરેલાદિસદશક્રોધાદિદ્વિતીયકપાયો-
દયેન મારણનિમિત્તં તલવરગૃહીતતસ્કરવદાત્મનિન્દાસહિતઃ સન્નિન્દ્રિયસુખમનુભવતીત્ય-
વિરતસમ્યગ્દષ્ટેર્લક્ષણમ્ । યઃ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સમ્યગ્દષ્ટિઃ સન્ ભૂમિરેલાદિસમાનક્રોધાદિ-
દ્વિતીયકપાયોદયામાવે સત્યમ્યન્તરે નિશ્ચયનયેનૈકદેશરાગાદિરહિતસ્વામાર્થિકસુખાનુ-
ભૂતિલક્ષણેષુ વર્ઠિર્વિપયેષુ પુનરેકદેશર્હિસાનૃતાસ્તેયાત્રહ્યપરિગ્રહનિવૃત્તિલક્ષણેષુ “દંસણવય-
સામાઙ્ગયપોસહસચિત્તરાઙ્મત્તે ય । વમ્હારંભપરિગ્રહ અણુમણ ઉદ્દિઢ્ઢ દેસવિરદો ય । ૧ ।”

નિશ્ચય-વ્યવહારનયરૂપ સાધ્ય-સાધકભાવે માને છે, પરંતુ ભૂમિમાં પડેલી રેખા સમાન
ક્રોધાદિ અપ્રત્યાખ્યાન કપાયના ઉદયથી મારવાને માટે કોટવાળે પકડેલ ચોરની જેમ,
આત્મનિન્દા સહિત વર્તતો થકો ઇન્દ્રિયસુખને અનુભવે છે તે ‘અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ’ તું
લક્ષણ છે. ૪. જે પૂર્વોક્ત પ્રકારે સમ્યગ્દષ્ટિ વર્તતો થકો ભૂમિની રેખા સમાન ક્રોધાદિ
અપ્રત્યાખ્યાનાવરૂપ દ્વિતીય કપાયના ઉદયનો અભાવ હોતાં, ‘દંસણવયસામાઙ્ગય
પોસહસચિત્તરાઙ્મત્તે ય । વમ્હારંભપરિગ્રહ અણુમણ ઉદ્દિઢ્ઢ દેસવિરદો ય । ૧ ।’ (દર્શન,
વ્રત, સામાયિક, પ્રોપથ, સચિત્તવિરત, રાત્રિભોજનત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, આરંભત્યાગ,
પરિગ્રહત્યાગ, અનુભવિત્યાગ અને ઉદ્દિષ્ટત્યાગ) એ ગાથામાં કહેલાં (શ્રાવકોનાં)
અગિયાર સ્થાનોમાં—(૧) અંતરંગમાં નિશ્ચયનયથી એકદેશ રાગરહિત સ્વાભાવિક
સુખની અનુભૂતિ જેમતું લક્ષણ છે, અને (૨) આદ્ય વિપયોમાં (વ્યવહારથી) હિંસા,

૧. અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ એવ ‘નિજ પરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે અને ઇન્દ્રિયસુખાદિ પરદ્રવ્ય હેય છે’
એમ અંતરંગમાં આંશિક શુદ્ધ પરિણુતિએ પરિણુમિતે નિરંતર માને છે (એટલે કે નિશ્ચયરૂપ
સાધ્યભાવે-શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શનભાવે-પરિણુમિતે નિરંતર માને છે); વળી તે બહારમાં-વિકલ્પમાં
નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિભાવે પરિણુમિતે પણ એમ માને છે (એટલે કે વ્યવહારરૂપ સાધકભાવથી-નવતત્ત્વ-
શ્રદ્ધાનાદિરૂપ વિકલ્પભાવથી-પણ એમ માને છે). નિશ્ચય-વ્યવહારનો આવા સુખેણ હોય છે.
આથી આમ તાત્પર્યે ગ્રહણુઃ—કોઈ એવ એમ કહે કે ‘હું’ અંતરંગ શુદ્ધપરિણુતિથી તો નિજ-
દ્રવ્યની ઉપાદેયતા ને પરદ્રવ્યની હેયતા માનું છું પણ અને વિકલ્પમાં નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિથી વિરુદ્ધ-
ભાવે છે,’ તો તે વાત બરાબર નથી અને તે એવ સમ્યગ્દષ્ટિ નથી જ. વળી કોઈ એવ એમ
કહે કે ‘હું’ નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિરૂપ વિકલ્પભાવમાં તો નિજદ્રવ્યની ઉપાદેયતા ને પરદ્રવ્યની હેયતા
બરાબર માનું છું પણ અને અંતરંગ શુદ્ધ પરિણુમન નથી,’ તો તે એવ પણ સમ્યગ્દષ્ટિ નથી.
૨. આ અનુભવ-બોગવટો અનીહિત વૃત્તિએ-વિયોગશુદ્ધિએ હોય છે અને તેનું સ્વામિત્વ યતુર્થ-
શુણ્ઢસ્થાનવર્તી એવને હોતું નથી.

ભવન્તિ । ૯ । સૂક્ષ્મપરમાત્મતત્ત્વભાવનાવલેન સૂક્ષ્મકૃષ્ટિગતલોભકપાયસ્યોપશમકાઃ
 ક્ષપકાશ્ચ દશમગુણસ્થાનવર્તિનો ભવન્તિ । ૧૦ । પરમોપશમમૂર્તિનિજાત્મસ્વભાવસંવિત્તિવલેન
 સકલોપશાન્તમોહા ઈકાદશગુણસ્થાનવર્તિનો ભવન્તિ । ૧૧ । ઉપશમશ્રેણિવિલક્ષણેન
 ક્ષપકશ્રેણિમાર્ગેણ નિષ્કપાયશુદ્ધાત્મભાવનાવલેન ક્ષીણકપાયા દ્વાદશગુણસ્થાનવર્તિનો
 ભવન્તિ । ૧૨ । મોહક્ષણાનન્તરમન્તર્ણુહૂર્તકાલં સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિલક્ષણૈકત્વવિતર્કા-
 વીચારદ્વિતીયશુદ્ધ્યાને સ્થિત્વા તદનન્ત્યસમયે જ્ઞાનાવરણદર્શનાવરણાન્તરાયત્રયં યુગ-
 પદેકસમયેન નિર્મૂલ્ય મેવપુન્નરવિનિર્ગતદિનકર ઇવ સકલવિમલકેવલજ્ઞાનકિરણૈર્લોકા-
 લોકપ્રકાશકાસ્ત્રયોદશગુણસ્થાનવર્તિનો જિનભાસ્કરા ભવન્તિ । ૧૩ । મનોવચનકાય-
 વર્ગણાલમ્બનકર્માદાનનિમિત્તાત્મપ્રદેશપરિસ્પન્દલક્ષણયોગરહિતાશ્ચતુર્દશગુણસ્થાનવર્તિનો-
 ડયોગિજિના ભવન્તિ । ૧૪ । તત્ત્વ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકકારણભૂતસમયસારસંજ્ઞેન પરમ-
 યથારહ્યાતચારિત્રેણ ચતુર્દશગુણસ્થાનાર્તીતાઃ જ્ઞાનાવરણાદ્યષ્ટકર્મરહિતાઃ સમ્યક્ત્વાદ્યઘ-
 ગુણાન્તર્ભૂતનિર્માનિર્ગોત્રાદ્યનન્તગુણાઃ સિદ્ધા ભવન્તિ ।

ઉપશમ કે ક્ષયમાં સમર્થ એવા, નવમા ગુણસ્થાનવર્તી છે એ. ૯. સૂક્ષ્મ પરમાત્મતત્ત્વની
 ભાવનાના બળથી, સૂક્ષ્મ-અત્યંત કૃશ થયેલા લોભકપાયનો ઉપશમ કે ક્ષય કરનારા એવો
 દશમા ગુણસ્થાનવર્તી છે. ૧૦. પરમ-ઉપશમમૂર્તિ નિખતમાના સ્વભાવના અનુભવના
 બળથી સંપૂર્ણ મોહનો ઉપશમ કરનાર (એવો) અગિયારમા ગુણસ્થાનવર્તી છે. ૧૧.
 ઉપશમશ્રેણીથી વિલક્ષણ એવા ક્ષપકશ્રેણીના માર્ગે નિષ્કપાય શુદ્ધાત્માની ભાવનાના
 બળથી કપાયનો ક્ષય કરનારા એવો બારમા ગુણસ્થાનવર્તી છે. ૧૨. મોહનો ક્ષય
 કર્યા પછી અંતર્મુહૂર્ત કાળપર્યંત, સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિ (સંવેદન) જેનું લક્ષણ છે એવા
 'એકત્વવિતર્ક અવીચાર' નામના દ્વિતીય શુક્લધ્યાનમાં સ્થિર થઈને, તેના છેલ્લા સમયમાં
 જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણેનો એક સાથે એક સમયમાં નાશ કરીને,
 મેઘપટલમાંથી નીકળેલા સૂર્યની જેમ, સકળનિર્મળ કેવળજ્ઞાનનાં કિરણથી લોક અને
 અલોકને પ્રકાશિત કરનારા, તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી જિન ભાસ્કર છે. ૧૩. મન,
 વચન, કાયાની વર્ગણાતું જેને આલંબન છે અને કર્મેને ગ્રહણ કરવામાં જે નિમિત્ત
 છે એવા આત્મપ્રદેશના પરિસ્પન્દસ્વરૂપ જે યોગ, તેનાથી રહિત, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી
 અયોગી જિન છે. ૧૪. અને ત્યારપછી નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક 'કારણભૂત સમયસાર' નામનું
 જે પરમ યથારહ્યાતચારિત્ર છે તેના વડે પૂર્વોક્ત ચૌદ ગુણસ્થાનથી અતીત થયેલા,
 જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મેથી રહિત થયેલા તથા સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણોમાં અંતર્ભૂત નિર્માન,
 નિર્ગોત્ર આદિ અનંતગુણવાળા, 'સિદ્ધો' છે.

सिद्धिविलक्षणा नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवगतिभेदेन चतुर्विधा गतिमार्गणा भवति । १ । अतीन्द्रियशुद्धात्मतत्त्वप्रतिपक्षभूताहोक्त्रिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदेन पञ्चप्रकारेन्द्रियमार्गणा । २ । अशरीरात्मतत्त्वविसदृशी पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायभेदेन पञ्चभेदा कायमार्गणा । ३ । निर्व्यापारशुद्धात्मपदार्थविलक्षणमनोवचनकाययोगभेदेन त्रिधा योगमार्गणा, अथवा विस्तरेण सत्यासत्योभयानुभयभेदेन चतुर्विधो मनोयोगो वचनयोगश्च, औदारिकीदारिक-मिश्रवैक्रियिकवैक्रियिकमिश्राहारकाहारकमिश्रकर्मणकायभेदेन सप्तविधो काययोगश्चेति समुदायेन पञ्चदशविधा वा योगमार्गणा । ४ । वेदोदयोद्भवरागादिदोषरहितपरमात्म-द्रव्याङ्गिन्ना स्त्रीपुंसपुंसकभेदेन त्रिधा वेदमार्गणा । ५ । निष्कपायशुद्धात्मस्वभावप्रतिकूल-क्रोधलोभमायामानभेदेन चतुर्विधा कपायमार्गणा, विस्तरेण कपायनोकपायभेदेन पञ्च-विंशतिविधा वा । ६ । मत्यादिसंज्ञापञ्चकं कुमत्याद्यज्ञानत्रयं चेत्यष्टविधा ज्ञानमार्गणा । ७ । सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययथाख्यातभेदेन चारित्रं पञ्चविधम्,

देवगतिना सेदधी आर प्रकारनी छे. १. अतीन्द्रिय शुद्धात्मतत्त्वधी प्रतिपक्षभूत छन्द्रिय-मार्गणा ऐकेन्द्रिय, ऐन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय अने पञ्चेन्द्रियना सेदधी पांच प्रकार-नी छे. २. अशरीरी आत्मतत्त्वधी विसदृश ऐवी कायमार्गणा पृथ्वी, जल, तेज, वायु, वनस्पति अने त्रसकायना सेदधी छ प्रकारनी छे. ३. निर्व्यापार शुद्धात्मपदार्थधी विलक्षण मन, वचन अने काययोगना सेदधी योगमार्गणा त्रण प्रकारनी छे; अथवा विस्तारधी सत्य, असत्य, उलय अने अनुलयरूप सेदधी आर प्रकारना मनोयोग छे, ऐ ज रीते (सत्य, असत्य, उलय अने अनुलय ऐभ) आर प्रकारना वचनयोग छे, औदारिक, औदारिकमिश्र, वैक्रियिक, वैक्रियिकमिश्र, आहारक, आहारकमिश्र अने कर्मण-ऐवी रीते काययोगना सात प्रकार छे. ऐ प्रमाणे अधी भणीने पंढर प्रकारनी योगमार्गणा धर्य. ४. वेदना उदयधी उत्पन्न यथा रागादिदोष रहित परमात्मद्रव्यधी सिद्ध ऐवी वेदमार्गणा स्त्री, पुरुष अने तपुंसकवेदना सेदधी त्रण प्रकारनी छे. ५. निष्कपाय शुद्धात्मस्वभावधी प्रतिकूल क्रोध, मान, माया अने लोभना सेदधी आर प्रकारनी कपायमार्गणा छे; विस्तारधी कपाय अने नोकपायना सेदधी पञ्चीस प्रकारनी कपायमार्गणा छे. ६. मति, श्रुत, अवधि, मनःपर्यय अने केवणज्ञान तथा कृमति, कृश्रुत अने कृश्रवधि-ऐ रीते आठ प्रकारनी ज्ञानमार्गणा छे. ७. सामायिक, छेदोपस्थापन, परिहारविशुद्धि, सूक्ष्मसांपराय अने यथाख्यातरूप सेदधी आरित्र पांच प्रकारनु तथा संयमासंयम अने असंयम ऐ ऐ

સિદ્ધિવિલક્ષણા નારકતિર્યંકમનુષ્યદેવગતિભેદેન ચતુર્વિધા ગતિમાર્ગણા ભવતિ । ૧ ।
 અતીન્દ્રિયશુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રતિપક્ષભૂતાલ્લેકદ્વિત્રિચતુઃપશ્ચેન્દ્રિયભેદેન પશ્ચપ્રકારેન્દ્રિયમાર્ગણા । ૨ ।
 અશરીરાત્મતત્ત્વવિસદૃશી પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુવનસ્પતિત્રસકાયભેદેન પદ્મભેદા કાયમાર્ગણા । ૩ ।
 નિર્વ્યાપારશુદ્ધાત્મપદાર્થવિલક્ષણમનોવચનકાયયોગભેદેન ત્રિધા યોગમાર્ગણા, અથવા
 વિસ્તરેણ સત્યાસત્યોભયાનુભયભેદેન ચતુર્વિધો મનોયોગો વચનયોગશ્ચ, ઔદારિકૌદારિક-
 મિશ્રવૈક્રિયિકૃત્વૈક્રિયિકમિશ્રાહારકાહારકમિશ્રકાર્મણકાયભેદેન સપ્તવિધો કાયયોગશ્ચેતિ
 સમુદાયેન પશ્ચદશવિધા વા યોગમાર્ગણા । ૪ । વેદોદયોદ્ભવરાગાદિદોષરહિતપરમાત્મ-
 દ્રવ્યાદ્વિન્ના સ્ત્રીપુંનપુંસકભેદેન ત્રિધા વેદમાર્ગણા । ૫ । નિષ્કપાયશુદ્ધાત્મસ્વભાવપ્રતિકૂલ-
 ક્રોધલોભમાયામાનભેદેન ચતુર્વિધા કપાયમાર્ગણા, વિસ્તરેણ કપાયનોકપાયભેદેન પશ્ચ-
 વિંશતિવિધા વા । ૬ । મત્યાદિસંજ્ઞાપશ્ચકં કુમત્યાદ્યજ્ઞાનત્રયં ચેત્યષ્ટવિધા જ્ઞાનમાર્ગણા । ૭ ।
 સામાયિકચ્છેદોપસ્થાપનપરિહારવિશુદ્ધિશ્લક્ષ્મસાંપરાયયથારખ્યાતભેદેન ચારિત્રં પશ્ચવિધમ્,

દેવગતિના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. ૧. અતીન્દ્રિય શુદ્ધાત્મતત્ત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત ઇન્દ્રિય-
 માર્ગણા એકેન્દ્રિય, બેન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પાંચેન્દ્રિયના ભેદથી પાંચ પ્રકાર-
 ની છે. ૨. અશરીરી આત્મતત્ત્વથી વિસદૃશ એવી કાયમાર્ગણા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ,
 વનસ્પતિ અને ત્રસકાયના ભેદથી છ પ્રકારની છે. ૩. નિર્વ્યાપાર શુદ્ધાત્મપદાર્થથી વિલક્ષણ
 મન, વચન અને કાયયોગના ભેદથી યોગમાર્ગણા ત્રણ પ્રકારની છે; અથવા વિસ્તારથી
 સત્ય, અસત્ય, ઉભય અને અતુભયરૂપ ભેદથી ચાર પ્રકારના મનોયોગ છે, એ જ રીતે
 (સત્ય, અસત્ય, ઉભય અને અતુભય એમ) ચાર પ્રકારના વચનયોગ છે, ઔદારિક,
 ઔદારિકમિશ્ર, વૈક્રિયિક, વૈક્રિયિકમિશ્ર, આહારક, આહારકમિશ્ર અને કાર્મણ-એવી રીતે
 કાયયોગના સાત પ્રકાર છે. એ પ્રમાણે બધી મળીને પંદર પ્રકારની યોગમાર્ગણા થઈ. ૪.
 વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા રાગાદિદોષ રહિત પરમાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન એવી વેદમાર્ગણા
 સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકવેદના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. ૫. નિષ્કપાય શુદ્ધાત્મસ્વભાવથી
 પ્રતિકૂળ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના ભેદથી ચાર પ્રકારની કપાયમાર્ગણા છે; વિસ્તારથી
 કપાય અને નોકપાયના ભેદથી પચ્ચીસ પ્રકારની કપાયમાર્ગણા છે. ૬. મતિ, શ્રુત, અવધિ,
 મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન તથા કૃમતિ, કુંશ્રુત અને કુંઅવધિ-એ રીતે આઠ પ્રકારની
 જ્ઞાનમાર્ગણા છે. ૭. સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય અને
 યથાખ્યાતરૂપ ભેદથી ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું તથા સંયમાસંયમ અને અસંયમ એ બે

ઇતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રે ત્રિધા પારિણામિકભાવો મળિતઃ, તત્ર શુદ્ધચૈતન્યરૂપં જીવત્વમવિનશ્વરત્વેન શુદ્ધદ્રવ્યાશ્રિતત્વાચ્છુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકસંજ્ઞઃ શુદ્ધપારિણામિકભાવો મળ્યતે, યત્પુનઃ કર્મજનિત-દશપ્રાણરૂપં જીવત્વં, મવ્યત્વમ્, અમવ્યત્વં ચેતિ ત્રયં, તદ્વિનશ્વરત્વેન પર્યાયાશ્રિત-ત્વાત્પર્યાયાર્થિકસંજ્ઞસ્ત્વશુદ્ધપારિણામિકભાવ ઉચ્યતે । અશુદ્ધત્વં કથમિતિ ચેત્ ? યદ્યપ્યેતદશુદ્ધપારિણામિકત્રયં વ્યવહારેણ સંસારિજીવેડસ્તિ તથાપિ “સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા” ઇતિ વચનાચ્છુદ્ધનિશ્ચયેન નાસ્તિ ત્રયં, મુક્તજીવે પુનઃ સર્વથૈવ નાસ્તિ, ઇતિ હેતોરશુદ્ધત્વં મળ્યતે । તત્ર શુદ્ધાશુદ્ધપારિણામિકમધ્યે શુદ્ધપારિણામિકભાવો ધ્યાનકાલે ધ્યેયરૂપો મવતિ ધ્યાનરૂપો ન મવતિ, કસ્માત્ ધ્યાનપર્યાયસ્ય વિન-શ્વરત્વાત્, શુદ્ધપારિણામિકસ્તુ દ્રવ્યરૂપત્વાદવિનશ્વરઃ, ઇતિ ભાવાર્થઃ । ઔપશમિક્ષાયોપ-શમિક્ષાયિકસમ્યક્ત્વભેદેન ત્રિધા સમ્યક્ત્વમાર્ગેણ મિધ્યાદૃષ્ટિસાદનમિશ્રસંજ્ઞ-વિપક્ષત્રયભેદેન સહ પદ્ધિધા જ્ઞાતવ્યા । ૧૨ । સંજ્ઞિત્વાસંજ્ઞિત્વવિસદ્દશપરમાત્મસ્વરૂપા-

અને અભવ્યત્વરૂપ ત્રણ પ્રકારે પારિણામિકભાવ કહ્યો છે. ત્યાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જીવત્વ અવિનશ્વરપણાને લીધે શુદ્ધદ્રવ્યને આશ્રિત હોવાથી ‘શુદ્ધ-દ્રવ્યાર્થિક’ એવી સંજ્ઞાવાળો શુદ્ધ પારિણામિકભાવ કહેવાય છે અને કર્મજનિત દશ પ્રાણરૂપ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વરૂપ ત્રણે છે તે વિનશ્વરપણાને લીધે પર્યાયાશ્રિત હોવાથી ‘પર્યાયાર્થિક’ એવી સંજ્ઞાવાળા અશુદ્ધ પારિણામિકભાવ કહેવાય છે. પ્રશ્નઃ—અશુદ્ધપણું કેમ ? ઉત્તરઃ— જોકે આ ત્રણ અશુદ્ધ પારિણામિકભાવ વ્યવહારથી સંસારી જીવમાં છે તોપણ “સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા” [શુદ્ધનયે સર્વ (સંસારી) જીવો ખરેખર શુદ્ધ છે] ” એ વચનથી શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ (સંસારી જીવમાં) એ ત્રણે ભાવ નથી અને મુક્ત જીવમાં તો સર્વથા નથી, એ હેતુથી અશુદ્ધપણું કહેવાય છે. ત્યાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પારિણામિક-ભાવમાંથી ૧ શુદ્ધપારિણામિકભાવ ધ્યાનના કાળે ધ્યેયરૂપ હોય છે, ધ્યાનરૂપ હોતો નથી, કારણ કે ધ્યાનપર્યાય વિનશ્વર છે અને શુદ્ધ પારિણામિકભાવ તો દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અવિનશ્વર છે. આમ ભાવાર્થ છે.

ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની સમ્યક્ત્વ-માર્ગણા—મિથ્યાદર્શન, સારાદન અને મિથ્ર એ ત્રણ વિપરીત ભેદસહિત—છ પ્રકારની બાણુવી. ૧૨. સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીપણાથી વિસદ્દશ એવા પરમાત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન સંજ્ઞી-

૧. ત્રણે કાળે શુદ્ધતા પ્રગટ કરવા માટે આ દ્રવ્યરૂપ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે,

કિન્તુ પૂર્વમેવાનાદિસન્તાનરૂપેણ શરીરેણાવૃતાસ્તિષ્ટન્તિ તતઃ કારણાત્પ્રદેશાનાં સંહારો ન ભવતિ, વિસ્તારસ્ચ શરીરનામકર્માધીન एव, न च स्वभावस्तेन कारणेन शरीराभावे विस्तारो न भवति । अपरमप्युदाहरणं दीयते—यथा हस्तचतुष्टयप्रमाणवस्त्रं पुरुषेण मुष्टौ बद्धं तिष्ठति पुरुषाभावे सङ्कोचविस्तारौ वा न करोति, निष्पत्तिकाले सार्द्धं मृन्मयभाजनं वा शुष्कं सज्जलाभावे सति; तथा जीवोऽपि पुरुषस्थानीयजलस्थानीय-शरीराभावे विस्तारसंकोचौ न करोति । यत्रैव मुक्तस्तत्रैव तिष्ठतीति ये केचन वदन्ति, तन्निषेધार्थं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामात् चेति हेतुचतुष्टयेन तथैवाविद्धकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालानुवदेरण्डवीजवदग्निशिखावच्चेति दृष्टान्त-चतुष्टयेन च स्वभावोर्द्धगमनं ज्ञातव्यं, तच्च लोकाग्रपर्यन्तमेव, न च परतो धर्मास्ति-कायाभावादिति । 'नित्या' इति विशेषणं तु, मुक्तात्मनां कल्पशतप्रमितकाले गते

પ્રદેશ તો પહેલેથી જ અનાદિસંતાનરૂપે શરીરથી આવૃત્ત રહ્યા છે તેથી (જીવના) પ્રદેશોનો સંકોચ (પાછળથી) થતો નથી. વળી વિસ્તાર શરીરનામકર્મને આધીન જ છે, સ્વભાવ નથી; તે કારણે શરીરનો અભાવ થતાં પ્રદેશોનો વિસ્તાર થતો નથી. અહીં અન્ય પણ ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે : (૧) જેમ ચાર હાથ લાંબું વસ્ત્ર કોઈ મનુષ્યે મૂઠીમાં રાખ્યું હોય તે, (મૂઠી ખોલી નાખ્યા પછી) પુરુષના અભાવમાં સંકોચ કે વિસ્તાર કરતું નથી, અથવા (૨) જેમ ભીની માટીનું વાસણ ખનતી વખતે સંકોચ અને વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે પણ બ્યારે તે સુકાઈ જાય છે ત્યારે જળનો અભાવ થવાથી સંકોચ અને વિસ્તાર પામતું નથી; તેમ (મુક્ત) જીવ પણ (૧) પુરુષસ્થાનીય અથવા (૨) જળસ્થાનીય શરીરનો અભાવ થતાં સંકોચ-વિસ્તાર પામતો નથી.

કોઈ કહે છે કે “જીવ બધાં મુક્ત થાય છે ત્યાં જ રહે છે” તેનો નિષેધ કરવા માટે, પૂર્વના પ્રયોગથી, અસંગ હોવાથી, અંધનો છેદ થવાથી તથા ગતિ પરિણામથી – આ ચાર હેતુઓ દ્વારા, તેમ જ કુંભારના ધૂમતા ચાકની જેમ, જેનો માટીનો લેપ દૂર થયો હોય એવા તુંબરાની જેમ, એરંડના ખીજની જેમ અને અગ્નિની શિખાની જેમ – આ ચાર દૃષ્ટાંતો દ્વારા, જીવને ‘સ્વભાવથી જ ઊર્ધ્વગમન જાણવું’, અને તે (ઊર્ધ્વગમન) લોકના અચભાગ સુધી જ થાય છે એથી આગળ થતું નથી કેમકે ધર્માસ્તિકાયનો (આગળ) અભાવ છે.

‘સિદ્ધ ભગવાન નિત્ય છે’ એમ જે ‘નિત્ય’ વિશેષણ છે તે, સદાશિવવાદી એમ કહે છે કે ‘કલ્પપ્રમાણ સમય પીત્યે બ્યારે જગત શૂન્ય થઈ જાય છે ત્યારે મુક્ત

દેહાદિપરદ્રવ્યેષ્વેકત્વભાવનાપરિણતો વહિરાત્મા, તસ્માત્પ્રતિપક્ષભૂતોઽન્તરાત્મા । અથવા હેયોપાદેયવિચારકચિત્તં, નિર્દોષપરમાત્મનો મિન્ના રાગાદયો દોષાઃ, શુદ્ધચૈતન્યલક્ષણ આત્મા, इत्युક્તलक्षणेषु चित्तदोषात्मसु त्रिषु वीतरागसर्वज्ञप्रणीतेषु अन्येषु वा पदार्थेषु यस्य परस्परसापेक्षनयविभागेन श्रद्धानं ज्ञानं च नास्ति स वहिरात्मा, तस्माद्विसदृशो-
 ઽન્તરાત્મેતિ રૂપેણ વહિરાત્માન્તરાત્મનોર્લક્ષણં જ્ઞાતવ્યમ્ । પરમાત્મલક્ષણં કથ્યતે—
 સકલવિમલકેવલજ્ઞાનેન येन कारणेन समस्तं लोकालोकं जानाति व्याप्नोति तेन कारणेन विष्णुर्भण्यते । પરમબ્રહ્મસંજ્ઞનિજશુદ્ધાત્મભાવનાસમુત્પન્નસુખામૃતતૃપ્તસ્ય સત ઉર્વશીરમ્ભાતિલોચમાભિર્દેવકન્યાભિરપિ यस्य ब्रह्मचर्यव्रतं न खण्डितं स परमब्रह्म भण्यते । કેવલજ્ઞાનાદિગુણૈશ્વર્યયુક્તસ્ય સતો દેવેન્દ્રાદયોઽપિ તત્પદાભિલાષિણઃ સન્તો યસ્યાજ્ઞાં કુર્વન્તિ સ ईश्वराभिधानो भवति । કેવલજ્ઞાનશબ્દવાચ્યં ગતં જ્ઞાનં यस્ય સ સુગતઃ, અથવા શોભનમવિનશ્વરં મુક્તિપદં ગતઃ સુગતઃ । “શિવં પરમકલ્યાણં નિર્વાણં જ્ઞાનમક્ષયમ્ । પ્રાપ્તં મુક્તિપદં येन स शिवः परिकीर्तितः । १ ।” इति श्लोककथित-

હોવાથી દેહાદિ પરદ્રવ્યોમાં એકત્વભાવનારૂપ પરિણમલો છવ બહિરાત્મા છે, તેનાથી પ્રતિપક્ષભૂત અંતરાત્મા છે. અથવા હેય અને ઉપાદેયનો વિચાર કરનારું ‘ચિત્ત’, નિર્દોષ પરમાત્માથી ભિન્ન રાગાદિ ‘દોષ’ અને શુદ્ધચૈતન્યલક્ષણ ‘આત્મા’; —એ ત્રણનાં તથા વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત અન્ય પદાર્થોનાં જેને પરસ્પર સાપેક્ષ નયવિભાગથી શ્રદ્ધાન અને જ્ઞાન નથી તે બહિરાત્મા છે, તેનાથી વિરુદ્ધ અંતરાત્મા છે—એ રીતે બહિરાત્મા અને અંતરાત્માનું લક્ષણ બાણુવું.

(હવે) પરમાત્માનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે:—જેથી સકળવિમળ કેવળજ્ઞાનવડે સમસ્ત લોકાલોકને બાણુ છે—વ્યાપે છે તેથી ‘વિષ્ણુ’ કહેવાય છે. પરમબ્રહ્મ નામક નિજ-શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતવડે તૃપ્ત હોવાથી ઉર્વશી, રંભા, તિલોત્તમા વગેરે દેવકન્યાઓ વડે પણ જેમનું બ્રહ્મચર્યવ્રત અંકિત થતું નથી તે ‘પરમબ્રહ્મ’ કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણરૂપી અશ્વર્યથી સાહિત હોવાને લીધે દેવેન્દ્રાદિ પણ તે પદની અભિલાષા કરતા થકા જેમની આજ્ઞા માને છે તે ‘ઈશ્વર’ નામ પામે છે. કેવળજ્ઞાન શબ્દથી વાચ્ય, ‘સુ’ અર્થાત્ ઉત્તમ. ‘ગત’ અર્થાત્ જ્ઞાન જેમને છે તે ‘સુગત’ છે, અથવા જે શોભાયમાન અવિનશ્વર મુખિપદને પામે છે તે ‘સુગત’ છે. “શિવં પરમ-કલ્યાણં નિર્વાણં જ્ઞાનમક્ષયમ્ । પ્રાપ્તં મુક્તિપદં येन स शिवः परिकीर्तितः । १ ।” (શિવ

૧. ‘ધાંતમ્’ દત્તિ પાઠાન્તરમ્ ।

1941
[The following text is extremely faint and largely illegible, appearing to be a list or record of events or names.]

1941
[Vertical text on the right edge of the page, possibly a date or page number.]

પયોગ ઇતિ, સ્વેહાપૂર્વેષ્ટાનિષ્ટવિકલ્પરૂપેણ વિશેષરાગદ્વેષપરિણમનં કર્મચેતના, કેવલજ્ઞાન-
રૂપા શુદ્ધચેતના ઇત્યુક્તલક્ષણોપયોગસ્વચેતના ચ યત્ર નાસ્તિ સ ભવત્યજીવ ઇતિ
વિજ્ઞેયઃ । ‘પુણ’ પુનઃ પશ્ચાન્નજીવાધિકારાનન્તરં । “પુગ્ગલધમ્મો અધમ્મ આયાસં
કાલો” સ ચ પુદ્ગલધર્માધર્માકાશકાલદ્રવ્યભેદેન પશ્ચધા । પૂરણગલનસ્વભાવત્વાત્પુદ્ગલ
ઇત્યુચ્યતે । ગત્તિસ્થિત્યવગાહવર્તનાલક્ષણા ધર્માધર્માકાશકાલાઃ, “પુગ્ગલ મુત્તો” પુદ્ગલો
મૂર્ત્તઃ । કસ્માત્ ? “રૂવાદિગુણો” રૂપાદિગુણસહિતો યતઃ । “અમુત્તિ સેસા હુ”
રૂપાદિગુણાભાવાદમૂર્ત્તા ભવન્તિ પુદ્ગલાચ્છેપાશ્ચત્વાર ઇતિ । તથાહિ—યથા અનન્ત-
જ્ઞાનદર્શનમુક્તીર્યગુણચતુષ્ટયં સર્વજીવસાધારણં તથા રૂપરસગન્ધસ્પર્શગુણચતુષ્ટયં સર્વપુદ્ગલ-
સાધારણં, યથા ચ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવસિદ્ધજીવે અનન્તચતુષ્ટયમતીન્દ્રિયં તથૈવ શુદ્ધપુદ્ગલ-
પરમાણુદ્રવ્યે રૂપાદિચતુષ્ટયમતીન્દ્રિયં, યથા રાગાદિસ્નેહગુણેન કર્મવન્ધાવસ્થાયાં જ્ઞાનાદિ-
ચતુષ્ટયસ્યાશુદ્ધત્વં તથા સ્નિગ્ધસ્વસ્ત્વગુણેન દ્વચણુકાદિવન્ધાવસ્થાયાં રૂપાદિચતુષ્ટયસ્યા-
શુદ્ધત્વં, યથા નિઃસ્નેહનિજપરમાત્મભાવનાવલેન રાગાદિસ્નિગ્ધત્વવિનાશે સત્યનંતચતુ-

ઈહાપૂર્વકં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિદ્યપરે વિશેષ રાગ-દ્વેષના પરિણમનરૂપ ‘કર્મચેતના’ છે,
કેવળજ્ઞાનરૂપ ‘શુદ્ધચેતના’ છે. એ રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના લક્ષણવાળાં ઉપયોગ અને
ચેતના બંધાં નથી તે અણ્ય છે એમ બાણુપું; ‘પુણ’ પછી, અર્થાત્ અણ્ય અધિકારની પછી
“પુગ્ગલધમ્મો અધમ્મ આયાસં કાલો” અને તે (અણ્ય) પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ
અને કાળદ્રવ્યના ભેદથી પાંચ પ્રકારે છે.

પૂરણ અને ગલનના સ્વભાવ હોવાથી પુદ્ગલ કહેવાય છે. ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહ
અને વર્તના (હેતુરૂપ) લક્ષણવાળાં (કર્મપૂર્વક) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્ય
છે. “પુગ્ગલ મુત્તો” પુદ્ગલ મૂર્ત છે. શા માટે? “રૂવાદિગુણો” રૂપાદિ ગુણવાળું છે
માટે. “અમુત્તિ સેસા હુ” પુદ્ગલ સિવાયનાં બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો રૂપાદિ ગુણો વિનાનાં
હોવાથી અમૂર્ત છે. તે આ રીતે—

જેમ અનંતજ્ઞાન, દર્શન, મુખ અને વીર્ય—એ ચારે ગુણ સર્વ જીવોમાં સામાન્ય
છે તેમ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ—એ ચારે ગુણ સર્વ પુદ્ગલોમાં સામાન્ય છે અને જેમ
શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક-સ્વભાવવાળા સિદ્ધ જીવમાં અનંતચતુષ્ટય અતીન્દ્રિય છે તેમ જ શુદ્ધ
પુદ્ગલ એવા પરમાણુદ્રવ્યમાં રૂપાદિ ચતુષ્ટય અતીન્દ્રિય છે. જેમ રાગાદિ સ્નેહગુણથી
કર્મબંધની અવસ્થામાં જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટયનું અશુદ્ધપણું છે તેમ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વગુણથી
દ્વિ-અણુકાદિ બંધ-અવસ્થામાં રૂપાદિ ચતુષ્ટયનું અશુદ્ધપણું છે. જેમ સ્નેહરહિત નિજ-
પરમાત્મભાવનાના બળે રાગાદિ સ્નિગ્ધત્વને વિનાશ થતાં અનંતચતુષ્ટય શુદ્ધ હોય છે

દ્રવ્યસ્ય શુદ્ધત્વં તથા જઘન્યગત્તાનાં વન્તો ન ભાતીતિ તદ્વચનપ્રમાણત્વે વિનયમત્તમ
ગુણસ્ય જઘન્યત્વે સતિ રૂપાદિતતુલ્યમ્ શુદ્ધત્વમસીદ્ધ્યર્થમર્થાભિપ્રાયઃ ॥ ૧૧ ॥

અથ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય વિભાવત્પરત્તનપર્યાયાન્વતિવાર્યતિઃ

સદ્દો વંધો સુહુમો શૂલો સંસ્થાનભેદતમઙ્ગલાયા ।

ઉજ્જોદાદવસહિયા પુદ્ગલદ્રવ્યસ્યા પજ્જાયા ॥ ૧૬ ॥

શબ્દઃ વન્ધઃ સૂક્ષ્મઃ સ્થૂલઃ સંસ્થાનભેદતમઙ્ગલાયાઃ ।

ઉદ્યોતાતપસદિતાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યમ્ય પર્યાયાઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્યાખ્યા—શબ્દવન્ધસૌક્ષ્મ્યમ્પીત્યસંસ્થાનભેદતમઙ્ગલાયાતપીત્તોતસહિતાઃ પુદ્-
ગલદ્રવ્યસ્ય પર્યાયા ભવન્તિ । અથ વિસ્તરઃ—ભાષાત્મકોઽભાષાત્મકઙ્ગ દ્વિવિધઃ શબ્દઃ ।
તત્રાક્ષરાનક્ષરાત્મભેદેન ભાષાત્મકો દ્વિધા ભવતિ । તત્રાપ્યક્ષરાત્મકઃ સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપઘ્ન્યા-
પૈશાચિકાદિભાષાભેદેનાર્થમ્લેચ્છમનુષ્યાદિવ્યવહારદેતુર્વંદ્વિધા । અનક્ષરાત્મકસ્તુ ક્ષીન્દ્રિયાદિ-

તેમ “જઘન્ય ગુણોત્તો બંધ થતો નથી” એ વચન અનુસાર પરમાણુદ્રવ્યમાં સિન્ધુ
રૂક્ષત્વગુણની જઘન્યતા ક્ષેપાં રૂપાદિ અણુદ્રવ્યનું શુદ્ધપણું હોય છે એમ જાણવું આવે
અભિપ્રાય છે. ૧૫.

હવે પુદ્ગલ દ્રવ્યના વિભાવવ્યંજનપર્યાયોનું પ્રતિપાદન કરું છે:—

ગાથા ૧૬

ગાથાર્થઃ—શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, ઉદ્યોત અને
આતાપ પુદ્ગલ દ્રવ્યના પર્યાયો છે.

ટીકાઃ—શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂળતા, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, આતાપ
અને ઉદ્યોત પુદ્ગલ દ્રવ્યના પર્યાયો છે.

હવે વિસ્તાર અર્થે છે:—ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક એમ શબ્દ બે પ્રકારે છે
ત્યાં અક્ષરરૂપ અને અનક્ષરરૂપ ભેદથી ભાષાત્મક શબ્દના બે ભેદ છે. તેમાં પણ સંસ્કૃત
પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પિશાચી આદિ ભાષાના ભેદથી, આર્થ કે મ્લેચ્છ મનુષ્યોના વ્યવહારન
કારણે અક્ષરાત્મક ભાષા અનેક પ્રકારની છે. અનક્ષરાત્મક ભાષા બે ક્ષીન્દ્રિયાદિ તિર્થ

શબ્દ બંધ સૂક્ષ્મ અરુ શૂલ, સંસ્થાન અરુ ભેદ સમૂહ;

તમ છાયા આતાપ ઉજ્જસ, પુદ્ગલ કે પર્યાય સમાસ. ૧૬

તિર્યગ્જીવેષુ સર્વજ્ઞદિવ્યધ્વનો ચ । અમાપાત્મકોઽપિ પ્રાયોગિકવૈસ્વસિકમેદેન દ્વિવિધઃ । “તતં વીણાદિકં જ્ઞેયં વિતતં પટહાદિકમ્ । ઘનં તુ કાંસ્યતાલાદિ સુપિરં વંશાદિકં વિદુઃ । ૧ ।” इति श्लोककथितक्रमेण प्रयोगे भवः प्रायोगिकश्चतुर्धा भवति । विस्रसा स्वभावेन भवो वैस्रसिको मेवादिप्रभवो बहुधा । किञ्च शब्दातीतनिजपरमात्म-भावनाच्युतेन शब्दादिमनोज्ञामनोज्ञपञ्चेन्द्रियविषयासक्तेन च जीवेन यदुपार्जितं सुस्वर-दुःस्वरनामकर्म तदुदयेन यद्यपि जीवे शब्दो दृश्यते तथापि स जीवसंयोगेनोत्पन्नत्वाद् व्यवहारेण जीवशब्दो भण्यते, निश्चयेन पुनः पुद्गलस्वरूप एवेति । बन्धः कथ्यते— मृत्पिण्डादिरूपेण योऽसौ बहुधा बंधः स केवलः पुद्गलबंधः, यस्तु कर्मनोकर्मरूपः स जीवपुद्गलसंयोगबंधः । किञ्च विशेषः— कर्मबंधपृथग्भूतस्वशुद्धात्मभावनारहितजीव-स्यानुपचरितासद्भूतव्यवहारेण द्रव्यबंधः, तथैवाशुद्धनिश्चयेन योऽसौ रागादिरूपो भाव-

જીવોમાં અને સર્વજ્ઞની દિવ્યધ્વનિમાં હોય છે. અભાપાત્મક શબ્દ પણ ‘પ્રાયોગિક’ અને ‘વૈસ્રસિક’ના ભેદથી બે પ્રકારે છે. “તતં વીણાદિકં જ્ઞેયં વિતતં પટહાદિકમ્ । ઘનં તુ કાંસ્યતાલાદિ સુપિરં વંશાદિકં વિદુઃ ॥ (વીણા આદિના શબ્દને ‘તત’, ઢાલ આદિના શબ્દને ‘વિતત’, મંજીરા વગેરેના અવાજને ‘ઘન’ અને બંશી આદિના શબ્દને ‘સુપિર’ કહે છે.)” એ શ્લોકમાં કહેલા ક્રમ-પ્રમાણે પ્રયોગથી થયેલ એવા ‘પ્રાયોગિક’ શબ્દ ચાર પ્રકારના છે. વિસ્રસા એટલે સ્વભાવથી થયેલ એવા ‘વૈસ્રસિક’ શબ્દ વાદળાં વગેરેથી થાય છે તે અનેક પ્રકારના છે.

વિશેષ:—શબ્દાતીત નિજ પરમાત્માની ભાવનાથી રચિત થયેલ, શબ્દાદિ મનોજ અને અમનોજ પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં આસક્ત હોયે જે સુસ્વર અને દુઃસ્વર નામનું નામકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું હતું તેના ઉદયથી જોકે જીવમાં શબ્દ દેખાય છે તોપણ તે જીવના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી વ્યવહારથી જીવનો શબ્દ કહેવાય છે, પરંતુ નિશ્ચયથી તે તે શબ્દ પુદ્ગલસ્વરૂપ જ છે.

હવે બંધનું કથન કરવામાં આવે છે — માટીના પિણ્ડદિગ્ધે જે આ અનેક પ્રકારના બંધ છે તે તે કેવળ પુદ્ગલબંધ જ છે અને જે કર્મ-નામકર્મરૂપ બંધ છે તે જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગરૂપ બંધ છે. વળી વિશેષ:—કર્મબંધથી પૃથગ્ભૂત સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી રહિત જીવને અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી દ્રવ્યબંધ કહેવાય છે તેમ જ

કન્વાચમ્બાર્યાં વિજ્ઞોડગિ તમા મગ્ગમં વોરવવાક્રામગમં પ્રાંત વચેત કાકીપો-
 પાદાનકારણેન સ્વયમેવ વિજ્ઞાં લોકાદ્ગમનામગમવદ્ગમં કિમતેઃ મતકામિકાણમ્ ।
 લોકવ્યવસ્થાનેતુ જ્ઞાયાત્તમ પુષ્ટિર્વિજ્ઞેત્ સુકર્મૈઃ । પુષ્ટ્યર્થદ્વજ્ઞકવચેન ગાથા મના ॥૧૮॥

અર્થાકાનંદ્રવમાહ :—

અવગામ્યદાગજોગ્યં જીનારીણં ત્રિયાણ આગાર્યં ।
 જેષ્ઠં લોકાગાર્યં અલ્લોગાગાર્યમિદિ દુષિઠં ॥ ૧૭ ॥
 અવગામ્યદાગજોગ્યં જીનારીણં વિજ્ઞાનીઠિ આકાશમ્ ।
 જેષ્ઠં લોકાકાશં અલ્લોકાકાશં ઈતિ વિધિમ્ ॥ ૧૯ ॥

વ્યાख्या—જીનારીણામત્કાગજાનગોગ્યમાકાશં વિજ્ઞાનીઠિ દે શિષ્ય ! કિં
 વિશિષ્ટં ? “જેષ્ઠં” જિનસ્મેદ્દં જેષ્ઠં, જિનેન પ્રોક્તં વા જેનમ્ । તત્ત્વ લોકાલોકા-
 કાશભેદેન દ્વિવિધમિતિ । ઉદાર્ણો વિસ્તરઃ—સહજશુદ્ધસુખામૃતરસનાદેન પરમસામરસી-

અવસ્થામાં સિદ્ધ પાતુ જેમ ભગ્વાને અદિરંગ સદકારી કારણ હોય છે તેવી જ રીતે
 થોતાના ઉપાદાનકારણથી સ્વયમ્ભવ સ્થિતિ ધરતાં જીવ અને પ્રજ્ઞાલોકને અધર્મદ્રવ્ય
 સ્થિતિતુ સહકારી કારણ છે; લોકવ્યવહારથી ઇંચા અથવા પૃથ્વીની આકૃષ્ટ. આમ
 સૂત્રાર્થ છે.

એ પ્રમાણે અધર્મદ્રવ્યના કથનથી ગાથા પૂરી થઈ. ૧૮.

હવે આકાશદ્રવ્યતુ કથન કરે છે.—

ગાથા ૧૯

ગાથાર્થ:—જે જીવાદિ દ્રવ્યોને અવકાશ દેવાને યોગ્ય છે તેને જિનેન્દ્રદેવે કહેલું
 આકાશદ્રવ્ય બણે. લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એ રીતે આકાશ એ પ્રકારતું છે.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! જીવાદિને અવકાશ આપવાની યોગ્યતા જેનામાં છે તેને જિનેન્દ્ર-
 કથિત આકાશદ્રવ્ય બણે. તે લોક અને અલોકરૂપ આકાશના ભેદથી એ પ્રકારતું છે.

હવે એના વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે:— સહજ શુદ્ધ સુખામૃતરસના આસ્વાદ-

જીવાદિક સબકું અવકાશ, દેય દ્રવ્ય સો ગિનૂં અકાશ;
 લોક-અલોક દોય વિધિ અખ્યા, દેવ જિનેશ્વર જૈસૈં લખ્યા. ૧૯.

ભાવેન ભરિતાવસ્થેષુ કેવલજ્ઞાનાઘનન્તગુણાધારભૂતેષુ લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયસ્વકીય-
શુદ્ધપ્રદેશેષુ યદ્યપિ નિશ્ચયનયેન સિદ્ધાસ્તિષ્ટન્તિ, તથાપ્યુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ મોક્ષ-
શિલાયાં તિષ્ઠન્તીતિ ભણ્યતે ઇત્યુક્તોઽસ્તિ । સ ચ ઈદ્દશો મોક્ષો યત્ર પ્રદેશે પરમ-
ધ્યાનેનાત્મા સ્થિતઃ સન્ કર્મરહિતો ભવતિ, તત્રૈવ ભવતિ નાન્યત્ર । ધ્યાનપ્રદેશે
કર્મપુદ્ગલાન્ ત્યક્ત્વા ઋધ્વગમનસ્વભાવેન ગત્વા મુક્તાત્માનો યતો લોકાગ્રે તિષ્ઠન્તીતિ
તત ઉપચારેણ લોકાગ્રમપિ મોક્ષઃ પ્રોચ્યતે, યથા તીર્થભૂતપુરુષસેવિતસ્થાનમપિ ભુમિ-
જલાદિરૂપમુપચારેણ તીર્થં ભવતિ । સુખવોધાર્થં કથિતમાસ્તે । યથા તથૈવ સર્વદ્રવ્યાણિ
યદ્યપિ નિશ્ચયનયેન સ્વકીયપ્રદેશેષુ તિષ્ઠન્તિ તથાપ્યુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ લોકાકાશો
તિષ્ઠન્તીત્યભિપ્રાયો ભગવતાં શ્રીનેમિચંદ્રસિદ્ધાન્તદેવાનામિતિ ॥ ૧૯ ॥

તમેવ લોકાકાશં વિશેષેણ દ્રઢયતિ :—

ધમ્માઽધમ્મા કાલો પુરગલજીવા ય સંતિ જાર્વાદયે ।
આયાસે સો લોગો તત્તો પરદો અલોગુત્તિ ॥ ૨૦ ॥

વાળા પરમસમરસીભાવથી ભરિતાવસ્થ, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણના આધારરૂપ, લોકા-
કાશપ્રમાણ અસંખ્યાત નિજ શુદ્ધપ્રદેશોમાં ભેકે નિશ્ચયનયથી સિદ્ધ ભગવાંતો રહે છે
તોપણ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી 'સિદ્ધ ભગવાન મોક્ષશિલા ઉપર રહે છે'
એમ કહેવાય છે; એ પ્રમાણે પહેલાં કહેવાયું છે. આલો મોક્ષ જે પ્રદેશમાં પરમધ્યાન વડે
આત્મા સ્થિર થઈને કર્મરહિત થાય છે ત્યાં જ થાય છે, ધીજે નહિ; ધ્યાન કરવાના
સ્થાનમાં કર્મપુદ્ગલોને છોડીને ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવથી ગતિ કરીને મુક્તાત્માઓ લોકાગ્રે
સ્થિર થાય છે તેથી ઉપચારથી લોકના અગ્રભાગને પણ મોક્ષ કહેવાય છે. તીર્થસ્વરૂપ
પુરુષે સેવેલું ભૂમિ-જળાદિરૂપ સ્થાન પણ ઉપચારથી તીર્થ (કહેવાય) છે. આમ
સંહેલાઈથી યોધ થવા માટે કહેવાય છે. તેવી જ રીતે સર્વ દ્રવ્યો, ભેકે નિશ્ચયનયથી ધોતાના
પ્રદેશોમાં રહે છે તોપણ, ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી લોકાકાશમાં રહે છે. આમ
ભગવાન શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતિદેવનો અભિપ્રાય બાણવો. ૧૯.

તે જ લોકાકાશને વિશેષપણે દૃઢ કરે છે:—

ધર્મ—અધર્મ છત્ર પુદ્ગલા, કાલદ્રવ્ય એ સખ હી સ્તાઃ
જેતેમૈ હૈ લોકાકાશ. તાતં પરં અલોક અકાશ. ૨૦.

વ્યવહારો" એ કાલો ભવતિ વ્યવહારકાલઃ । એ જ વ્યવહારઃ "પરિણામત્વીલક્ષ્મી" પરિણામક્રિયાવસ્થાવસ્થાવેક વ્યવહારઃ કલ્પ્યમાણો વ્યવહારઃ । કાલો નિષ્પત્તકાલઃ કલ્પ્યમાણે "વટ્ટજાલક્ષ્મી એ પરમદ્રો" વર્તમાનકાલઃ પરમદ્રો કાલઃ । તત્પા લીવપુદ્ગલક્ષ્મીઃ પરિવર્તો વ્યવહારકાલઃ એ વ્યવહારકાલકારિણ્યા ભિન્નિઃ માર્ગ્યં ચસ્ય ન ભવતિ દ્રવ્યવર્ણ્યમર્ણ્યં વ્યવહારકાલઃ । તત્પાવેકં મેકલ્પમાણેન "પરિણામિઃ કાલસંજ્ઞકા" તસ્ય પર્યોચસ્ય મન્વન્વિત્તી યાગ્યો મમાપરિણામકારુણ્યા ભિન્નિઃ સા વ્યવહારકાલસંજ્ઞા ભવતિ, ન ચ પર્યોચ કલ્પ્યમાણઃ । યત્ ણ પર્યોચમન્વન્વિત્તી સ્થિતિર્ચયદ્વારકાલસંજ્ઞાં મજ્જતે તત્ ણ ત્રીવપુદ્ગલ્પમાણ્યમાણિણ્યામેન પર્યાયેણ તથૈવ દેશાન્તરચલનરૂપયા મોદોદનવાદિપરિસ્પન્દ્યભાવરૂપયા વા ક્રિયાયા તથૈવ દ્રાસન્ન-ચલનકાલકૃતપરન્વાપરત્વેન ચ લક્ષ્યતે જ્ઞાયતે યઃ, સ પરિણામક્રિયાવસ્થાવસ્થાલક્ષણ ઇત્યુચ્યતે । અથ દ્રવ્યરૂપનિષ્પન્નકાલમાહ । સ્વક્રીયોપાદાનરૂપેણ સ્વયમેવપરિણમમાનાનાં

પર્યાય સાથે સંબંધવાળી કાળાવધિરૂપ છે) "સો કાલો હ્યેક વ્યવહારો" તે કાળ વ્યવહારરૂપ છે. અને તે કેવો છે? "પરિણામત્વીલક્ષ્મી" પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વથી લક્ષિત થાય છે-જણાય છે તેથી તે પરિણામકારિણી લક્ષ્ય છે.

હવે નિશ્ચયકાળ વિષે કહેવામાં આવે છે. "વટ્ટજાલક્ષ્મી એ પરમદ્રો" જે વર્તન-લક્ષણવાળો છે તે પરમાર્થકાળ છે.

તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે:—જીવ અને પુદ્ગલના પરિવર્તનરૂપ જે નથી અને જૂની પર્યાય તેની સમય-ઘડી ઇત્યાદિરૂપ 'સ્થિતિ' જેવું સ્વરૂપ છે, તે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ વ્યવહારકાળ છે. સંસ્કૃતપ્રાભૃતમાં પણ તે જ કહ્યું છે - "સ્થિતિઃ કાલસંજ્ઞકાઃ (સ્થિતિને કાળ એવી સંજ્ઞા છે)." તે પર્યાય સાથે સંબંધવાળી જે સમય, ઘડી વગેરેરૂપ સ્થિતિ છે તે 'સ્થિતિ' વ્યવહારકાળ છે, (પુદ્ગલાદિના પરિવર્તનરૂપ) પર્યાય વ્યવહારકાળ નથી-એવો અભિપ્રાય છે. પર્યાયસંબંધી સ્થિતિને વ્યવહારકાળ એવું નામ મળે છે તેથી જ જીવ અને પુદ્ગલના પરિણામથી-પર્યાયથી તથા એક પ્રદેશથી બીજે પ્રદેશ ચાલવારૂપ અથવા ગાય ઢાલવી, રસોઈ કરવી વગેરે પરિસ્પન્દ્યરૂપ ક્રિયાથી, તેમ જ દૂર કે નજીક ચાલવારૂપ કાળકૃત પરત્વ અને અપરત્વથી તે લક્ષિત થાય છે-જણાય છે તેથી તે વ્યવહારકાળ પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વલક્ષણવાળો કહેવાય છે.

હવે દ્રવ્યરૂપ નિશ્ચયકાળ વિષે કહે છે:—પોતાના ઉપાદાનરૂપે સ્વયમેવ પરિણમતા

પદાર્થાનાં કુમ્ભકારચક્રસ્યાધસ્તનશિલાવત્, શીતકાલાધ્યયને અગ્નિવત્, પદાર્થ-
પરિણતૈર્થત્સહકારિત્વં સા વર્તના મળ્યતે । સૈવ લક્ષણં યસ્ય સ વર્તનાલક્ષણઃ કાલાણુ-
દ્રવ્યરૂપો નિશ્ચયકાલઃ, ઇતિ વ્યવહારકાલસ્વરૂપં નિશ્ચયકાલસ્વરૂપં ચ વિજ્ઞેયમ્ ।

કશ્ચિદાહ “સમયરૂપ એવ નિશ્ચયકાલસ્તસ્માદન્યઃ કાલાણુદ્રવ્યરૂપો નિશ્ચય-
કાલો નાસ્ત્યદર્શનાત્ ?” તત્રોત્તરં દીયતે—સમયસ્તાવત્કાલસ્તસ્યૈવ પર્યાયઃ । સ કથં
પર્યાય ઇતિ ચેત્ ? પર્યાયસ્યોત્પન્નપ્રધ્વંસિત્વાત્ । તથાચોક્તં “સમઙ્ગો ઉપ્પણ્ણ પહ્લંસી” ।
સ ચ પર્યાયો દ્રવ્યં વિના ન ભવતિ, પશ્ચાત્તસ્ય સમયરૂપપર્યાયકાલસ્યોપાદાનકારણભૂતં
દ્રવ્યં તેનાપિ કાલરૂપેણ માન્યમ્ । ઇન્ધનાગ્નિસહકારિકારણોત્પન્નસ્યૌદનપર્યાયસ્ય
તન્દુલોપાદાનકારણવત્, અથ કુમ્ભકારચક્રચીવરાદિવહિરંગનિમિત્તોત્પન્નસ્ય મુખ્યમયઘટ-
પર્યાયસ્ય મૃત્પિપ્પહોપાદાનકારણવત્, અથવા નરનારકાદિપર્યાયસ્ય જીવોપાદાનકારણવદિતિ ।
તદપિ કસ્માદુપાદાનકારણસદૃશં કાર્યં ભવતીતિ વચનાત્ । અથ મતં “સમયાદિકાલ-

પદાર્થાનિ—કુંભારના આકાને કરવામાં નીચેની શિલાના સહકારીપણાની ઘેટે, ઠંડીમાં
અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને અધ્યયનમાં અગ્નિના સહકારીપણાની ઘેટે—પદાર્થપરિણતિમાં
જે સહકારીપણું તેને ‘વર્તના’ કહે છે; એ ‘વર્તના’ જેવું લક્ષણ છે તે, વર્તનાલક્ષણ-
વાળો કાલાણુદ્રવ્યરૂપ ‘નિશ્ચયકાળ’ છે.

એ રીતે વ્યવહારકાળ અને નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ જાણવું.

કોઈ કહે છે કે સમયરૂપ જ નિશ્ચયકાળ છે; તેનાથી ભિન્ન ખીન્ને કાલાણુદ્રવ્યરૂપ
નિશ્ચયકાળ નથી કેમકે તે દૃષ્ટવામાં આવતો નથી. તેનો ઉત્તર આપે છે:—પ્રથમ તો સમય
કાળનો જ પર્યાય છે. સમય કાળનો પર્યાય કેવી રીતે છે? પર્યાય ઉત્પન્નપ્રધ્વંસી હોય છે
તેથી. તથા કહ્યું છે કે “સમઙ્ગો ઉપ્પણ્ણ પહ્લંસી । (સમય ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ
પામે છે.)” અને તે પર્યાય દ્રવ્ય વિના હોતો નથી. તે સમયરૂપ પર્યાયકાળના ઉપાદાન-
કારણરૂપ દ્રવ્ય તે પણ કાળરૂપ હોવું જોઈએ. ઈંધન, અગ્નિ આદિ સહકારી કારણથી
ઉત્પન્ન ભાતરૂપ પર્યાયના ઉપાદાનકારણ ચોખાની જેમ, કુંભાર, આક, દોરી આદિ
બહિરંગ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન માટીના ઘટપર્યાયના ઉપાદાનકારણ માટીના પિંડાની જેમ.
અથવા નર-નારકાદિ પર્યાયના ઉપાદાનકારણ જીવની જેમ સમય, ઘડી આદિ કાળનું
ઉપાદાનકારણ કાળદ્રવ્ય હોવું જોઈએ. તે પણ શા માટે? ‘ઉપાદાનકારણના જેવું જ કાર્ય
ધાય છે’ એવું વચન હોવાથી.

પર્યાયાણાં કાલદ્રવ્યમુપાદાનકારણં ન ભવતિ: કિન્તુ સમયોત્પત્તૌ મન્દમતિપરિણત-
 પુદ્ગલપરમાણુસ્તથા નિમેષકાલોત્પત્તૌ નગનપુટવિચરનં, તથૈવ ઘટિકાકાલપર્યાયોત્પત્તૌ
 ઘટિકાસામગ્રીભૂતજલભાજનપુલાહ્નનાદિવ્યાપારો, દિવસપર્વાગે ત્વ દિનકરમિશ્વમુપાદાન-
 કારણમિતિ ।” નૈવમ્ । યથા તન્મૂલોપાદાનકારણોત્પન્નસ્ય સ્વોદનપર્વાગસ્ય શુભ-
 કૃષ્ણાદિવર્ણા, સુરભ્યસુગમિગન્ધ-સ્તિગ્ધરૂક્ષાદિમ્પર્શ-મધુરાદિરસવિશેષરૂપા ગુણા
 દૃશ્યન્તે । તથા પુદ્ગલપરમાણુનયનપુટવિચરનજલભાજનપુલાહ્નવાપારાદિદિનકરમિશ્વરૂપેઃ
 પુદ્ગલપર્યાયેરૂપાદાનભૂતઃ સમુત્પન્નનાં સમ્યગ્નિમિત્તવટિકાદિકાલપર્વાયાણામપિ શુભ-
 કૃષ્ણાદિગુણાઃ પ્રાપ્નુવન્તિ, ન ચ તથા । ઉપાદાનકારણસર્વદં કાર્યમિતિ ત્વચનાત્ ।
 ક્વિં ચહુના । યોડસાવનાચનિધનસ્તથૈવામૂર્તો નિત્યઃ સમયાનુપાદાનકારણભૂતોડપિ
 સમયાદિવિકલ્પરહિતઃ કાલાણુદ્રવ્યરૂપઃ સ નિશ્ચયકાલો, યસ્તુ સાદિસાન્તસમયવટિકા-
 પ્રહરાદિવિવક્ષિતવ્યવહારવિકલ્પરૂપસ્તસ્યૈવ દ્રવ્યકાલસ્ય પર્યાયભૂતો વ્યવહારકાલ ઇતિ ।

હવે એમ માનવામાં આવે કે “સમય આદિ કાળના પર્યાયોત્” ઉપાદાનકારણ
 કાળદ્રવ્ય નથી, પરંતુ સમયરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં મંદગતિપરિણત પુદ્ગલપરમાણુ,
 નિમેષરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં આંખોત્” મીંચાતુ” અને ઊઘડતુ”, ઘડીરૂપ કાળપર્યાયની
 ઉત્પત્તિમાં ઘડીની સામગ્રીરૂપ પાણીના વાટકો, માણસના હાથ આદિના વ્યાપાર અને
 દિવસરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં સૂર્યેતુ” બિંબ ઉપાદાનકારણ છે. ” પણ એમ નથી.
 જે એમ હોય તો, જેમ ચાવલરૂપ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાતરૂપ પર્યાયમાં
 સફેદ, કૃષ્ણ વગેરે રંગ, સારી કે નરસી ગંધ, સ્તિગ્ધ કે રૂક્ષાદિ સ્પર્શ, મધુર વગેરે રસ
 ઇત્યાદિ વિશેષ ગુણો દેખાય છે, તેમ પુદ્ગલપરમાણુ, આંખોતુ” મીંચાતુ”-ઊઘડતુ”, પાણીના
 કટોરો અને મતુષ્યનો વ્યાપાર આદિ, તથા સૂર્યબિંબરૂપ ઉપાદાનભૂત પુદ્ગલપર્યાયથી
 ઉત્પન્ન સમય, નિમિષ, ઘડી, દિવસ આદિ કાળપર્યાયોમાં પણ સફેદ, કૃષ્ણ આદિ ગુણો
 પ્રાપ્ત થવા જોઈએ! પણ તેમ થતું નથી કારણ કે ઉપાદાનકારણ સમાન કાર્ય થાય છે
 એવું વચન છે.

ઘણું કહેવાથી શું? જે અનાદિનિધન છે, અમૂર્ત છે, નિત્ય છે, સમયાદિના
 ઉપાદાનકારણભૂત હોવા છતાં સમયાદિના ભેદરહિત છે, તે કાલાણુદ્રવ્યરૂપ નિશ્ચયકાળ છે.
 અને જે સાદિ-સાન્ત છે, સમય, ઘડી, પ્રહર આદિ વિવક્ષિત વ્યવહારનયના ભેદરૂપ છે
 તે, તે જ દ્રવ્યકાળના પર્યાયરૂપ વ્યવહારકાળ છે.

અયમત્ર ભાવઃ । યદ્યપિ કાલલઘ્વિવશેનાનન્તસુખભાજનો ભવતિ જીવસ્તથાપિ વિશુદ્ધ-
જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજપરમાત્મતત્ત્વસ્ય સમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનસમસ્તવહિર્દ્રવ્યેચ્છાનિવૃત્તિ-
લક્ષણતપશ્ચરણરૂપા યા નિશ્ચયચતુર્વિધારાધના સૈવ તત્રાપાદાનકારણં જ્ઞાતવ્યમ્ ન ચ
કાલસ્તેન સ હૈય ઇતિ ॥ ૨૧ ॥

અથ નિશ્ચયકાલસ્યાવસ્થાનક્ષેત્રં દ્રવ્યગણનાં ચ પ્રતિપાદયતિ :—

લોયાયાસપદેસે ઇક્કિક્કે જે ઠિયા હુ ઇક્કિક્કા ।

રયણાણં રાસી ઇવ તે કાલાણૂ અસંસ્વદ્વ્યાણિ ॥ ૨૨ ॥

લોકાકાશપ્રદેશે એકૈકસ્મિન્ ચે સ્થિતાઃ હિ એકૈકાઃ ।

રત્નાનાં રાશિઃ ઇવ તે કાલાણવઃ અસંસ્વદ્વ્યાણિ ॥ ૨૨ ॥

વ્યાख्या—“લોયાયાસપદેસે ઇક્કિક્કે જે ઠિયા હુ ઇક્કિક્કા” લોકાકાશ-
પ્રદેશેષ્વેકૈકેષુ ચે સ્થિતા એકૈકસંસ્વદ્વ્યાણેતા “હુ” સ્ફુટં । ક ઇવ ? “રયણાણં રાસી ઇવ”

સારાંશ એ છે કે—એકે કાળલઘ્વિવશેના વશે જીવ અનંતસુખતું ભાજન થાય છે,
તોપણ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજપરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણરૂપ
તથા સમસ્ત અહિર્દ્રવ્યની ઇચ્છાની નિવૃત્તિ જેતું લક્ષણ છે એવા તપશ્ચરણરૂપ જે નિશ્ચય
ચતુર્વિધ આરાધના છે તે જ તેમાં ઉપાદાનકારણ બણતું, કાળ નહિ; તેથી તે (કાળ)
હૈય છે. ૨૧.

હવે નિશ્ચયકાળના રહેવાના ક્ષેત્રતું તથા દ્રવ્યની સંખ્યાતું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ગાથા ૨૨

ગાથાર્થ:—જે લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ પર રત્નાના ઢગલાની જેમ ભિન્ન-
ભિન્નપણે એક એક સ્થિત છે તે કાલાણૂ અસંખ્ય દ્રવ્ય છે.

ટીકા—“લોયાયાસપદેસે ઇક્કિક્કે જે ઠિયા હુ ઇક્કિક્કા” લોકાકાશના એક એક
પ્રદેશ ઉપર જે એક એક સંખ્યામાં સ્થિત છે, “હુ” સ્પષ્ટપણે, કોની ઘેરે ? “રયણાણં

લોકાકાશ-પ્રદેશનિ માંહિ, એક એક પરિ ભુદે ગિણ્યાંહિ;

જે અસંખ્ય તિષ્ઠે ધિરરૂપ, કાલાણૂ જિમ રત્નનિ તૂપ. ૨૨.

પરસ્પરતાદાત્મ્યપરિહારેણ રત્નાનાં શશિરિતિ । “એકે પ્રમાણ” ને કાલાણુ । કવિ સંલ્યોપેતાઃ ? “અસંસ્કરદ્વાણિ” લોકાકાશના પ્રદેશપ્રમાણ અસંખ્ય અંગુલિદ્રવ્યમ્ય શશિમન્નેવ એવે વક્તવ્યોત્પત્તિરિતિરિત્યેવ એવે પૂર્વાપરત્વપરિવિનાશોડ્ગુલિરુપેણ ધ્રોવ્યમિતિ ઉચ્ચસિદ્ધિ । એવે એકે પ્રમાણાદિ યતિકલ્પેણ કાર્યસમયનામ્યોત્પાદો નિર્વિકલ્પવત્વાધિરુપકારકમત્વત્વત્વમિતિ પ્રમાણદ્વયપ્રમાણપરમાણુના વ્યક્તોક્તમ્ય કાલાણુપાદાનકાળોત્પન્નમ્ય મ પૂર્વવર્તમાનસમયમ્યોત્પાદઃ સ પ્વર્તાતસમયાપેક્ષયા વિનાશમ્તદ્વયપ્રમાણકાલાણુવ્યત્ત્વેન ક્ષોભ્યભિવ્યત્પાદવ્યય-ધ્રોવ્યાત્મકકાલદ્રવ્યમિદ્ધિઃ । લોકવલ્કિમોને કાલાણુવત્વામાત્રયથમાત્રયદ્રવ્યમ્ય પરિણતિ-રિતિ ચેત્ ? અણુદ્વયનવાદેકદેગદ્ગટાદનક્રમ્બકારનકમમણ-ન, તથૈવિઠ્ઠદેગમનોદ્વ-સ્પર્શનેન્દ્રિયવિષયાનુભવસર્વાદ્ગુચ્ચવત્, લોકમન્યસ્થિતકાલાણુદ્રવ્યપ્રમાણેકદેગનાપિ સર્વત્ર

રાસી દ્વ ” પરસ્પર તાદાત્મ્યરિતિ રત્નાની શશિની વેગ. “તે કાલાણુ” તે કાલાણુઓ છે. તે કેટલી સંખ્યાયાળા છે? “અસંસ્કરદ્વાણિ” લોકાકાશના પ્રદેશપ્રમાણ અસંખ્ય દ્રવ્યો છે. વિશેષ—જેવી રીતે આંગળીને વક પર્યાયની ઉત્પત્તિ જે ક્ષણે થાય છે તે જ ક્ષણે પૂર્વના સીધા પર્યાયનો વ્યય થાય છે અને આંગળીપાંજુ કુવગણુ” રહે છે—એ પ્રમાણે દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે; તથા જેવી રીતે કેવળજ્ઞાનાદિની વ્યક્તિરૂપે કાર્ય-સમયસારનો ઉત્પાદ, નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ કારણ સમયસારનો વિનાશ અને તે બન્નેના આધારભૂત પરમાત્મ-દ્રવ્યપણે ધ્રોવ્ય છે—એ રીતે પણ દ્રવ્યની સિદ્ધિ છે; તેવી રીતે કાલાણુને પણ મંદગતિથી પરિણુમેલા પુદ્ગલપરમાણુ વડે પ્રગટ કરાયેલ અને કાલાણુરૂપ ઉપાદાનકારણુથી ઉત્પન્ન થયેલ જે વર્તમાન સમયનો ઉત્પાદ છે તે જ ભૂતકાળના સમયની અપેક્ષાએ વિનાશ અને તે બન્નેના આધારભૂત કાલાણુદ્રવ્યરૂપે ધ્રોવ્ય છે—એ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યાત્મક કાળદ્રવ્યની સિદ્ધિ છે.

શંકા:—લોકાકાશની બહારના ભાગમાં કાલાણુદ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી આકાશ-દ્રવ્યનું પરિણુમન (અલોકાકાશમાં) કેવી રીતે થાય? સમાધાન :— આકાશ અખંડ દ્રવ્ય હોવાથી, જેમ કુંભારના આકાશના એક ભાગમાં લાકડીથી ગ્રેરવામાં આવતાં આગો આકડો ભ્રમણ કરે છે, તથા સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયનો એક ભાગમાં મનોહર અનુભવ કરવાથી સમસ્ત શરીરમાં સુખનો અનુભવ થાય છે, તેમ લોકાકાશમાં રહેલાં કાલાણુદ્રવ્ય આકાશના એક ભાગમાં સ્થિત હોવા છતાં આખા આકાશમાં પરિણુમન થાય છે.

પરિણમનં ભવતીતિ કાલદ્રવ્યં શેષદ્રવ્યાણાં પરિણતેઃ સહકારિકારણં ભવતિ । કાલદ્રવ્યસ્ય કિં સહકારિકારણમિતિ ? યથાકાશદ્રવ્યમશેષદ્રવ્યાણામાધારઃ સ્વસ્યાપિ, તથા કાલદ્રવ્ય-મપિ પરેપાં પરિણતિસહકારિકારણં સ્વસ્યાપિ । અથ મતં યથા કાલદ્રવ્યં સ્વસ્યોપાદાન-કારણં પરિણતેઃ સહકારિકારણં ચ ભવતિ તથા સર્વદ્રવ્યાણિ, કાલદ્રવ્યેણ કિં પ્રયોજનમિતિ ? નૈવમ્ : યદિ પૃથગ્ભૂતસહકારિકારણેનપ્રયોજનં નાસ્તિ તર્હિ સર્વદ્રવ્યાણાં સાધારણગતિસ્થિત્યવગાહનવિપયે ધર્માધર્માકાશદ્રવ્યૈરપિ સહકારિકારણભૂતૈઃ પ્રયોજનં નાસ્તિ । કિંચ, કાલસ્ય ઘટિકાદિવસાદિકાર્યં પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યતે; ધર્માદીનાં પુનરાગમ-કથનયેવ, પ્રત્યક્ષેણ કિમપિ કાર્યં ન દૃશ્યતે; તતસ્તેપામપિ કાલદ્રવ્યસ્યૈવાભાવઃ પ્રાપ્નોતિ । તતશ્ચ જીવપુદ્ગલદ્રવ્યદ્વયમેવ, સ ચાગમવિરોધઃ । કિંચ, સર્વદ્રવ્યાણાં પરિણતિ-સહકારિત્વં કાલસ્યૈવ શુભઃ, ઘ્રાણેન્દ્રિયસ્ય રસાસ્વાદનમિવાન્યદ્રવ્યસ્ય શુભોડન્યદ્રવ્યસ્ય કર્તું નાયાતિ દ્રવ્યસંકરદોષપ્રસંગાદિતિ ।

શંકા:—કાળદ્રવ્યં આક્રીનાં ખીળં દ્રવ્યોનાં પરિણમનને સહકારી કારણ થાય છે; કાળદ્રવ્યને પરિણમનમાં કોણ સહકારી કારણ થાય છે? સમાધાન:—જેમ આકાશ-દ્રવ્ય ખીળં બધાં દ્રવ્યોના આધાર છે અને પોતાના પણ આધાર છે, તેમ કાળદ્રવ્ય પણ ખીળં દ્રવ્યોનાં પરિણમનમાં સહકારી કારણ છે અને પોતાના પરિણમનમાં પણ સહકારી કારણ છે.

શંકા:—જેવી રીતે કાળદ્રવ્ય પોતાના પરિણમનમાં ઉપાદાનકારણ છે અને સહકારી કારણ પણ છે તેમ બધાં દ્રવ્યો પણ પોતાના પરિણમનમાં ઉપાદાન અને સહકારી કારણ હો; તે દ્રવ્યોના પરિણમનમાં કાળદ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે? સમાધાન—એમ નથી. જે પોતાનાથી ભિન્ન સહકારી કારણનું પ્રયોજન ન હોય તે સર્વદ્રવ્યોનાં સામાન્ય ગતિ, સ્થિતિ અને અવગાહનની બાબતમાં સહકારી કારણભૂત એવાં ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ-દ્રવ્યનું પણ કોઈ પ્રયોજન ન રહે. વળી, કાળદ્રવ્યનું ઘડી, દિવસ આદિ કાર્ય તે પ્રત્યક્ષ-પણે દેખાય છે પણ ધર્મ વગેરે દ્રવ્યોનું તે આગમકથન જ છે, પ્રત્યક્ષપણે તેમનું કોઈ કાર્ય દેખાતું નથી, તેથી કાળદ્રવ્યની પેઠે તેમને પણ અભાવ પ્રાપ્ત થાય; અને તે પછી છવ અને પુદ્ગલ જે જ દ્રવ્ય રહે. પણ તે તે (તેમ માનવું તે તે) આગમથી વિરુદ્ધ છે. વળી, સર્વદ્રવ્યોને પરિણમનમાં સહકારી થવું એ કાળદ્રવ્યને જ શુભ છે; જેમ પ્રાણેન્દ્રિયથી રસાસ્વાદ ઘર્ષશક્તિ નથી તેમ અન્ય દ્રવ્યને શુભ અન્ય દ્રવ્ય દ્વારા ઘર્ષ શક્તિ નથી તેમજે એમ માનવાથી દ્રવ્યસંકરપ્રદાપને પ્રસંગ આવે છે.

કથિદ્રાહ—ગવનગનેનૈવાસાવપેસં પરમાત્મવિકાસતિ તામ્યાત્ સતિમ
સમયો ભવતીત્યુક્તમાગમે પદ્મવપેત નર્દેગમનુગમને યાંત્ર આકાશપદેસામ્યાત્નઃ
સમયાઃ પ્રાપ્તુવન્તિ । પરિદાગમાઠ—પદ્મકાશપદેસાવિકાસેત્ત ગત્ સમયત્પાત્પાત્તં કર્ત્ત
તન્મન્દગત્યપેક્ષયા, ચન્પુનરેકસમયે ચર્દેગમનુગમનત્પાત્પાત્તં તસ્મિન્ઃ જીવમત્પાત્પેક્ષયા ।
તેન કારણેન ચતુર્દશરજ્જુગમનેઽન્વેક્ષ્યમયઃ । તત્ત યજ્ઞાન્તઃ- ક્ષોડાપ દેવરૂપો
યોજનશતં મન્દગત્યા દિનમતેન ગન્વતિ । સ પ્ત વિગાપભાવેણ ડીઘમત્યા દિનેનૈ-
કેનાપિ ગન્વતિ તત્ત કિં દિનમતં ભવતિ । કિન્ત્તેક પ્ત દિસઃ । તથા ચતુર્દશ-
રજ્જુગમનેઽપિ ડીઘગમનેનૈક પ્ત સમયઃ ।

કિન્ત્ત-- સ્વયં વિગયાનુભવરહિતોઽપ્યયં જીવઃ પરક્ષીયવિગયાનુભવં સદ્મ શુભં
ચ મનસિ સ્મૃત્વા ચદ્વિપયાભિભાષં કરોતિ તદ્વધ્યાનં મળ્યતે, તત્પ્રભૃતિસમમ્ત્ત્ત્ત્ત-
રહિતં સ્વસંવિત્તિસમુત્પન્નસહજાનન્દૈકલક્ષણગુસ્તરસાસ્ત્રાદ્સહિતં ચત્તરીતરાગનારિત્રં ભવતિ ।

કોઈ કહે છે—'જેટલા કાળમાં આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં પરમાણુ
ગમન કરે છે તેટલા કાળને સમય કહે છે' એમ આગમમાં કહ્યું છે તો એક સમયમાં
પરમાણુ ચૌદ રાત્રી ગમન કરતાં જેટલા આકાશપ્રદેશો ઓળંગે તેટલા સમય થયા બેઠાં!
તેનું સમાધાન કરે છે:—પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ જાય તેટલા કાળને
સમય શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તે પરમાણુની મંદગતિની અપેક્ષાએ છે અને જે પરમાણુનું એક
સમયમાં ચૌદ રાત્રી ગતિ કરવાનું કથન છે તે તો શીઘ્ર ગતિ કરવાની અપેક્ષાએ છે;
તેથી પરમાણુ ચૌદ રાત્રી ગમન કરે તોપણ એક સમય જ થાય છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત એ છે
કે કોઈ દેવદત્ત નામનો પુરુષ મંદગતિથી ચાલીને સો દિવસોમાં સો યોજન ચાલે છે અને
તે જ પુરુષ વિદ્યાના પ્રલાવથી શીઘ્ર ગતિ કરીને એક દિવસમાં પણ સો યોજન જાય
છે તો શું તેને સો યોજન ચાલવામાં સો દિવસ લાગે છે? ના, પણ એક જ દિવસ લાગે
છે; તેવી જ રીતે ચૌદ રાત્રી ગમન કરવામાં પણ શીઘ્રગમનને લીધે પરમાણુને એક જ
સમય લાગે છે.

વળી વિશેષ—સ્વયં વિષયોના અનુભવરહિત હોવા છતાં પણ આ જીવ બીજાના
જેથેલા, સાંભળેલા, અનુભવેલા વિષયનું મનમાં સ્મરણ કરીને જે વિષયોની અભિલાષા
કરે છે તેને અપધ્યાન કહેવામાં આવે છે. તે વિષય-અભિલાષાપદ્ધ અપધ્યાનાદિ સમસ્ત
બળારહિત, સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન સહજાનન્દ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખના રસાસ્વાદ
સહિત જે છે તે વીતરાગચારિત્ર છે અને તેની સાથે જે અપિનાલાવી હોય છે તે નિશ્ચય-

યત્પુનસ્તદવિનાભૂતં તન્નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં વીતરાગસમ્યક્ત્વં ચેતિ મળ્યતે । તદેવ કાલત્રયે-
 ઽપિ મુક્તિકારણમ્ । કાલસ્તુ તદભાવે સહકારિકારણમપિ ન ભવતિ તતઃ સ હેય ઇતિ ।
 તથાચોક્તમ્—“કિં પલવિષ્ણ વહુણા જે સિદ્ધા ણરવરા ગણ કાલે । સિદ્ધિહંદિ
 જેવિ ભવિયા તં જાણહ સમ્મમાદપ્પં ॥” ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્—કાલદ્રવ્યમન્યદ્વા પરમા-
 ગમાવિરોધેન વિચારણીયં પરં કિન્તુ વીતરાગસર્વજ્ઞવચનં પ્રમાણમિતિ મનસિ નિશ્ચિત્ય
 વિવાદો ન કર્તવ્યઃ । કસ્માદિતિ ચેત્? વિવાદે રાગદ્વેષો ભવતસ્તતશ્ચ સંસારવૃદ્ધિ-
 રિતિ ॥ ૨૨ ॥

एवं कालद्रव्यव्याख्यानमुत्प्लव्यतया पञ्चमस्थले सूत्रद्वयं गतं । इतिगाथाएक-
 समुदायेन पंचभिः स्थलैः पुद्गलादिपंचविधाजीवद्रव्यकथनरूपेण द्वितीयो अन्तराधि-
 कारः समाप्तः ।

अतः परं सूत्रपञ्चकपर्यन्तं पञ्चास्तिकायव्याख्यानं करोति । तत्रादां गाथा-

સમ્યક્ત્વ અથવા વીતરાગસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તે જ (નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ જ) ત્રણે કાળે
 મુક્તિનું કારણ છે. કાળ તો તેના અભાવમાં સહકારી કારણ પણ થતો નથી; તેથી તે
 હેય છે. એવી રીતે કહ્યું પણ છે કે—“ કિં પલવિષ્ણ વહુણા જે સિદ્ધા ણરવરા ગણ કાલે ।
 સિદ્ધિહંદિ જેવિ ભવિયા તં જાણહ સમ્મમાદપ્પં ॥ ” (ઘણું કહેવાથી શું? જે શ્રેષ્ઠ પુરુષો
 ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા છે, થાય છે અને લવિષ્યકાળમાં થશે તે સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય
 બતાવે.) ”

આહીં તાત્પર્ય આ છે કે—કાળદ્રવ્ય તથા અન્ય દ્રવ્ય ત્રિપે પરમાગમના અવિરોધ-
 પણે વિચાર કરવો પરંતુ ‘વીતરાગ સર્વજ્ઞનું વચન સત્ય છે’ એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને
 વિવાદ ન કરવો. શા માટે? કારણ કે વિવાદ કરવાથી રાગ-દ્વેષ થાય છે અને રાગ-દ્વેષથી
 સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૨.

આ રીતે કાળદ્રવ્યના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પાંચમા સ્થળમાં બે ગાથાઓ પૂરી
 થઈ. આ રીતે આઠ ગાથાઓના સમુદાયથી પાંચ સ્થળોમાં પુદ્ગલ આદિ પાંચ પ્રકારનાં
 અણુવ દ્રવ્યોના કથનરૂપે બીજા અંતરાધિકાર પૂરો થયો.

एवे पक्षी पांच गाथाओ मुधी पंचास्तिकायनं व्याख्यानं करे छ. तेभां पञ्च

અથૈકમદેશસ્યાપિ પુદ્ગલપરમાણોરુપચારેણ કાયત્વમુપદિશતિ :—

एयपदेसो वि अणू णाणाखंधप्पदेसदो होदि ।

बहुदेसो उवयारा तेण य काओ भणंति सव्वण्हु ॥ २६ ॥

एकप्रदेशः अपि अणुः नानास्क्रन्धप्रदेशतः भवति ।

बहुदेशः उपचारात् तेन च कायः भणन्ति सर्वज्ञः ॥ २६ ॥

व्याख्या—“एयपदेसो वि अणू णाणाखंधप्पदेसदो होदि बहुदेसो” एक-
प्रदेशोऽपि पुद्गलपरमाणुर्नानास्क्रन्धरूपबहुप्रदेशतः सकाशाद्बहुप्रदेशो भवति ।
“उवयारा” उपचाराद् व्यवहारनयात्, “तेण य काओ भणंति सव्वण्हु” तेन कारणेन
कायमिति सर्वज्ञा भणन्तीति । तथाहि—यथायं परमात्मा शुद्धनिश्चयनयेन द्रव्यरूपेण
शुद्धस्तयैकोऽप्यनादिकर्मबन्धवशास्तिग्धरूक्षस्थानीयरामद्वेषाभ्यां परिणम्य नरनारकादि-
विभावपर्यायरूपेण व्यवहारेण बहुविधो भवति । तथा पुद्गलपरमाणुरपि स्वभावेनैको-

હવે પુદ્ગલ પરમાણુ એકપ્રદેશી છે તોપણ ઉપચારથી તેને કાયત્વ છે એમ
ઉપદેશ છે:—

ગાથા ૨૬

ગાથાર્થ:—એકપ્રદેશી પણ પરમાણુ અનેક સ્કંધરૂપ બહુપ્રદેશી થાય છે તે
કારણે સર્વજ્ઞદેવ ઉપચારથી પરમાણુને ‘કાય’ કહે છે.

ટીકા:—“ एयपदेसो वि अणू णाणाखंधप्पदेसदो होदि बहुदेसो ” પુદ્ગલ-પરમાણુ
એકપ્રદેશી છે તોપણ બહુબાહુલા સ્કંધરૂપ બહુપ્રદેશી થાય છે; “ उवयारा ” ઉપચાર એટલે
વ્યવહારનયથી; “ तेण य काओ भणंति सव्वण्हु ” તે કારણે સર્વજ્ઞદેવે પરમાણુને ‘કાય’
કહે છે.

વિશેષ:—જેવી રીતે આ પરમાત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી દ્રવ્યરૂપે શુદ્ધ તથા એક છે
તોપણ અનાદિ કર્મબંધના વશે સ્તિબ્ધ-રૂક્ષશુભસ્થાનીય રાગ-દેવરૂપ પરિણમીને
વ્યવહારથી નર-નારકાદિ વિભાવ પર્યાયરૂપે અનેક પ્રકારના કાય છે તેવી જ રીતે પુદ્ગલ-
પરમાણુ પણ સ્વભાવથી એક અને શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રાગ-દેવસ્થાનીય અવ્યય

પુદ્ગલ-અણુ એક પ્રદેશ, બંધ રૂક્ષ-સ્થાનીય રસ;

બહુપ્રદેશી ઉપચાર ક્રમ, કાયરૂપ ક્ષમિ કાયો સ્વભાવ. ૨૬.

सावर्धयेत् "एतन्निर्गोदगरीरे लोमः स्यात्स्यगरीरे विद्यते । त्रिद्वेदिः चतुर्गुणा मन्त्रेण
 चित्तीदृकात्वेण ॥ १ ॥ ओंकारात्प्राणिविद्योः प्रोक्तात्कात्परि मन्त्रतो ज्योतो । मन्त्रेण
 वादरेति यः संतापंतेति विविधेति ॥ २ ॥" अथ सर्वं मन्त्रेषुः मन्त्रानां विभागो प्रोक्तो
 भवतु नास्ति विरोधः । अमृतोत्पत्त्याकाशद्रव्यस्य रूपं विभागकल्पनेति ? तन्न ।
 गमाद्युपाधिरहितस्वसंवेदनमन्त्रशभावोऽप्यन्वयगामाप्रगामाप्रतपुष्य मन्त्रिगुणव्युत्पत्त्या-
 वस्थानक्षेत्रमेकमनेकं वा । यथेकं, त्रिं दशमेकं वा पाठोति, न च तथा । भिन्ने चेतदा
 निर्विभागद्रव्यस्यापि विभागकल्पनमागतं घटाकाशपटाकाशमिन्वादिर्वादिर्ति ॥ २७ ॥
 एवं सूत्रपञ्चकेन पञ्चास्त्रिंशत्प्रतिपादकनामा तृतीयोऽन्वयधिकारः ॥

इति श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तदेशिकविरचिते द्रव्यसंग्रहण्ये नवमस्कान्दिसप्तविंशति-
 गाथाभिन्तराधिकारत्रयसमुदायेन पञ्चदशपञ्चास्त्रिंशत्प्रतिपादकनामा प्रथमोधिकारः
 समाप्तः ।

“ अत्र निजोदना शरीरमां लूतकाशमां शयिता सर्वा सिद्धोष्ठी अनन्तशुभा श्रुते द्रव्य-
 प्रमाणाधी दृश्यवामां आव्या” छ. १. आ लोका सर्वा तरङ्गिणी विविध तथा अनन्तानंत
 सूक्ष्म अने आदर पुद्गलोधी जीव्याजीव्य लगेति छ. २.

शंकाः—भूतं अेषां पुद्गलोमां भेदो, अेषां विशेष नथी; परंतु अभूतं
 अने अभूतं आकाशद्रव्यमां भेदकल्पना केवी रीते दोष शके? समाधानः—ते शंका
 योग्य नथी. शगादि उपाधिरहित, स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वावनाधी उत्पन्न शुभाश्रुतना
 रसास्वादधी तस्य अे मुनिअोने रहैवातुं क्षेत्र अेक छे के अनेक (अं) छे? जे अनेने
 रहैवातुं क्षेत्र अेक होय तो अनेतुं अेकपात्रुं थाय; पणु अेम तो छे नहि. अने जे
 क्छो के अनेतुं निवासक्षेत्र जुहुं छे तो निर्विभाग अेवा आकाशद्रव्यमां पणु घटाकाश,
 पटाकाश धत्यादिनी जेम विभागकल्पना सिद्ध थछ. २७.

आ रीते पांच सूत्रोधी पंचास्तिकायतुं प्रतिपादन करनारो त्रीजे अंतशाधिकार
 पूरो थयो.

अे रीते श्री नेमिचन्द्रसिद्धान्तदेव रचित द्रव्यसंग्रह अंथमां नवस्कारादि
 सत्तावीस गाथाओ द्वारा त्रणु अंतशाधिकारो वडे छ द्रव्य अने पंचास्तिकायतुं प्रतिपादन
 करनार प्रथम अधिकार समाप्त थयो.

१. गोभट्टसार श्रवकंड गाथा. १८५
 २. पंचास्तिकाय गाथा. १६४

ચૂલિકા

અતઃ પરં પૂર્વોક્તપદ્ધ્રવ્યાણાં ચૂલિકારૂપેણ વિસ્તરવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । તદ્વથા—

પરિણામિ જીવ-મુક્તં, સપદેસં એય-લેક્ત-કિરિયા ય ।

ણિચ્ચં કારણ કત્તા, સવ્ગદમિદરંહિ યપવેસે ॥ ૧ ॥

દુષ્ણિ ય એયં એયં, પંચ ત્તિય એય દુષ્ણિ ચરો ય ।

પંચ ય એયં એયં, એદેસં એય ઉત્તરં ણેયં ॥ ૨ ॥ (યુગ્મમ્)

વ્યાખ્યા—“પરિણામિ” ઇત્યાદિવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । “પરિણામિ” પરિ-
ણામિનો જીવપુદ્ગલો સ્વભાવવિભાવપરિણામાભ્યાં કૃત્વા, શેષ ચત્વારિ દ્રવ્યાણિ વિભાવ-
વ્યજ્જનપર્યાયાભાવાન્મુલ્કયવૃત્ત્યા પુનરપરિણામીનીતિ । “જીવ” શુદ્ધનિશ્રયનયને વિશુદ્ધ-
જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં શુદ્ધચૈતન્યં પ્રાણશબ્દેનોચ્યતે તેન જીવતીતિ જીવઃ । વ્યવહારનયેનં

હવે પછી પૂર્વોક્ત છ દ્રવ્યોત્ સૂત્રિકારૂપે (ઉપસંહાર તરીકે) વિશેષ વ્યાખ્યાન કરે છે:—

સૂત્રિકા

ગાથાર્થ:—છ દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય પરિણામી છે, ચૈતન્યદ્રવ્ય એક જીવ છે, મૂર્તિક એક પુદ્ગલ છે, પ્રદેશસહિત જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ તથા આકાશ-એ પાંચ દ્રવ્યો છે, એક એક સંખ્યાવાળા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ—એ ત્રણ દ્રવ્યો છે, ક્ષેત્રવાન એક આકાશ દ્રવ્ય છે, ક્રિયાસહિત જીવ અને પુદ્ગલ—એ બે દ્રવ્ય છે, નિત્યદ્રવ્ય ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ—એ ચાર છે, કારણદ્રવ્ય પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ—એ પાંચ છે, કર્તા એક જીવદ્રવ્ય છે, સર્વવ્યાપક દ્રવ્ય એક આકાશ છે, (એક ક્ષેત્રાવગાહ હોવા છતાં પણ) આ છયે દ્રવ્યોને પરસ્પર પ્રવેશ નથી. એ રીતે છયે મૂળ દ્રવ્યોના ઉત્તરશુભ જાણવા.

ટીકા:—“પરિણામિ” સ્વભાવ તથા વિભાવ પરિણામીથી જીવ અને પુદ્ગલ —એ બે દ્રવ્યો પરિણામી છે, બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો વિભાવવ્યંજનપર્યાયિના અભાવની મુખ્યતાથી અપરિણામી છે.

“જીવ” શુદ્ધનિશ્રયનયથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી શુદ્ધચૈતન્યને ‘પ્રાણ’ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે; તે શુદ્ધચૈતન્યરૂપ પ્રાણથી બે હવે છે તે જીવ છે. વ્યવહાર-

પુનઃ કર્મોદયઋતિનિદ્રાવ્યભાવત્વૈર્વારિભઃ વાર્તેત્તોત્તિ, સ્તોતિગતિ, સ્તોતિપૂર્વો વા
 જીવઃ । પુદ્ગલાદિપદ્મદ્રવ્યાણિ પુનરનોદયઋતિ । "મૂર્ત" અમૂર્ત શુદ્ધાવતો વિવિધા-
 સ્વર્ણમસપદ્મવર્ણવર્ણી મુનિચક્રવર્તે, ત-વદ્વાજામૂર્તેઃ પુદ્ગલઃ । જીવદર્શન પુનરુત્પત્તિસા-
 મદ્ભૂતવ્યવહારેણ મુલ્લેવતિ, શુદ્ધતિ પુનરનોદયઋતિ, ધર્મો ધર્મોક્તઃ કાશકાશદ્રવ્યાણિ વામૂર્તોત્તિ ।
 "સપદેસં" લોકમાત્રપ્રમાણમંત્રોદયપદેસંતોત્તિ જીવદર્શનપદિ કાશા પદ્મદ્રવ્યાણિ
 પશ્ચાન્નિકાયમંત્રાણિ સપદેસંતિ । કાશદર્શન પુનરનોદયપદેસંતોત્તિ કાશવ્યાણિ વામૂર્તોદયમૂર્તિ ।
 "પય" દ્રવ્યાર્થિકનયને ધર્મોધર્મોક્તઃ કાશદ્રવ્યાણિ કાશિ ધર્મોત્તિ । જીવપુદ્ગલકાશદ્રવ્યાણિ
 પુનરનોદયકાશિ ધર્મોત્તિ । "સેત" ધર્મોદયવામા કાશકાશનમામઋતિ ક્ષેત્રમાકાશમોક્તમૂર્તિ ।
 શેષપદ્મદ્રવ્યાણિ ક્ષેત્રાણિ । "કિરિયાય" ક્ષેત્રપ્રોવાન્તમમનરૂપા પરિસ્પર્શતી વલ્લનાતી
 ક્રિયા સા વિદ્યતે યયોસ્તો ક્રિયાવતો જીવપુદ્ગલો । ધર્મોધર્મોક્તઃ કાશકાશદ્રવ્યાણિ
 પુનરનિક્રિયાણિ । "ગિચ્ચં" ધર્મોધર્મોક્તઃ કાશકાશદ્રવ્યાણિ યજ્ઞપર્થપર્થાયતોત્તિત્તિ, ત્તિ,

તથથી કર્મોદયઋતિનિદ્રાવ્ય અને ભાવરૂપ ચાર પ્રકારના (મન્દિય, બળ, આગ, શ્વાસ-
 વ્યવાસ) પ્રાણોથી જે છયે છે, છયે અને પૂર્વે છયેના હતા તે છય છે. પુદ્ગલ
 આદિ પાંચ દ્રવ્યો અછયરૂપ છે.

"મૂર્ત" અમૂર્ત શુદ્ધાભાથી વિવિધા સ્વર્ણ રસ, ગંધ અને વર્ણરૂપ મૂર્તિ
 કહેવાય છે, તેના સદ્ભાવથી પુદ્ગલ મૂર્ત છે. છયદ્રવ્ય અનુપચરિત અસદ્ભૂત
 વ્યવહારથી મૂર્ત છે પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અમૂર્ત છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને
 કાળ દ્રવ્યો અમૂર્ત છે.

"સપદેસં" લોકમાત્રપ્રમાણ અસંખ્ય પ્રદેશવાળા છયદ્રવ્યથી માંડીને પાંચ દ્રવ્યો
 (છય, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ) 'પંચાસ્તિકાય' સંજ્ઞાવાળાં સપ્રદેશ છે.
 કાળદ્રવ્યને બહુ પ્રદેશ જેવું લક્ષણ છે એવા કાયત્વનો અભાવ હોવાથી તે અપ્રદેશ છે.

"પય" દ્રવ્યાર્થિકનયથી ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ દ્રવ્ય એક એક છે. છય,
 પુદ્ગલ, કાળ દ્રવ્ય અનેક છે. "સેત" સર્વ દ્રવ્યોને અવકાશ આપવાનું સામર્થ્ય હોવાથી
 ક્ષેત્ર એક આકાશદ્રવ્ય છે, બાકીનાં પાંચ દ્રવ્ય અક્ષેત્ર છે.

"કિરિયા ય" એકક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે ગમન કરવારૂપ પરિસ્પર્શરૂપ અથવા
 ચાલવારૂપ ક્રિયા જેમનામાં છે તે ક્રિયાવાન છય અને પુદ્ગલ—એ બે દ્રવ્યો છે. ધર્મ,
 અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે. "ગિચ્ચં" ધર્મ, અધર્મ, આકાશ
 અને કાળદ્રવ્ય ભેદે અર્થપર્યાયિવાળાં હોવાની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે તેપણ મુખ્યપણે

તથાપિ મુખ્યવૃત્ત્યા વિભાવવ્યજ્જનપર્યાયાભાવાન્નિત્યાનિ, દ્રવ્યાર્થિકનયેન ચ; જીવપુદ્ગલ-
 દ્રવ્યે પુનર્યદ્યપિ દ્રવ્યાર્થિકનયાપેક્ષયા નિત્યે તથાપ્યગુરુલઘુપરિણતિસ્વરૂપસ્વભાવપર્યાયા-
 પેક્ષયા વિભાવવ્યજ્જનપર્યાયાપેક્ષયા ચાનિત્યે । “કારણ” પુદ્ગલધર્માધર્માકાશકાલદ્રવ્યાણિ
 વ્યવહારનયેન જીવસ્યશરીરાહ્મન:પ્રાણાપાનાદિગતિસ્થિત્યવગાહ્વર્તનાકાર્યાણિ કુર્વન્તીતિ
 કારણાનિ ભવન્તિ । જીવદ્રવ્યં પુનર્યદ્યપિ ગુરુશિષ્યાદિરૂપેણ પરસ્પરોપગ્રહં કરોતિ તથાપિ
 પુદ્ગલાદિપંચદ્રવ્યાણાં કિમપિ ન કરોતીત્યકારણમ્ । “કત્તા” શુદ્ધપારિણામિકપરમભાવ-
 ગ્રાહકેન શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન યદ્યપિ વંધમોક્ષદ્રવ્યભાવરૂપપુણ્યપાપઘટપટાદીનામકર્તા જીવ-
 સ્તથાપ્યશુદ્ધનિશ્ચયેન શુભાશુભોપયોગાભ્યાં પરિણત: સન્ પુણ્યપાપવંધયો: કર્તા તત્કલ-
 મોક્તા ચ ભવતિ । વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યસ્ય સમ્યક્થદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાન-
 રૂપેણ શુદ્ધોપયોગેન તુ પરિણત: સન્ મોક્ષસ્યાપિ કર્તા તત્કલમોક્તા ચેતિ । શુભાશુભ-
 શુદ્ધપરિણામાનાં પરિણમનમેવ કર્તૃત્વં સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમિતિ । પુદ્ગલાદિપંચદ્રવ્યાણાં ચ
 સ્વક્રીયસ્વક્રીયપરિણામેન પરિણમનમેવ કર્તૃત્વમ્, વસ્તુવૃત્ત્યા પુન: પુણ્યપાપાદિરૂપેણા-

તેમનામાં વિભાવવ્યજ્જનપર્યાયનો અભાવ હોવાથી તે નિત્ય છે, દ્રવ્યાધિક્તનયની
 અપેક્ષાથી પણ નિત્ય છે. જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્ય બેકે દ્રવ્યાર્થિક્તનયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે
 તેપણુ અગુરુલઘુશુભતા પરિણમનરૂપ સ્વભાવપર્યાયની અપેક્ષાએ તથા વિભાવવ્ય જ્જન-
 પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

“કારણ” પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્ય વ્યવહારનયથી જીવનાં
 શરીર-વાણી-મન-પ્રાણ ઉન્મૂલ્લાસ, ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહન અને વર્તનારૂપ કાર્યો કરે
 છે તેથી કારણ છે. જીવદ્રવ્ય બેકે ગુરુ-શિષ્યાદિરૂપે પરસ્પર ઉપકાર કરે છે તેપણુ
 પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોનું કાર્ય પણ કાર્ય કરતું નથી તેથી જીવ ‘અકારણ’ છે.

“કત્તા” શુદ્ધ-પારિણામિક-પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક્તનયથી જીવ બેકે
 અંધ-મોક્ષ, દ્રવ્ય-ભાવરૂપ પુણ્ય-પાપ અને ઘટ-પટાદિનો અકર્તા છે તેપણુ અશુદ્ધ-
 નિશ્ચયથી શુભ અને અશુભોપયોગરૂપ પરિણમીને પુણ્ય-પાપઅંધનો કર્તા અને તેના
 દ્વંડનો ભોક્તા થાય છે; વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજ-શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનાં સમ્યક્થદ્ધાન-
 જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધોપયોગે પરિણમીને મોક્ષનો પણ કર્તા અને તેના દ્વંડનો
 ભોક્તા થાય છે. સર્વત્ર જીવને શુભ, અશુભ તથા શુદ્ધ પરિણામોના પરિણમનરૂપ જ
 કર્તૃત્વ જાણવું. પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોને તે પોતપોતાના પરિણામથી જ પરિણમન છે
 તે જ કર્તૃત્વ છે; વાસ્તવમાં પુણ્ય-પાપાદિરૂપે અકર્તાપણું જ છે.

કર્તૃત્વમેવ । “સત્યગર્હ” કોઈએ કાંઈ એકે વસ્તુને માટે કર્યા કર્યું વાળ્યું । એક પાપા
 પેલ્યા બનીએને ના । એકદા એ વસ્તુને કોઈએ એક વસ્તુના આધારમાં તિલાપ્તમાં
 નાનાનીદાનેક્યા કરવાએ એક વસ્તુને આધારમાં કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ
 એક વસ્તુના આધારમાં કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ
 ન ભવતિ, એક વસ્તુના આધારમાં કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ
 યદ્દપિ નક્કરત્વાતિ સ્વતંત્ર્યમેવ કોઈએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ કરવાએ
 નયેન એવનાતિસ્વતંત્ર્યમેવ નક્કરત્વમેવ । એક વસ્તુને એક વસ્તુના આધારમાં કરવાએ
 કાદિગુણસ્વભાવે ધુમાડુમનોત્તરનકારજાણતીએ એક વસ્તુના આધારમાં કરવાએ કરવાએ કરવાએ
 ભાવાયઃ ।

એ જાણે પૂનરપિ ગુણરૂપતામાં પાપે દેવોપાયેષામયું વિશેષ વિચાર્યતિ ।
 તત્ત શુદ્ધનિશ્ચયનયેન નક્કરત્વમેવ શુદ્ધવસ્તુસ્વભાવતત્ત ધર્મે ત્રીણ ઉપાયેશા ભવતિ ।

“સત્યગર્હ” એક અને અપેક્ષામાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ આધારને ‘સર્વગત’
 કહેવામાં આવે છે. સાક્ષાત્કારમાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ ધર્મ અને અધર્મદ્વય સર્વગત
 છે. હૃદયદ્રવ્ય, એક હૃદયની અપેક્ષાએ સાક્ષાત્કાર નામક અભૂતપ્રત્યક્ષ અપેક્ષા સિવાય
 અસર્વગત છે પણ વૃદ્ધાવૃદ્ધા હૃદયની અપેક્ષાએ સર્વગત નહીં. પુદ્ગલદ્રવ્ય સાક્ષાત્કાર
 મહાસ્કંધની અપેક્ષાએ સર્વગત છે અને આદીનાં પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ સર્વગત નથી.
 કાળદ્રવ્ય, એક કાલાયુદ્યની અપેક્ષાએ સર્વગત નથી, સાક્ષાત્કારના પ્રદેશ અસાબર
 વૃદ્ધાવૃદ્ધા કાલાયુની વિવક્ષાથી કાળદ્રવ્ય સાક્ષાત્કાર સર્વગત છે.

“હૃદરંહિ ય પતેસે” એકે અર્થ દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી એક દેવે અચ્છાદ હોવાથી
 એકબીજામાં પ્રવેશ કરીને રહે છે તેપણ નિશ્ચયનયથી એવના આદિ ધોતપોતાના
 સ્વરૂપને છોડતા નથી.

સારાંશ એ છે કે આ છ દ્રવ્યોમાં વીતરણ, વિદાનંદ, એક આદિ શુભ-
 સ્વભાવી અને શુભાશુભ મન, વચન અને ક્રાયાના વ્યાખાસરહિત નિજ શુદ્ધામદ્રવ્ય જ
 ઉપાય છે.

(હેય-ઉપાયસ્વરૂપતા વિશેષ વિચાર)

હેય પછી, કરીથી છ દ્રવ્યોમાં હેય-ઉપાય સ્વરૂપતા વિશેષ વિચાર કરે છે. ત્યાં
 શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે સર્વે હેયો શુદ્ધ-લુદ્ધ-એકસ્વભાવી હોવાથી ઉપાય છે અને

વ્યક્તિરૂપેણ પુનઃ પશ્ચપરમેષ્ટિન એવ । તત્રાપ્યર્હત્સિદ્ધદ્વયમેવ । તત્રાપિ નિશ્ચયેન સિદ્ધ
એવ । પરમનિશ્ચયેન તુ ભોગાકાંક્ષાદિરૂપભસ્તવિકલ્પજાલરહિતપરમસમાધિકાલે સિદ્ધ-
સદ્દશઃ સ્વશુદ્ધાત્મૈવોપાદેયઃ, શેષદ્રવ્યાણિ હેયાનીતિ તાત્પર્યમ્ । શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવ ઇતિ
કોડર્થઃ ? મિથ્યાત્વરાગાદિસમસ્તવિભાવરહિતત્ત્વેન શુદ્ધ ઇત્યુચ્યતે, કેવલજ્ઞાનાઘનન્તગુણ-
સહિતત્ત્વાદ્ બુદ્ધઃ । ઇતિ શુદ્ધબુદ્ધૈકલક્ષણમ્ સર્વેત્ર જ્ઞાતવ્યમ્ ।

ચૂલિકાશબ્દાર્થઃ કથ્યતે—ચૂલિકા વિશેષવ્યાખ્યાનમ્, અથવા ઉક્તાનુક્ત-
વ્યાખ્યાનમ્, ઉક્તાનુક્તસંકીર્ણવ્યાખ્યાનમ્ ચેતિ ।

॥ ઇતિ પડ્ડવ્યચૂલિકા સમાપ્તા ॥

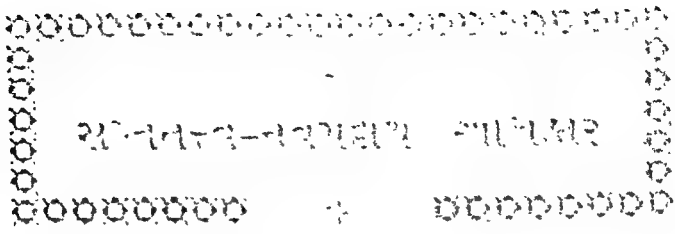
વ્યક્તિરૂપે પંચ પરમેષ્ઠી જ ઉપાદેય છે. તેમાં પણ (પંચપરમેષ્ઠીમાં પણ) અર્હત અને
સિદ્ધ-એ એ જ ઉપાદેય છે. એ એમાં પણ નિશ્ચયથી સિદ્ધ જ ઉપાદેય છે અને પરમ
નિશ્ચયનયથી તે ભોગાકાંક્ષાદિરૂપ સમસ્ત વિકલ્પજાલરહિત પરમસમાધિકાલે સિદ્ધ-
સમાન સ્વશુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે, અન્ય સર્વ દ્રવ્યો હેય છે—આમ તાત્પર્ય છે.

‘શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવ’ એ પદનો શો અર્થ છે ? મિથ્યાત્વ-રાગાદિ સમસ્ત
વિભાવરહિત હોવાથી આત્મા ‘શુદ્ધ’ કહેવાય છે અને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણોથી
સહિત હોવાથી આત્મા ‘બુદ્ધ’ કહેવાય છે. ‘શુદ્ધબુદ્ધ’નું લક્ષણ સર્વેત્ર આ રીતે બાબુનું.

હવે ‘ચૂલિકા’ શબ્દનો અર્થ કહેવામાં આવે છે—કોઈ પદાર્થના વિશેષ
વ્યાખ્યાનને, કથન કરેલા વિષયમાં અદ્યયિત વિષયના વ્યાખ્યાનને અને કહેલા તથા નહિ
કહેલા વિષયના મિશ્ર વ્યાખ્યાનને ‘ચૂલિકા’ કહે છે.

આ રીતે છે દ્રવ્યોની ચૂલિકા સમાપ્ત થઈ.

સુદાસન-વચન-સમીક્ષા

અથ દ્વિતીયઃ ખનિકામ ।

અતઃ પરં જીવપુદ્ગલવર્ગીયરૂપાણામાશ્વાદિમહાપાર્શ્વનામેકાદશગાથાપર્ગતં વ્યાખ્યાનં કરોતિ । તત્રાદૌ “આસન્નજેન” ઇત્યાદિ ગાથાપર્યાયમ્, તતઃ પરં વસ્તુવ્યાખ્યાન-કથનેન “વજ્રદિ કમ્મ” ઇતિ પ્રભૃતિગાથાદયં, તતોડપિ સંતરકથનરૂપેણ “ત્રેદનપરિણામો” ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વયં, તતથ નિર્જરાપ્રતિપાદનરૂપેણ “જહકાલેણ તત્તેણ ય” ઇતિ પ્રભૃતિ-સૂત્રમેકં, તદનન્તરં મોક્ષસ્વરૂપકથનેન “સવ્વસ્સ કમ્મણો” ઇત્યાદિ સૂત્રમેકં, તતથ પુણ્યપાપદ્વયકથનેન “સુદ્ધસુદ્ધ” ઇત્યાદિ સૂત્રમેકં ચેત્યેકાદશગાથાભિઃ સ્થલસમૂહ-સમુદાયેન દ્વિતીયાધિકારે સમુદાયપાતનિકા ।

હવે દ્વિતીય અધિકાર કહેવામાં આવે છે :—

હવે પછી છઠ્ઠ અને પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ આસ્ત્રવ આદિ સાત પદાર્થોનું અગિયાર ગાથાઓ સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પ્રથમ “આસન્નવચ્ચણ” ઇત્યાદિ અધિકારની સૂચનારૂપ એક ગાથા, ત્યારપછી આસ્ત્રવ પદાર્થના વ્યાખ્યાનરૂપે “આસન્નાદિ જેન” ઇત્યાદિ ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી અંધતુ વ્યાખ્યાન કરવા માટે “વજ્રદિ કમ્મ” વગેરે બે ગાથા છે, ત્યારપછી સંવરતુ કથન કરવા માટે “ત્રેદનપરિણામો” ઇત્યાદિ બે ગાથાઓ, ત્યારપછી નિર્જરાના પ્રતિપાદનરૂપ “જહકાલેણ તત્તેણ ય” વગેરે એક ગાથા, ત્યારપછી મોક્ષસ્વરૂપના કથન માટે “સવ્વસ્સ કમ્મણો” આદિ એક ગાથા અને પછી પુણ્ય અને પાપ—બે બેના કથન માટે “સુદ્ધસુદ્ધ” ઇત્યાદિ એક ગાથા છે. એ રીતે અગિયાર ગાથાઓ દ્વારા સાત સ્થળોથી બીજા અધિકારને વિષે સમુદાયપાતનિકા (-સમુદાયભૂમિકા) કહી.

અત્રાહ શિષ્યઃ—યદ્યેકાન્તેન જીવાજીવૌ પરિણામિનો ભવતસ્તદા સંયોગ-
પર્યાયરૂપ એક એવ પદાર્થઃ, યદિ પુનરેકાન્તેનાપરિણામિનો ભવતસ્તદા જીવાજીવદ્રવ્યરૂપો
દ્વાવેવ પદાર્થો, તત આસ્રવાદિસપ્તપદાર્થઃ કથં ઘટન્ત ઇતિ । તત્રોત્તરં—કથંચિત્પરિ-
ણામિત્વાદ્ ઘટન્તે । કથંચિત્પરિણામિત્વમિતિ કોડર્યઃ ? યથા સ્ફટિકમણિવિશેષો યદ્યપિ
સ્વભાવેન નિર્મલસ્તથાપિ જપાપુષ્પાદિઉપાધિજનિતં પર્યાયાન્તરં પરિણતિ ગૃહ્ણાતિ । યદ્ય-
પ્યુપાર્થિ ગૃહ્ણાતિ તથાપિ નિશ્ચયેન શુદ્ધસ્વભાવં ન ત્યજતિ તથા જીવોડપિ યદ્યપિ
શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન સહજશુદ્ધચિદાનન્દૈકસ્વભાવસ્તથાપ્યનાદિકર્મવન્ધપર્યાયવશેન રાગાદિ-
પરદ્રવ્યોપાધિપર્યાયં ગૃહ્ણાતિ । યદ્યપિ પરપર્યાયેણ પરિણમતિ તથાપિ નિશ્ચયેન શુદ્ધ-
સ્વરૂપં ન ત્યજતિ । પુદ્ગલોડપિ તથેતિ । પરસ્પરસાપેક્ષત્વં કથંચિત્પરિણામિત્વશબ્દ-
સ્યાર્થઃ । એવં કથંચિત્પરિણામિત્વે સત્તિ જીવપુદ્ગલસંયોગપરિણતિનિર્વૃત્તત્વાદાસ્રવાદિ-
સપ્તપદાર્થા ઘટન્તે । તે ચ' પૂર્વોક્તજીવાજીવપદાર્થાભ્યાં સહ નવ ભવન્તિ તતઃ એવ
નવ પદાર્થઃ । પુણ્યપાપપદાર્થદ્વયસ્યાભેદનયેન કૃત્વા પુણ્યપાપયોગસત્ત્વપદાર્થસ્ય,

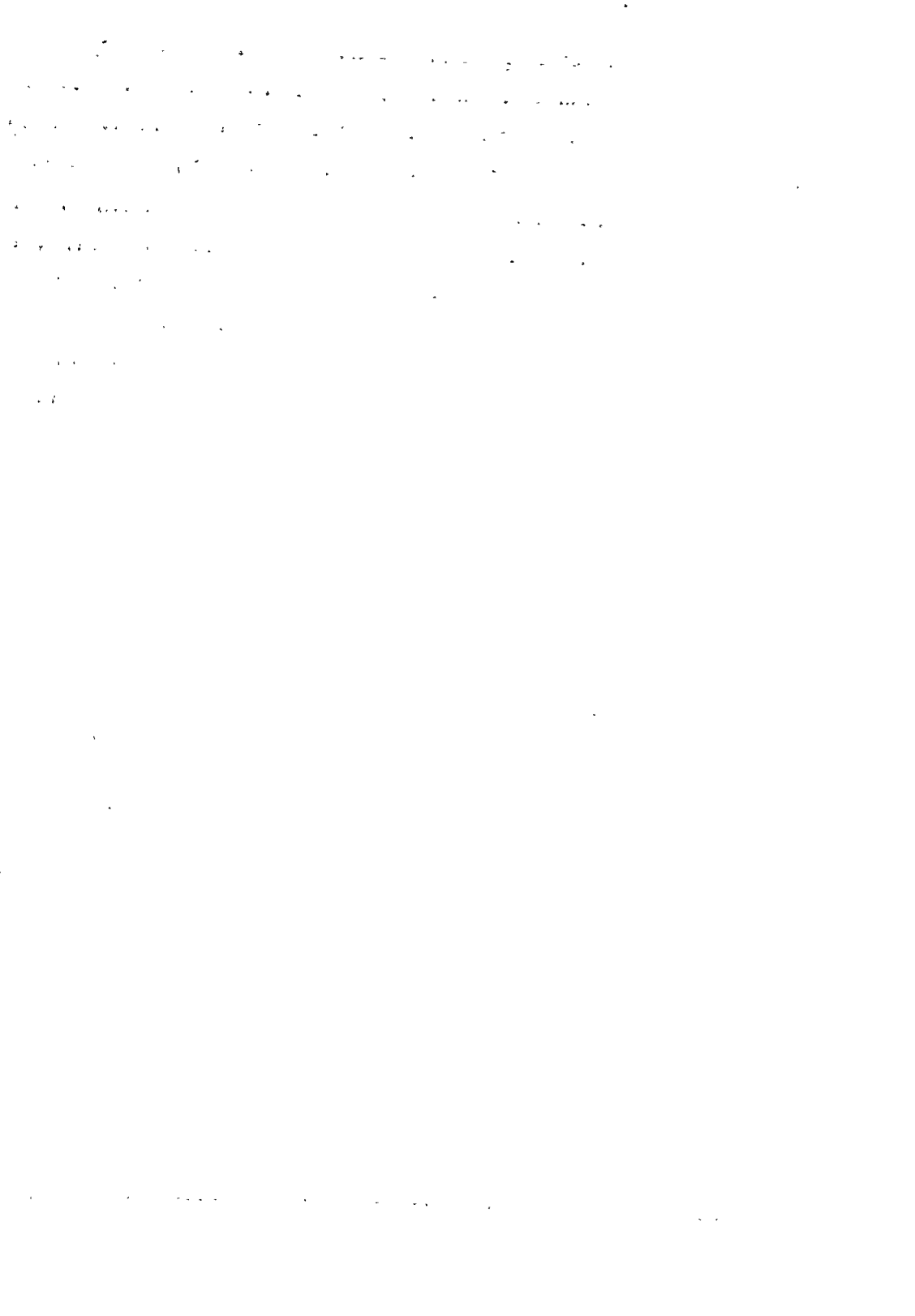
આહી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે—જે એકાંતે જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યો પરિણામી
હોય તે સંયોગપર્યાયરૂપ એક જ પદાર્થ સિદ્ધ થાય અને જે એકાંતે અપરિણામી
હોય તે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યરૂપ બે જ પદાર્થો સિદ્ધ થાય, તેથી આસ્રવ આદિ સાત
પદાર્થો કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? તેના ઉત્તરઃ—કથંચિત્ પરિણામીપણાને લીધે સાત
પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે. 'કથંચિત્ પરિણામીપણા' નો શો અર્થ છે ? જેમ સ્ફટિકમણિ
જેકે સ્વભાવથી નિર્મળ છે તેપણ જપાપુષ્પાદિ ઉપાધિજનિત પર્યાયાન્તરરૂપ પરિણામિને
ગ્રહણ કરે છે, જેકે (સ્ફટિકમણિ) ઉપાધિ ગ્રહણ કરે છે તેપણ નિશ્ચયથી શુદ્ધસ્વભાવને
છોડતો નથી; તેમ જીવ પણ જેકે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી સહજશુદ્ધ ચિદાનન્દ એકસ્વભાવી
છે તેપણ અનાદિ-કર્મવન્ધપર્યાયના વશ રાગાદિ પરદ્રવ્ય-ઉપાધિપર્યાયને ગ્રહણ કરે છે,
જેકે (જીવ) પરપર્યાયરૂપે પરિણમે છે તેપણ નિશ્ચયથી શુદ્ધસ્વરૂપને છોડતો નથી.
પુદ્ગલનું પણ તે જ પ્રમાણ છે.—આણું પરસ્પર સાપેક્ષપણું 'કથંચિત્ પરિણામીપણું'
શબ્દનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે કથંચિત્ પરિણામીપણું હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલના
સંયોગરૂપ પરિણતિથી અનતા હોવાને લીધે આસ્રવાદિ સાત પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે અને
તે સાત પદાર્થો પૂર્વોક્ત જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય સાથે મળીને નવ થાય છે નેથી નવ
પદાર્થો કહેવામાં આવે છે. અભેદનયથી પુણ્ય અને પાપ—એ બે પદાર્થોના આસ્રવ પદાર્થોના

વસ્તુપદાર્થમ્યં જા મધ્યે અવ્યક્તોર્વિદ્યમાન સ્વરૂપમર્થમ્ અવ્યક્તોર્વિદ્યમાન ! તે પ્રમાણ ! પર્વાપિ કથંચિત્પરિભામિત્વકલ્પેન મેદમ્ સ્વરૂપોભવતી. ત્યેન નવરૂપાદૈઃ સ્વરૂપ-ભાવે જા મિદ્યર્થિ તથાપિ તૈઃ જિઃ પ્રયોજનમ્ । તૈર્વેદ્યોદ્યમ્યેન વ્યવહારવાત્તર્ક-પરમ્યાન્યર્થોઽઽ જાનમધ્યતૈઃ વિશેષાભેદનયદ્વિવિધાયામાસ્યર્થાદિપ્રયોજ્યમાદ । એવાનો અર્થયતેસ્વ-ભાવે કલ્પે નીતા-જીવો જાવંચ પદાર્થોવિદિ । તમ્ અવ્યક્તઃ । વેદોત્તેપદનાપોર જાનમયોઽવ્યક્તમામર્થાદિ-પદાર્થોઃ વ્યારુપેવા મન્વન્મિ । તૈર્વેદ્ય-સ્વરૂપેન ત્વાદેવનાવ્યાપ્યારત્વમર્થાઃ, નમ્ય કારણં મોક્ષઃ. મોક્ષમ્ય કારણં સંવર્ગનિર્યેગમ્, તમ્ય કારણં વિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શનમાર્થ-નિજાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુનમ્યકારણં નિવરત્નતત્ત્વમર્થાઃ, તદ્દશાયકં ત્યવહાર-

અથવા અંધ પદાર્થમાં સમાવેશ કરવાની અભિલાષે સાત તરત્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન:—એ ભગવાન ! તંત્રે કથાન્ત પરિણામીપણના બળથી, ભેદપ્રધાન પર્યાયાર્થિકતયથી ત્વ પદાર્થો અનં સાત તરત્ત્વ શિક્ષણો તોપણ નેમનાથી જ પ્રયોજન છે? જેવી રીતે અભેદનયથી પુણ્ય અને પાપપદાર્થોના અંતર્ભાવ સાત તરત્ત્વમાં થયો તેવી જ રીતે વિશેષ અભેદનયની વિવેકામાં આસવાદિ પદાર્થોના પાણુ જ્ઞવ અને અજ્ઞવ એ એ દ્વયોમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવતાં જ્ઞવ અને અજ્ઞવ એ એ પદાર્થો જ શિક્ષણ થાય છે! એ શંકાનો પરિહાર કરે છે:—એય અને ઉપાદેય તત્ત્વનું પરિજ્ઞાન કરાવવારૂપ પ્રયોજન માટે આસવાદિ પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે. તે જ કહે છે: અક્ષય-અનંત મુખ તે ઉપાદેયતત્ત્વ છે, તેનું કારણ મોક્ષ છે, મોક્ષનું કારણ સંવર અને નિર્જરા—એ એ છે, તેનું કારણ વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિબત્તમતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-અનુચરણરૂપ લક્ષણવાળું ૧નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ અને તેનું ૨સાધક વ્યવહારરત્નત્રયરૂપ છે. હવે,

૧. આત્માશ્રિત નિશ્ચયનય છે. [બુચ્ચો, શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૭૨ની શ્રી આત્મખ્યાતિ ટીકા.]
૨. અહીં 'સાધક' કહ્યું છે તે 'લિન્ન સાધક' ના અર્થમાં સમજવું. લિન્ન સાધ્ય-સાધનપણું છે તે વાસ્તવિક સાધ્યસાધનપણું નથી, માત્ર ઉપચરિત છે. [બુચ્ચો, શ્રી પંચાસ્તિકાય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૩૩ (લિન્ન સાધ્યસાધનભાવ); શ્રી સમયસાર ગાથા ૪૧૪ની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા [ખહિરંગ સહકારી કારણ (અર્થાત નિમિત્ત); શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃષ્ઠ ૨૫૩ (જે મોક્ષમાર્ગ તે નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે વા સહચારી છે તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ છે.)]

પુન્યપદાર્થવ્યાપિ કર્તા ભવતિ । તદ્વિધિયત્તે સર્વવિધાયઃ કલ્યાણે । પ્રિયપાત્રોત્તરીયપ
 પુદ્ગલદ્વન્દવપર્વાયસ્વાપાત્રમસકંપરવત્પાત્રપાત્રોત્તરીયં કર્તૃત્વપુન્યવિધિયમરૂપાત્રપાત્રોત્તરીય,
 સ્ત્રીવિભાવપર્વાયસ્વાપાત્રં પુન્યશુદ્ધિવિધિયત્તેત્તેતિ । તદ્વિધિયત્તેસ્ત્ મંદાર્તિત્તરીયાપોત્રપાત્રોત્તરીયો
 દ્વન્દવરૂપાણાં ચન્કૃત્ત્વં તદ્વિધિયત્તેત્તરીયપુદ્ગલપાત્રોત્તરીય, સ્ત્રીવિભાવપર્વાયસ્વાપાત્રં ત્
 વિવક્ષિત્તેકરુદેગશુદ્ધિવિધિયત્તેત્તેતિ । તદ્વિધિયત્તેત્તરીયેન ત્ “જ્ઞ વિ જ્ઞપત્તે, જ્ઞ વિ મરુદ્,
 વન્ધુ જ્ઞ મોક્તુ કરેદ । શ્વિદ્ પદ્મત્તે જોડયા, ત્રિજ્ઞવદ્ પૂર્વે મળેદ ।” ઇતિ વનનાદિ-
 વન્ધુમોહોં ન સ્તઃ । મ ન પૂર્વોક્તવિવક્ષિત્તેકરુદેગશુદ્ધિવિધિય યાગમમાયયા કિં મળ્યતે—
 સ્વશુદ્ધાન્મમમ્યકથદ્ધાનજ્ઞાનાનુવચનસ્પેષ મહિષ્વત્તીતિ મન્મઃ, પૂર્વપૂત્રમ્ય મન્મન્મન્મન્મન્મ
 પારિણામિકભાવમ્ય સંવન્ધિની મ્મકિમ્મળ્યતે । મધ્યાન્મમાયયા પુનર્દ્વન્દવશક્તિરૂપશુદ્ધિ-
 પારિણામિકભાવવિષયે માવના મળ્યતે, પર્વાયનામાન્તરેણ નિર્વિલ્પમમાધિર્તા શુદ્ધો-
 પયોગાદિકં ચેતિ । યતઃ પ્ત મળ્યના મ્મકિકારણં તતઃ પ્ત શુદ્ધપારિણામિકભાવો

હવે, કર્તૃત્વના વિષયમાં નવનિભાગનું કથન કરે છેઃ ગિથ્યાદ્દિ જ્ઞપને પુદ્ગલ-
 દ્વન્દવના પર્યાયરૂપ આસ્રવ, બંધ, પુન્ય અને પાપપદાર્થોનું કર્તાપણું અનુપચરિત્વઆસ્ર-
 ભૂતવ્યવહારનયથી છે અને જ્ઞવભાવપર્યાયરૂપ આસ્રવ-બંધ-પુન્ય પાપપદાર્થોનું કર્તાપણું
 અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી છે, સમ્યક્દિ જ્ઞપને જે દ્વન્દવરૂપ સંવર, નિર્જ્ઞાન અને મોક્ષ-
 પદાર્થનું કર્તાપણું છે તે પણ અનુપચરિત્વઆસ્રભૂતવ્યવહારથી છે અને જ્ઞવભાવ-
 પર્યાયરૂપ સંવર-નિર્જ્ઞાન-મોક્ષપદાર્થોનું કર્તાપણું વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી
 છે, પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયથી તે “હે યોગી, પરમાર્થે આ જ્ઞવ ઉત્પન્ન થતો નથી, મરતો
 નથી, બંધ કે મોક્ષ કરતો નથી એમ નિતંદ્રો કહે છે.” એ વચન પ્રમાણે જ્ઞપને
 બંધમોક્ષ નથી.

પૂર્વોક્ત વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયને આગમભાષામાં શું કહે છે?—
 સ્વ-શુદ્ધાત્માનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણરૂપ જે થશે તે ‘લવ્યઃ’ આ પ્રકારના
 ‘લવ્યત્વ’ નામના પારિણામિકભાવ સાથે સંબંધ રાખનારી ‘વ્યક્તિ’ કહેવામાં આવે છે
 (અર્થાત્ લવ્યત્વ પારિણામિકભાવની વ્યક્તતા અર્થાત્ પ્રગટતા કહેવામાં આવે છે).
 અને અધ્યાત્મભાષામાં તેને જ દ્વન્દવશક્તિરૂપ શુદ્ધપારિણામિકભાવની ભાવના કહે છે,
 અન્ય નામથી તેને ‘નિર્વિકલ્પ સમાધિ’ અથવા ‘શુદ્ધોપયોગ’ આદિ કહે છે.

જેથી ભાવના સુક્ષ્મ કારણ છે તેથી જ શુદ્ધપારિણામિકભાવ દ્યેયરૂપ છે.

ધ્યેયરૂપો ભવતિ, ધ્યાનભાવનારૂપી ન ભવતિ । કસ્માદિતિ ચેત્ ? ધ્યાનભાવનાપર્યાયો વિનશ્વરઃ સ ચ દ્રવ્યરૂપત્વાદવિનશ્વર इति । इदमत्र तात्पर्यं—मिथ्यात्वरागादिविकल्प-
जालरहितनिजशुद्धात्मभावનોत्पन्नसहजानन्दैकलक्षणसुखसंवित्तिरूपा च भावना मुक्ति-
कारणं भवति । तां च कोऽपि जनः केनापि पर्यायनामान्तरेण भणतीति । एवं
पूर्वोक्तपकारेणानेकांतव्याख्यानेनास्रवबंधपुण्यपापपदार्थाः जीवपुद्गलसंयोगपरिणामरूप-
विभावपर्यायेणोत्पद्यन्ते । संवरनिर्जरामोक्षपदार्थाः पुनर्जीवपुद्गलसंयोगपरिणामविनाशो-
त्पन्नेन विवक्षितस्वभावपर्यायेणेति स्थितम् । तद्यथा—

आस्रव बंधण संवर णिज्जर मोक्खो सपुण्णपावा जे ।
जीवाजीवविसेसा तेवि समासेण पभणामो ॥ २८ ॥

આસ્રવબંધનસંવરનિર્જરમોક્ષાઃ સપુણ્યપાપાઃ વે ।

જીવાજીવવિશેષાઃ તાન્ અપિ સમાસેન પ્રમણામઃ ॥ ૨૮ ॥

ધ્યાન કે ભાવનારૂપ નથી. એમ શા માટે ? સમાધાનઃ—ધ્યાન કે ભાવનારૂપ પર્યાય વિનાશી છે અને તે (શુદ્ધપારિણામિકભાવ) તેા દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અવિનાશી છે. અહીં તાત્પર્ય આ છે—મિથ્યાત્વ-રાગાદિ વિકલ્પજાલરહિત નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સહજાનન્દ જેવું એક લક્ષણ છે એવા સુખના સંવેદનરૂપ જે ભાવના છે તે મુક્તિનું કારણ છે. તે ભાવનાને કોઈ પુરુષ કોઈ અન્ય નામથી કહે છે.

આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનેકાંતના વ્યાખ્યાનથી નક્કી થયું કે—આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય અને પાપ—એ ચાર પદાર્થો જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગ પરિણામરૂપ જે વિભાવ-પર્યાય છે તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને સંવર, નિર્જરા તથા મોક્ષ—એ ત્રણ પદાર્થો જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગરૂપ પરિણામના વિનાશથી ઉત્પન્ન, વિવક્ષિત સ્વભાવપર્યાય વડે ઉત્પન્ન થાય છે.

તે હવે કહેવામાં આવે છે:—

આર્થા ૨૮

ગાથાર્થઃ—આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ, પુણ્ય અને પાપરૂપ જે પદાર્થો

યહ તૌ ભયો પ્રથમ અધિકાર, દૂલ્લે સુખં તત્ત્વ-વિસ્તારઃ

જીવ અજીવ રૂં આસ્રવ બંધ. સંવર નિર્જર મોક્ષ અબંધ. ૨૮.

વ્યાકરણ-સંસ્કૃત વિષયક કવચીકાવિજિતિત્વપર્યવસાદિત્યગોચર પ્રાચીન
 કર્મણિમત્સાધર: । 'સંવર' સંવરવિચારણાવકરોગત્ત્વપર્યાયત્વપ્રત્યક્ત્વનીવચ્ચ કર્મણિપેષી:
 મદ્ય સંવરેભ્યો વચ્ચ: । 'સંવર' સંવરવિચારણાવકરોગત્ત્વપર્યાયત્વપ્રત્યક્ત્વનીવચ્ચ પ્રમાણપ્રકર્મ-
 ગમનસંવરણં સંવર: । 'વિજ્ઞ' શુદ્ધોપયોગનાવકરણાવકરોચ નીમણીપ્રાકર્મપ્રકરણ-
 નામેકદ્રેશમત્તનં વિજ્ઞેશ । 'મોક્ષો' સ્ત્રીવૃદ્ધિમત્તનંલેશવચ્ચત્ત્વપ્રત્યક્ત્વ વિજ્ઞને ત્ત્વર્ષ:
 સ્વશુદ્ધાન્મોક્ષનિવચ્ચવિજ્ઞાનો મોક્ષ ક્ષિપ્તિ । 'મત્ત્વપાવા જો' પ્રુણપાપમદિના જો,
 "તે વિ સમાસેણ પમણામો" મયા જોત્ત્વજીવવચાર્થો વચ્ચમણાનો પૂર્વ તથા તાનણા-
 સ્વવાદિપદાર્થાન્ સમાસેણ સંપ્રેતેણ પમણામો વચ્ચ: તે વ કચંમણાઃ ? "જીવાજીવિસેસા"
 જીવાજીવવિશેષા: । ચૈતન્યભાવરૂપા જીવસ્ય વિશેષા: । ચૈતન્યભાવરૂપા પત્તોવસ્ય
 વિશેષા: । વિશેષા ઇત્યસ્ય કોડર્થ: ? પર્ણાણા: । ચૈતન્યા: અશુદ્ધાગ્નિમામા જીવસ્ય,

છવ અને અછવ દ્રવ્યના વિશેષો છે તે પણ અને સંક્ષેપની ક્ષત્રીએ છીએ.

ટીકા:—'જામવ' નિરક્ષર સ્વસંવેદનથી નિરક્ષણ શુભાશુભ પરિણામ વડે શુભ
 અને અશુભ કર્મોનું આવરુ' ને 'આમવ' છે. 'મંથણ' અંધરહિત શુદ્ધાત્મતત્ત્વની
 ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવનાથી બ્રહ્મ થયેલ છવને કર્મના પ્રદેશ સાથે સંલેપ (સંબંધ)
 થાય છે તે 'બંધ' છે. 'સંવર' કર્મના આગમનને શેકવામાં સમર્થ સ્વાનુભવરૂપે
 પરિણમેલા છવને શુભાશુભ કર્મોના આગમનનો નિરોધ તે 'સંવર' છે. 'નિજ્ઞ' શુદ્ધોપયોગની
 ભાવનાના સામર્થ્યથી નીરસ થયેલાં કર્મપુદ્ગલોનું એકદેશ ખરી જવું
 તે 'નિર્જરા' છે. 'મોક્ષો' છવ અને પુદ્ગલના સંલેપરૂપ બંધનો નાશ કરવાને સમર્થ
 નિજ શુદ્ધાત્મની ઉપલબ્ધિરૂપ પરિણામ તે 'મોક્ષ' છે. 'સપુણ્ણપાવા જો' જે (ઉપશોભ
 આસવાદિ પદાર્થો) પુણ્ય-પાપસહિત છે. 'તે વિ સમાસેણ પમણામો' જેમ પહેલાં છવ
 અને અછવ પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે તેમ તે આસવાદિ પદાર્થોને પણ સંક્ષેપમાં
 કહીએ છીએ. તે કેવા છે? 'જીવાજીવવિસેસા:' છવ અને અછવના વિશેષો છે-
 ચૈતન્યભાવરૂપ છે તે છવના વિશેષો છે અને ચૈતન્યના અભાવરૂપ છે તે અછવના વિશેષો
 છે. 'વિશેષ' નો શો અર્થ છે? 'વિશેષ' નો અર્થ પર્યાય છે. ચૈતન્યરૂપ અશુદ્ધ

૧. અંહી મુખ્યપણે મિથ્યાદષ્ટિ છવને લીધાં છે કેમકે તેઓ "શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવનાથી
 બ્રહ્મ છે." અશુદ્ધનિશ્ચયનથી જે સગાદિરૂપ ભાવબંધ છે તે પણ શુદ્ધનિશ્ચયનથી પુદ્ગલનો બં
 બંધ છે. ધન્યસંગ્રહ ગાથા ૧૬ ટીકા.

અચેતનાઃ કર્મપુદ્ગલપર્યાયા અર્જીવસ્યેત્યર્થઃ । એવમધિકારસૂત્રગાથા ગતા ॥ ૨૮ ॥

અયં ગાયાત્રયેણાસ્રવવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । તત્રાદૌ ભાવાસ્રવદ્રવ્યાસ્રવસ્વરૂપં
સૂચયતિ :—

આસ્રવદિ જેણ કર્મમં પરિણામેણપ્પણો સ વિણ્ણેઓ ।

ભાવાસ્રવો જિણુત્તો કર્મ્માસ્રવણં પરો હોદિ ॥ ૨૯ ॥

આસ્રવતિ યેન કર્મ્મ પરિણામેન આત્મનઃ સઃ વિજ્ઞેયઃ ।

ભાવાસ્રવઃ જિનોક્તઃ કર્મ્માસ્રવણં પરઃ ભવતિ ॥ ૨૯ ॥

વ્યાખ્યા—“આસ્રવદિ જેણ કર્મમં પરિણામેણપ્પણો સ વિણ્ણેઓ ભાવાસ્રવો”
આસ્રવતિ કર્મ યેન પરિણામેનાત્મનઃ સ વિજ્ઞેયો ભાવાસ્રવઃ । કર્મ્માસ્રવનિર્મૂલનસમર્થ-
શુદ્ધાત્મભાવનાપ્રતિપક્ષભૂતેન યેન પરિણામેનાસ્રવતિ કર્મ; કસ્યાત્મનઃ? સ્વસ્ય; સ
પરિણામો ભાવાસ્રવો વિજ્ઞેયઃ । સ ચ કથંભૂતઃ? “જિણુત્તો” જિનેન વીતરાગ-

પરિણામો જીવતા (પર્યાયો) છે, અચેતનરૂપ કર્મપુદ્ગલના પર્યાયો છે તે અજીવતા,
(પર્યાયો) છે. આ રીતે અધિકાર સૂત્રરૂપ ગાથા પૂરી થઈ. ૨૮.

હવે ત્રણ ગાથાઓ વડે આસ્રવ પદાર્થનું વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ભાવાસ્રવ
અને દ્રવ્યાસ્રવના સ્વરૂપની સૂચના કરે છે:—

ગાથા ૨૯

ગાથાર્થ:—આત્માના જે પરિણામથી કર્મના આસ્રવ થાય છે તેને જિનેન્દ્રે
કહેલ ભાવાસ્રવ જણવો અને જે (જ્ઞાનાવરણાદિ) કર્મના આસ્રવ છે તે દ્રવ્યાસ્રવ છે.

ટીકા:—‘આસ્રવદિ જેણ કર્મમં પરિણામેણપ્પણો સ વિણ્ણેઓ ભાવાસ્રવો’ આત્માના
જે પરિણામથી કર્મ આવે છે તેને ભાવાસ્રવ જણવો. કર્મના આસ્રવનો નાશ
કરવામાં સમર્થ એવી શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત જે પરિણામથી કર્મ આવે
છે; કોના પરિણામથી? આત્માના-પોતાના; તે પરિણામને ભાવાસ્રવ જણવો. તે
ભાવાસ્રવ કયો છે? ‘જિણુત્તો’ જિનેન્દ્રે—વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવે કહેલ છે. ‘કર્મ્માસ્રવણં

૧. પરિણામના નિમિત્તે.

પુન્ય પાપ એ તવ, હન માંદિ. આવે કર્મનું આસ્રવ વ્યાદિ:

ભાવાસ્રવ આતમ-પરિણામ. પુદ્ગલ આવે દ્રવ્ય સૂત્રામ. ૨૯.

તર્કદોષોક્તઃ । "પરમાત્માને તેને હોદ્દા" કર્મોત્પન્ને પરો પ્રવર્તિ, જ્ઞાનાસક્ત્યાદિ-
 કર્મજાગ્રામવ્યાપ્તિરર્થે પરઃ । પર યત્ કોતરતે ; આત્મવ્યાપ્તિની ધિન્નો । આત્મ-
 નિમિત્તેન તૈત્ત્વચિત્તવાનં પુનિત્તવ્યાપ્ત ઇવ દ્રવ્યાસવતો પ્રવર્તીતિ । એવં "આત્માતિ
 યેન કર્મ" તેમજ પરેન દ્રવ્યાસવતો વ્યાપ્તઃ, સ્વરૂપેન કર્મોત્પન્નં પરો પ્રવર્તીતિ દ્રવ્યાસવ-
 વ્યાપ્ત્યાનં કિમર્થમિતિ ચદુક્તં હાવાઃ । તન્મ । એવં પરિણામેન કિં પ્રવર્તિ આત્માતિ
 કર્મ, તત્પરિણામસ્ય મામર્થ્યં રક્ષિતં, ન ત્વ દ્રવ્યાસવવ્યાપ્ત્યાનર્થવર્તિ આત્માર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

અથ ભાવાત્મવસ્તુરૂપં વિશેષેણ કર્મવર્તિ :-

મિચ્છતાવિગ્નિપ્રવાદ્જોગક્રોધાદ્જોગ્ય વિગ્નેયા ।

પણ પળ પળદસ તિય ત્તુ કર્મતો મેદા તુ પુજ્જમ્મ ॥ ૩૦ ॥

મિચ્છતાવિગ્નિપ્રવાદ્જોગક્રોધાદ્જોગ્ય વિગ્નેયાઃ ।

પદ્મ પદ્મ પદ્મદસ ત્રયઃ તત્તારઃ તમયઃ મેદાઃ તુ પૂર્ણય ॥ ૩૦ ॥

પરો હોદ્દા' કર્મોત્' ને આગમન છે તે 'પર' છે. (અર્થાત્ જ્ઞાનાવસ્થાદિ દ્રવ્યકર્મોત્' આસવણુ-આગમન તે પર ઝરલે કે ધીવ્તુ' છે.) 'પર' શબ્દનો શા અર્થ છે? 'ભાવાસવથી અન્ય, ભિન્ન,' ભાવાસવના નિમિત્તે, તેણે આપણે પદાર્થોને મૂળ આંટે છે તેમ, જીવને દ્રવ્યાસવ થાય છે.

શંકા:—અરેપર 'આસવતિ યેન કર્મ'—'જેનાથી કર્મનો આસવ થાય છે' એ પદથી જ દ્રવ્યાસવની વાત આવી ગઈ તે પછી 'કર્મઆસવણં પરો હોદ્દા'—કર્મઆસવ ધીવ્તુ હોય છે'—એ પદથી દ્રવ્યાસવનું વ્યાખ્યાન શા આંટે કર્યું? સમાધાન:—તમારી શંકા ચોખ્ખી નથી. કેમકે 'જે પરિણામથી; શુ' થાય છે? કર્મનો આસવ થાય છે; એણું જે કથન છે તેનાથી પરિણામનું સામર્થ્ય અતાવ્યું છે, દ્રવ્યાસવનું વ્યાખ્યાન કર્યું નથી. આમ તાત્પર્ય છે. ૨૯.

હવે ભાવાસવનું સ્વરૂપ વિશેષપણે કહે છે:—

ગાથા ૩૦

ગાથાર્થ:—પહેલાના (ભાવાસવના) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ અને:

મિથ્યા અવિરત ઔ પરમાદ, યોગ કપાય તણું ઉન્માદ;

પાંચ-પાંચ પણુદસ તિય ચ્યારિ, ભાવાસવકે ભેદ કહારિ. ૩૦.

વ્યાખ્યા—“મિચ્છતાવિરદિપમાદજોગક્રોધાદઓ” મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદ-
યોગક્રોધાદયઃ । અભ્યન્તરે વીતરાગનિજાત્મતત્ત્વાનુભૂતિરુચિવિપયે વિપરીતામિનિવેશ-
જનકં વહિર્વિપયે તુ પરકીયશુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રભૃતિસમસ્તદ્રવ્યેષુ વિપરીતામિનિવેશોત્પાદકં
ચ મિથ્યાત્વં મળ્યતે । અભ્યન્તરે નિજપરમાત્મસ્વરૂપભાવનોત્પન્નપરમસુખામૃતરતિવિલક્ષણા
વહિર્વિપયે પુનરવ્રતરૂપા ચેત્યવિરતિઃ । અભ્યન્તરે નિષ્પ્રમાદશુદ્ધાત્માનુભૂતિચલનરૂપઃ,
વહિર્વિપયે તુ મૂલોત્તરગુણમલજનકથ્રેતિ પ્રમાદઃ । નિશ્ચયેન નિષ્ક્રિયસ્યાપિ પરમાત્મનો
વ્યવહારેણ વીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમોત્પન્નો મનોવચનકાયવર્ગાવલમ્બનઃ કર્માદાનહેતુભૂત
આત્મપ્રદેશપરિસ્પન્દો યોગ इत्युच्यते । અભ્યન્તરે પરમોપશમમૂર્તિકેવલજ્ઞાનાઘનન્તગુણ-
સ્વભાવપરમાત્મસ્વરૂપક્ષોભકારકાઃ વહિર્વિપયે તુ પરેપાં સંવંધિત્વેન ક્રૂરત્વાઘાવેશરૂપાઃ

ક્રોધાદિ કપાય એટલા ભેદ જાણવા. તેમાંથી મિથ્યાત્વ આદિના અનુક્રમે પાંચ, પાંચ, પંદર,
ત્રણ અને ચાર ભેદ છે.

ટીકા:—“મિચ્છતાવિરદિપમાદજોગક્રોધાદઓ” મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ,
યોગ અને ક્રોધાદિ કપાય આશ્રયના ભેદ છે. અંતરંગમાં જે વીતરાગ નિજાત્મતત્ત્વની
અનુભૂતિ અને રુચિ વિષે વિપરીત અભિનિવેશ ઉત્પન્ન કરાવે છે અને બહારમાં
અન્યના શુદ્ધાત્મતત્ત્વ વગેરે સમસ્ત દ્રવ્યોમાં વિપરીત અભિનિવેશ ઉત્પન્ન કરાવે છે તેને
મિથ્યાત્વ કહે છે.

અંતરંગમાં નિજ પરમાત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમ સુખામૃતમાં જે
રતિ (-હીનતા) તેનાથી વિલક્ષણ અને બાહ્ય-વિષયમાં અવ્રતરૂપ (અર્થાત્ વ્રત ધારણ
ન કરવાનો ભાવ) તે અવિરતિ છે.

અંતરંગમાં પ્રમાદરહિત શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિમાં ચલનરૂપ (ચળપણરૂપ) અને
બાહ્ય-વિષયમાં મૂળ અને ઉત્તરગુણોમાં મળ ઉત્પન્ન કરનાર તે પ્રમાદ છે.

નિશ્ચયથી પરમાત્મા નિષ્ક્રિય છે તેપણ તેને વ્યવહારથી વીર્યાન્તરાયકર્મના
ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન એવો, મન-વચન-કાયવર્ગણને અવલંબનારો, કર્મવર્ગણનું ચલણ
કરવામાં હેતુભૂત એવો આત્મપ્રદેશોનો જે પરિસ્પંદ હોય છે તેને યોગ કહેવાય છે.

અંતરંગમાં પરમ-ઉપશમમૂર્તિ, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસ્વભાવી પરમાત્મ-
સ્વરૂપમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન કરનાર અને બાહ્ય-વિષયમાં અન્ય પદાર્થોના સંબંધથી ક્રૂરતા
આદિ આવેશરૂપ તે ક્રોધાદિ-કપાય છે.

પ્રકૃતિસ્થિતિનુસારનવેસમેદાદુ ચતુર્વિધો વન્ધો ૩૩ ૥

મોગાન પ્રકૃતિવેદને સિદ્ધાન્તવાનો સમાવેશ થાય ૥ ૩૩ ૥

વ્યાખ્યા — ‘પ્રકૃતિસ્થિતિનુસારનવેસમેદાદુ ચતુર્વિધો વન્ધો’ પ્રકૃતિસ્થિતિ-

ત્રુમાગવેદનેશ્વરનુવિધો વન્ધો થયેલો છે. તથાતિ જ્ઞાનાવરણીયમ્ પર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ? દેવનામુત્તરમ્મિદ સ્વભાવતઃજનતા । તર્જનનામુત્તરમ્મિદ કા પ્રકૃતિઃ ? મત્-
દર્શનપ્રતિષેધકર્મનીકાર્યવત્સ્વભાવતઃ । મોહનામુત્તરમ્મિદ કા પ્રકૃતિઃ ? મધુ-
સ્વદ્વધારાગ્નાદન્વદન્વમસ્તવદ્દર્શનોન્વાદક્તા । મોહનીયમ્ કા પ્રકૃતિઃ ? મગ્ધાનાદે-
વોપાદેયવિચારવિકલ્પતા । અમૃત્કર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ? નિમગ્ધાદમગ્ધાનુમગ્ધાનનિત્યમ્મતા ।
નામકર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ? નિવહારપૂજાનાનાનામ્પ્રકરણતા । મોહકર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ?
ગુરુલ્લુપ્તમાજનકારકકુન્ધકામ્વદ્ધર્મનીનમોવદ્ધમ્મતા । અન્તમગ્ધાકર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ?
માળ્ડાગારિકવધાનાદિવિધનકરણતેતિ । તથાનોક્તં — ‘પ્રકૃતિસ્થિતિનુસારનવેસમેદાદુ ચતુર્વિધો વન્ધો’

ગાથા ૩૩

ગાથાર્થઃ—પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ—એ બેદાશી બંધ ચાર પ્રકારનો છે; યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ થાય છે અને કપાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે.

ટીકા:—‘પ્રકૃતિસ્થિતિનુસારનવેસમેદાદુ ચતુર્વિધો વન્ધો’ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશના ભેદથી બંધ ચાર પ્રકારનો છે. તેના વિસ્તારઃ—જ્ઞાનાવરણકર્મનો સ્વભાવ શો છે? જેમ પરદો દેવના સુખને ઢાંકી દે છે તેમ જ્ઞાનાવરણકર્મ જ્ઞાનને ઢાંકી દે છે. દર્શનાવરણ કર્મનો સ્વભાવ શો છે? રાગના દર્શનમાં પ્રતિહારી જેમ રોકે છે તેમ દર્શનાવરણકર્મ દર્શનમાં અટકાયત કરે છે. શાતા અને અશાતા વેદનીયનો સ્વભાવ શો છે? મધથી સિંચે તલવારની ધાર ચાટવાથી જેમ થોડું સુખ અને ઘણું દુઃખ થાય છે તેમ વેદનીયકર્મ અધ્ય સુખ અને અધિક દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. મોહનીયનો સ્વભાવ શો છે? મધપાનની જેમ હેય-ઉપાદેય પદાર્થના વિચારમાં વિકલ્પતા. આયુષ્યકર્મનો સ્વભાવ શો છે? બેડીની પેઠે એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જતા રોકવું તે. નામકર્મનો સ્વભાવ શો છે? ચિત્રકારની પેઠે અનેક પ્રકારનાં રૂપ કરવાં તે. ગાત્રકર્મનો સ્વભાવ શો છે? નાનાં-મોટાં વાસણ બનાવનાર કુંભારની જેમ ઉચ્ચ કે નીચ ગાત્ર કરવાં તે. અંતરાયકર્મનો સ્વભાવ શો છે? ભંડારીની પેઠે દાનાદિ કાર્યમાં વિધન કરવું તે. કહ્યું છે કે—‘પર, પ્રતિહાર-હારપાળ, તલવાર, મધ, બેડી, ચિત્રકાર, કુંભાર અને ભંડારી;

મંડયારીણં । જહ્ એદેસિં ભાવા તહવિ ય કમ્મા મુણેયવ્વા ॥ ૧ ॥” ઇતિ દ્વણ્ણતાણ્ણકેન પ્રકૃતિવન્ધો જ્ઞાતવ્યઃ । અજાગોમહિષ્યાદિદુગ્ધાનાં પ્રહરદ્વયાદિસ્વક્રીયમધુરરસાવસ્થાન-પર્યન્તં યથા સ્થિતિર્ભવ્યતે, તથા જીવપ્રદેશેષ્વપિ યાવત્કાલં કર્મસમ્બન્ધેન સ્થિતિ-સ્તાવત્કાલં સ્થિતિવન્ધો જ્ઞાતવ્યઃ । યથા ચ તેપામેવ દુગ્ધાનાં તારતમ્યેન રસગત-શક્તિવિશેષોऽનુભાગો ભવ્યતે તથા જીવપ્રદેશસ્થિતકર્મસ્કન્ધાનામપિ સુખદુઃખદાન-સમર્થશક્તિવિશેષોऽનુભાગવન્ધો વિજ્ઞેયઃ । સા ચ ઘાતિકર્મસમ્બંધિની શક્તિર્લતાદાર્વ-સ્થિપાપાણભેદેન^૧ ચતુર્ધા । તથૈવાશુભાષાતિકર્મસમ્બંધિની નિમ્વકાઙ્ગીરવિપહાલાહલ-રૂપેણ, શુભાષાતિકર્મસમ્બન્ધિની પુનર્ગુહ્સ્વખ્ણ્ણડશર્કરામૃતરૂપેણ ચતુર્ધા ભવતિ । એકૈકાત્મ-પ્રદેશે સિદ્ધાનન્તૈકભાગસંલ્ખ્યા અભવ્યાનંતગુણપ્રમિતા અનંતાનંતપરમાણવઃ પ્રતિક્ષણવંધ-માયાંતીતિ પ્રદેશવંધઃ । ઇદાનીં વંધકારણં કથ્યતે । “જોગા પયહિપદેસા ઠિદિઅણુ-ભાગા કસાયદો હુંતિ ।” યોગાત્પ્રકૃતિપ્રદેશૌ, સ્થિત્યનુભાગૌ કપાયતો ભવત ઇતિ ।

—એ આઠેનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો જ ક્રમથી જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠે કર્મોના સ્વભાવ બાણુવો.” એ આઠ દૃષ્ટાંતથી પ્રકૃતિબંધ બાણુવો.

બકરી, ગાય, ભેંસ આદિના દૂધમાં જેવી રીતે બે પહેર વગેરે મુઘી પોતાનાં મધુર રસમાં રહેવાની કાળની અર્થાદા છે તેને સ્થિતિ કહેવાય છે, તેમ જીવના પ્રદેશોમાં જેટલા કાળ મુઘી કર્મસંબંધરૂપે સ્થિતિ છે તેટલા કાળને સ્થિતિબંધ બાણુવો.

જેવી રીતે તેમનાં જ દૂધમાં તારતમ્યપણે રસસંબંધી શક્તિવિશેષને (ચીકાશ, મીઠાસને) અનુભાગ કહેવામાં આવે છે, તેવી રીતે જીવના પ્રદેશો ઉપર રહેલા કર્મના સ્કંધોમાં પણ મુખ્ય કે દુઃખ દેવાની શક્તિવિશેષને અનુભાગબંધ બાણુવો. ઘાતીકર્મ સાથે સંબંધ રાખનારી તે શક્તિ વેલ, કાષ્ટ, હાડકાં અને પથ્થરના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. તેવી જ રીતે અશુભ અઘાતીકર્મ સાથે સંબંધ રાખનારી શક્તિ નીમ, કાળીચરી, વિપ તથા હાલાહલરૂપના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે, અને શુભ અઘાતીકર્મ સાથે સંબંધ રાખનારી શક્તિ ગાળ, ખાંડ, સાકર અને અમૃતરૂપ ચાર પ્રકારની છે.

આત્માના એકેક પ્રદેશ ઉપર સિદ્ધોના અનંતમા ભાગપ્રમાણ અને અલવ્ય જીવોની સંખ્યાથી અનંતગુણા એવા અનંતાનંત પરમાણુઓ પ્રત્યેક ક્ષણે બંધ પામે છે તે પ્રદેશબંધ છે.

હવે બંધનું કારણ કહે છે. ‘જોગા પયહિપદેસા ઠિદિઅણુભાગા કસાયદો હુંતિ.’ યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ તથા કપાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ ધાય છે.

૧ ‘વલ્લિભેદેન’ ઇતિ વાચાન્તરં

તથાહિ—નિઘ્નેન નિઠ્ઠિકાગાત્રી શુદ્ધાત્મનેયમ આસરણ વાંચ્યું:સરેવર્ણીભા, તસ્માન્પ્રકૃતિપ્રદેનન્યકમં ભવતિ । નિર્ગિયાત્મનામજાતવનકકોપારિકાપાપોભવા સ્થિત્યન્નભાગવન્નકમં ભવતીતિ । ખમ્ને વને ત વિગાત્મીમ્પારિકાપાપાનિ મમામતિ, કો વિશેષ: ? કિં વેન્, નેવં: પ્પરણને કર્મકંપાનાવાપમનમામવા, મામવનાત્મનં દ્વિતીયક્ષણાદો જીવપ્રદેનેતવમ્પાનં સંધ કિં ખેદ: । મત્ત પ્પા યોગકાપાર્શ્વવાપ્ત્યં ભવતિ તત્ત પ્પદ સંધવિનાશર્ગે યોગકાપ-પાગેન નિત્યદ્વાર્પણિ માતા કર્તવ્યેતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૩૩ ॥ એનં સંધવ્યાત્મ્યાનેન સૂવક્રમેન દ્વિતીયં મ્પાનં મમામ ।

અતઃ કાર્વં ગાથાદ્યેન સંવરાર્ગે: કબ્ધને । તવ ષષમમાપાપાં માતમ્પર- દ્રવ્યસંવરસ્વરૂપં નિરૂપમતિ ।---

चेदणपरिणामो जो कम्मस्मासुवणिरोहणे हेद् ।

सो भावमंवरो मन्दु दब्वासुवरोहणे अण्णो ॥ ३४ ॥

વિસ્તાર:—નિશ્ચયથી નિઠ્ઠિક્ય એવા શુદ્ધાત્મના પ્રદેશના બ્યાહારથી પરિસ્થાંક્યં કારણ યોગ છે, તેનાથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ —એ બે પ્રકારના બંધ થાય છે. નિર્દોષ પરમાત્મભાવનાના પ્રતિબંધક કોયાદિ કપાયના ઉદ્ધયથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ —એ બે બંધ થાય છે.

શંકા:—આસ્રવ અને બંધ થવામાં ભિન્નતા, અવિરતિ આદિ કારણો સમાન છે તો આસ્રવ અને બંધમાં તફાવત શું છે? ઉત્તર:—એ પ્રમાણુ નથી. પ્રથમ ક્ષણમાં કમસ્કંધોતુ' જે આગમન છે તે આસ્રવ છે અને આગમન પછી બીજી વગેરે ક્ષણોમાં છવના પ્રદેશોમાં તે સ્કંધોતુ' રહેલુ' તે બંધ છે, એ પ્રમાણુ (આસ્રવ અને બંધમાં) તફાવત છે.

કારણ કે યોગ અને કપાયથી ચાર પ્રકારના બંધ થાય છે, માટે બંધનો નાશ કરવા યોગ અને કપાયનો ત્યાગ કરીને નિજ શુદ્ધાત્મમાં ભાવના કરવી એ તાત્પર્ય છે. ૩૩.

આ પ્રમાણુ બંધના વ્યાખ્યાનથી બે ગાથાઓ વડે, બીજું સ્થળ પૂરું થયું.

હવે, આગળ બે ગાથાઓ વડે સંવર પદાર્થોનું કથન કરવામાં આવે છે. ત્યાં પ્રથમ

આસ્રવકે સેકલ્લુકું ભાવ આતમકો, સો સંવર ભાવ;

પુદ્ગલકમ્ સુકે સો બ્બનિ સંવર દ્રવ્ય, નામ સો માંનિ. ૩૪.

ચેતનપરિણામઃ યઃ કર્મ્મણઃ આસ્રવનિરોધને હેતુઃ ।

સઃ ભાવસંવરઃ खलु द्रव्यास्रवरोधनः अन्यः ॥ ૩૪ ॥

વ્યાખ્યા—“ચેદનપરિણામો જો કમ્મસ્સાસવણિરોહણે હેતુ સો ભાવસંવરો યલુ” ચેતનપરિણામો યઃ, કથંભૂતઃ ? કર્માસ્રવનિરોધને હેતુઃ સ ભાવસંવરો ભવતિ યલુ નિશ્ચયેન । “દ્વ્વાસવરોહણે અણ્ણો” દ્રવ્યકર્માસ્રવનિરોધને સત્યન્યો દ્રવ્યસંવર ઇતિ । તદ્વથા—નિશ્ચયેન સ્વતઃ સિદ્ધત્વાત્પરકારણનિરપેક્ષઃ, સ ચૈવાવિનશ્ચરત્વાન્નિત્યઃ પરમોદ્યોતસ્વભાવત્વાત્સ્વપરપ્રકાશનસમર્થઃ, અનાદ્યનન્તત્વાદાદિમધ્યાન્તમુક્તઃ, દૃષ્ટશ્રુતાનુ-ભૂતભોગાકાંક્ષારૂપનિદાનવન્ધાદિસમસ્તરાગાદિવિભાવમલરહિતત્વાદત્યન્તનિર્મલઃ, પરમ-ચૈતન્યવિલાસલક્ષણત્વાદુચ્છલનનિર્મરઃ, સ્વાભાવિકપરમાનન્દૈકલક્ષણત્વાત્પરમસુખમૂર્તિઃ, નિરાસ્રવસહજસ્વભાવત્વાત્સર્વકર્મસંવરહેતુરિત્યુક્તલક્ષણઃ પરમાત્મા તત્સ્વભાવભાવેનોત્પન્નો

ગાથામાં ભાવસંવર^૧ અને દ્રવ્યસંવર^૨ સ્વરૂપ કહે છે :-

ગાથા ૩૪

ગાથાર્થઃ—આત્માને જે પરિણામ કર્મના આસ્રવને રોકવામાં કારણ છે તેને ભાવસંવર કહે છે અને જે દ્રવ્યાસ્રવનું રોકાવું તે દ્રવ્યસંવર છે.

ટીકાઃ—‘ચેદનપરિણામો જો કમ્મસ્સાસવણિરોહણે હેતુ સો ભાવસંવરો યલુ’ જે ચેતન પરિણામ, કેવો ? કર્મના આસ્રવને રોકવામાં કારણ છે તે, પરંપર નિશ્ચયથી ભાવસંવર છે. ‘દ્વ્વાસવરોહણે અણ્ણો’ દ્રવ્યકર્મના આસ્રવને નિરોધ થતાં ખીન્તિ દ્રવ્યસંવર થાય છે. તે આ રીતે છે.—નિશ્ચયથી સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી અન્ય કારણની અપેક્ષારહિત, અવિનશ્ચર હોવાથી નિત્ય, પરમ પ્રકાશરૂપ સ્વભાવ હોવાથી સ્વપરને પ્રકાશવામાં સમર્થ, અનાદિ-અનન્ત હોવાથી આદિ, મધ્ય અને અન્તરહિત, દૃષ્ટ, શ્રુત અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધાદિ સમસ્ત રાગાદિ વિલાયમળથી રહિત હોવાને લીધે અત્યંત નિર્મળ, પરમચૈતન્યવિલાસરૂપ લક્ષણ હોવાથી ચિદ-ઉચ્છલનથી (ચૈતન્યના ઊછળવાથી) ભરપૂર, સ્વાભાવિક પરમાનન્દ એક લક્ષણ હોવાથી પરમનુખની મૂર્તિ, આસ્રવરહિત સહજ સ્વભાવ હોવાથી સર્વ કર્મોના સંવર કરવામાં

૧. ભાવસંવર અને દ્રવ્યસંવરની શરૂઆત સત્યથી શુભસ્થાનથી થાય છે; અને સૌંદરે શુભસ્થાને આસ્રવને સર્વથી સ્વભાવ થતાં સર્વસંવર હોય છે.

वर्तते, तदनन्तरमप्रमत्तादिकीणरूपायपर्यन्तं जघन्यमध्येमोत्कृष्टभेदेन विवक्षितैकदेशशुद्ध-
नयरूपशुद्धोपयोगो वर्तते । तत्रैवं, मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने तावत् संवरो नास्ति,
सासादनादिगुणस्थानेषु “सोलसपणवीसणभं दसत्रउच्छेकवन्धवोच्छिणा । दुगतीसचदुर-
पुत्रेपणसोलस जोगिणो एको । १ ।” इति बन्धविच्छेदत्रिभङ्गीकथितक्रमेणोपर्युपरि
प्रकर्षेण संवरो ज्ञातव्य इति । अशुद्धनिश्चयमध्ये मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानेषूपयोगत्रयं
व्याख्यातं, तत्राशुद्धनिश्चये शुद्धोपयोगः कथं घटते? इति चेत्तत्रोत्तरं—शुद्धोपयोगे
शुद्धबुद्धैकस्वभावो निजात्मा ध्येयस्तिष्ठति तेन कारणेन शुद्धध्येयत्वाच्छुद्धावलम्बन-
त्वाच्छुद्धात्मस्वरूपसाधकत्वाच्च शुद्धोपयोगो घटते । स च संवरश्चदवाच्यः शुद्धोपयोगः
संसारकारणभूतमिथ्यात्वरगाद्यशुद्धपर्यायवदशुद्धो न भवति तथैव फलभूतकेवलज्ञानलक्षण

क्षीणरूपाय शुद्धीनां च गुणस्थानां जघन्य, मध्यम अने उत्कृष्ट भेदधी विवक्षित ऐकदेश
शुद्धनयरूप शुद्धोपयोगो जायते । त्यां मिथ्यादृष्टि (प्रथम) गुणस्थानां तो संवर होतो
नही, सासादन वगैरे गुणस्थानां ‘मिथ्यादृष्टि प्रथम गुणस्थानां सोण प्रकृति,
भीलभां पचीस, त्रीलभां शून्य, चोथाभां दस, पांचभां चार, छटाभां च, सातभां
ऐक, आठभां जे, त्रीस अने चार, नवभां पांच, दसभां सोण अने सयोगकेवणी
(तेरभां)भां ऐक प्रकृतिनी अंध व्युच्छित्ति जायते.’ आ रीते अंधविच्छेद त्रिलंगीभां
इत्या प्रभां ऐक अंधी उपर उपर अधिकताधी संवर जाणवो.

शंकाः—अशुद्धनिश्चयभां मिथ्यादृष्टि व्यादि गुणस्थानां (अशुद्ध, शुद्ध
अने शुद्ध) त्रय उपयोगात् व्याख्यानं कर्तुं; त्यां अशुद्धनिश्चयनयभां शुद्धोपयोगो केवी
रीते घटे? उत्तरः—शुद्धोपयोगभां शुद्ध-पुद्ध-ऐकस्वभावी निजत्वा ध्येय जायते
ते कारणे शुद्ध ध्येयवाणो होवाधी, शुद्ध अवलम्बनवाणो होवाधी अने शुद्धात्मस्वरूपता
साधक होवाधी शुद्धोपयोग सिद्ध जायते. अने ते ‘संवर’ शब्दधी वाच्य शुद्धोपयोग
संसारना कारणभूत मिथ्यात्व रगादि अशुद्धपर्यायनी जेभ अशुद्ध नही होना
तथा तेना इण्डिय केवणज्ञानरूप शुद्धपर्यायनी जेभ शुद्ध पण नही होतो परंतु ते अशुद्ध

रूपय जायते. जे जे जे गुणस्थाने अंधिके गुण प्रकृति जायते ते: कारणे तेनां अंधिके
गति न जायते त्यां वर्तते गुणस्थानां शुद्धोपयोगता साधकत्वाते अंधिके गुण घटते नही.

શુદ્ધિપૂર્ણતાને મહોત્સવે ન મહોત્સવે વિન્દ્ય તથા અવરુદ્ધવર્ણનામાં વિન્દ્યને શુદ્ધાન્નાનુપ્રવિષ્ટવિનિવરણસ્વરૂપા વર્ણને મહોત્સવને કહેવાય છે અને શુદ્ધિવિદ્યાનું તૃતીયમવગ્યાનરંભવતે ।

વધિવદઃ—કેવલજ્ઞાન મહાભિગમનું છે. તેમ જ્ઞાનેતાપિ મહાભિગમવશેન શુદ્ધેન માનવમ્, હતાતમકામવત્ત્વં કાર્યં મનાતિત્ત્વનાત્ । તનોતરં દીયતે—યુક્તમુક્તં મત્વા પરં વિન્દ્યત્તાતમકામવત્ત્વમ્ પોઃ સર્ગમ્ કામમ્ કાર્યવ્યાપ્તવન-વર્ણિકોપાદાનકામવન, મનમકલ્પજ્ઞકાર્યવત્ત્વમ્ કાર્યવ્યાપ્તવત્ત્વમ્ કોજક્રમ્ નોપાદાનકામવત્ત્વમ્ ચ કાર્યોદેકદેનેન મિન્નં મવતિ । મદિ પૂને કાને નોપાદાનકામવત્ત્વમ્ કાર્યવ્યાપ્તવત્ત્વમ્ મદો વા મવતિ, નદિ પૂને કાને નોપાદાનકામવત્ત્વમ્ કાર્યવ્યાપ્તવત્ત્વમ્ ન મવતે । તતઃ કિં વિદ્યં ? એકદેનેન નિગમવ્યાપ્તવેન શામોગર્ગમ્ કામવત્ત્વમ્ કદેશવ્યકિત્ત્વમ્ વિવક્ષિત્ત્વકદેશશુદ્ધનયેન મંવગ્વરુદ્ધાન્યં શુદ્ધોપયોગવત્ત્વમ્ મુક્તિકામનં મવતિ । યત્ લઘ્વપર્યાપ્તસૂક્ષ્મનિગોદ્ગીવે નિત્યોદ્ગાદં નિગમનં જ્ઞાનં થયતે તદ્વપિ સૂક્ષ્મનિગોદ-

અને શુદ્ધ (અન્ને) પર્યાપ્તી વિલક્ષણ, શુદ્ધાભાવા અનુભવરૂપ નિશ્ચયસ્વરૂપાત્મક, મોક્ષના કારણભૂત, એકદેશ પ્રગટ, એકદેશ આવરણરહિત એવી ત્રીજી આવસ્થાએ કહેવાય છે.

કોઈ શંકા કરે છે:—કેવળજ્ઞાન સમસ્ત આવરણરહિત શુદ્ધ છે તે તો તેનું કારણ પણ સમસ્ત આવરણરહિત શુદ્ધ હોયું તેમ જ, કારણ કે ‘ઉપાદાનકારણ જેવું કાર્ય હોય છે,’ એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે:—આપે જે કહ્યું તે તો યોગ્ય છે, પરંતુ ઉપાદાનકારણ પણ કાર્યથી એકદેશ ભિન્ન હોય છે; જેમ સોળવલા સુવર્ણરૂપ કાર્યત્વું નીચેની અવસ્થાવાળા (પંદરવલાદિરૂપ) સુવર્ણરૂપ ઉપાદાનકારણ એકદેશ ભિન્ન હોય છે અને જેમ માટીના કળશરૂપ કાર્યત્વું માટીના પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશુલરૂપ ઉપાદાન-કારણ એકદેશ ભિન્ન હોય છે તેમ, જે એકાન્તે ઉપાદાનકારણનો કાર્યની સાથે અભેદ કે ભેદ હોય તો પૂર્વોક્ત સુવર્ણ અને માટીના જે દ્વંદ્વાંતની જેમ કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થાય નહિ. આથી શું સિદ્ધ થયું? (એમ સિદ્ધ થયું કે) એકદેશ-નિરાવરણ હોવાથી, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનરૂપ લક્ષણવાળું, એકદેશ-પ્રગટરૂપ, વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધનયે ‘સંવર’ શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપ (શુદ્ધોપયોગનું સ્વરૂપ) મુક્તિનું કારણ થાય છે. અને જે લઘ્વિ-અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મનિગોદિયા જીવમાં નિત્ય ઉઘાડરૂપ આવરણરહિત જ્ઞાન સાંભળવામાં આવે છે તે પણ સૂક્ષ્મનિગોદના સર્વજ્ઞધન્ય ક્ષયોપશમની અપેક્ષાથી

સર્વજઘન્યક્ષયોપશમાપેક્ષયા નિરાવરણં, ન ચ સર્વથા । કસ્માદિતિ ચેત્ ? તદાવરણે
 જીવાભાવઃ પ્રાપ્નોતિ । વસ્તુત ઉપરિતનક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનાપેક્ષયા કેવલજ્ઞાનાપેક્ષયા ચ તદપિ
 સાવરણં, સંસારિણાં ક્ષાયિકજ્ઞાનાભાવાચ્ચ ક્ષાયોપશમિકમેવ । યદિ પુનર્લોચનપટલસ્યૈકદેશ-
 નિરાવરણવત્કેવલજ્ઞાનાંશરૂપં ભવતિ તર્હિ તેનૈકદેશેનાપિ લોકાલોકપ્રત્યક્ષતાં પ્રાપ્નોતિ,
 ન ચ તથા દૃશ્યતે । કિન્તુ પ્રચુરમેઘપ્રચ્છાદિતાદિત્યવિમ્બવન્નિવિડલોચનપટલવદ્વા સ્તોકં
 પ્રકાશયતીત્યર્થઃ ।

અથ ક્ષયોપશમલક્ષણં કથ્યતે—સર્વપ્રકારેણાત્મગુણપ્રચ્છાદિકાઃ કર્મશક્તયઃ
 સર્વવાતિસ્પર્દ્ધકાનિ ભળ્યન્તે, વિવક્ષિતૈકદેશેનાત્મગુણપ્રચ્છાદિકાઃ શક્તયો દેશઘાતિસ્પર્દ્ધ-
 કાનિ ભળ્યન્તે, સર્વવાતિસ્પર્દ્ધકાનામુદયાભાવ એવ ક્ષયસ્તેપામેવાસ્તિત્વમુપશમ ઉચ્યતે સર્વ-
 ઘાત્યુદયાભાવલક્ષણક્ષયેણ સહિત ઉપશમઃ તેવામેકદેશઘાતિસ્પર્દ્ધકાનામુદયથ્રેતિ સમુદાયેન
 ક્ષયોપશમો ભળ્યતે । ક્ષયોપશમે ભવઃ ક્ષાયોપશમિકો ભાવઃ । અથવા દેશઘાતિસ્પર્દ્ધકોદયે

નિરાવરણુ છે, સર્વથા આવરણુરહિત નથી. શંકા:—તે આવરણુરહિત કેમ રહે છે ?
 ઉત્તર:—જે તે જઘન્ય જ્ઞાનનું પણ આવરણુ થાય તે જીવનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. વાસ્તવિક
 રીતે તે ઉપરના ક્ષયોપશમ-જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અને કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તે જ્ઞાન પણ
 આવરણુરહિત છે અને સંસારી જીવોને ક્ષાયિકજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી (તે જ્ઞાન)
 ક્ષાયોપશમિક જ છે. જે નેત્રપટલના એકદેશ નિરાવરણુની જેમ (અર્થાત નેત્રપટલ ઘોડું
 ખુલ્લું હોય તેની માફક) કેવળજ્ઞાનના અંશરૂપ તે જ્ઞાન હોય તે તે એકદેશથી પણ
 લોકાલોકનું પ્રત્યક્ષપણું થાય; પણ એમ તે જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ ખૂબ વાદળાં-
 ઝોથી આંધાદિત સૂર્યના ઊંખની જેમ અથવા નિખિડ નેત્રપટલની જેમ તે નિગોદિયાતું
 જ્ઞાન ઘોડું બને છે એમ તાત્પર્ય છે.

હવે ક્ષયોપશમનું લક્ષણ કહે છે—સર્વ પ્રકારે આત્માના ગુણોનું આંધાદન
 કરનાર કર્મની શક્તિઓને ‘સર્વઘાતી સ્પર્દ્ધો’ કહે છે અને વિવક્ષિત એકદેશથી
 આત્માના ગુણોનું આંધાદન કરનાર કર્મની શક્તિઓને ‘દેશઘાતી સ્પર્દ્ધો’ કહે છે.
 સર્વઘાતી સ્પર્દ્ધોના ઉદયના અભાવને જ ક્ષય અને તેમની જ સતરૂપ અવસ્થાને ઉપશમ
 કહે છે. સર્વઘાતી સ્પર્દ્ધોના ઉદયાભાવી ક્ષય સહિત ઉપશમ અને તેમના એકદેશઘાતી
 સ્પર્દ્ધોના ઉદય—એ રીતે એ ત્રણેના સમુદાયથી ક્ષયોપશમ
 ક્ષયોપશમમાં હોય તેને ક્ષાયોપશમિકાભાવ કહે છે અથવા દેશઘા

સતિ જીવ સુખદેહને જાણવેલાં સારું છે તે સ્વાયંભૂતજાણી બાદ । તેન કિંમતિ ?
 પૂર્વોક્તકારણનિરોધકરૂપે જાણવાને કરેલા સંવરને સંવરો ને તે સંવરને જ જાણ્યાં અર્થે
 તેને સંવરને જ જાણવો જીવે સારું છે તે સ્વાયંભૂતજાણી બાદ । તેન કિંમતિ ?
 અનુભવમાં—સતિ જીવે સુખદેહને જાણવો જીવે સારું છે તે સ્વાયંભૂતજાણી બાદ । તેન કિંમતિ ?
 તથાપિ અનુભવને સારું છે તે સ્વાયંભૂતજાણી બાદ । તેન કિંમતિ ?
 પશ્ચાન્મત્સરને સંવરને જાણવો જીવે સારું છે તે સ્વાયંભૂતજાણી બાદ । તેન કિંમતિ ?
 વિષયે નયવિભાગો જાણવા સારું છે ॥ ૩૪ ॥

અથ સંવરજાણવેલાં જાણવો-જેના પાઠવિકા, તિતીયા તુ કેઃ કરતા
 સંવરો ભવતીતિ પ્રદે કસ્યુતમં વર-તીતિ પાઠવિકાદ્યં પ્રતિપા ॥ ૩૫ ॥ સ્વાયંભૂતે પ્રતિ-
 પાદ્યતિ મગવાન—

વદમમિદીગુત્તોઓ ધમ્માણુપેહા પરીમદ્વજઓ ગ ।
ચારિત્તં વહુમેયા ણાયન્વા માનસંવરતિસ્મેગા ॥ ૩૫ ॥

છય એકદેશ જ્ઞાનાદિ અણુ પ્રાપ્ત કરે છે તે જ્ઞાનોપશમિક્ક જ્ઞાન છે. તેનાથી શું સિદ્ધ થયું ?
 પૂર્વોક્ત સુદ્ધભગિચાદના છયમાં જ્ઞાનાવશકર્મના દેશવાતી સ્પર્શકોના ઉદય
 હોતાં એકદેશ જ્ઞાનશુભુ પ્રાપ્ત થાય છે તે કારણ તે જ્ઞાનોપશમિક્કજ્ઞાન છે, ક્ષાયિક્કજ્ઞાન
 નથી. શા માટે ? કારણ કે ત્યાં કર્મના એકદેશ ઉદયના સદભાવ છે.

અહીં સારાંશ આ છે:—લોકે પૂર્વોક્ત સુદ્ધોપયોગતક્ષાયુવાણુ' ક્ષાયોપશમિક્કજ્ઞાન
 સુક્તિયું કારણ થાય છે તોપણ ધ્યાન કરનાર પુરુષે ' નિત્ય સકળ નિરાવરણ, અખંડ,
 એક, સમપૂર્ણ નિર્મળ ક્રેવળજ્ઞાન જેવું સક્ષણ છે એવું' પરમાત્મવચ્ચ તે જ હું છું'
 ખંડજ્ઞાનરૂપ નહિ—એવી ભાવના કરવી.

એ રીતે સંવર પદાર્થના વ્યાખ્યાનમાં નયવિભાગ બતાવ્યો. ૩૪.

હવે, સંવરનાં કારણોના ભેદ કહે છે—એમ એક ભૂમિકા છે, ' શેનાથી (કોનાથી)
 સંવર થાય છે ?' એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતાં પ્રત્યુત્તર આપે છે—એમ બીજી ભૂમિકા
 છે. એ બન્ને ભૂમિકાઓ મનમાં ધારણ કરીને ભગવાન શ્રી નમિચન્દ્ર આચાર્ય આ ગાથા
 કહે છે:—

પ્રત અરુ સમિતિ શુભિ દશ ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા ચારિત્ર બ્રુ પરમં;
 સહન પરિષહ, એ બહુભેદ, સંવરભાવ ભનૈં જિનદેવ. ૩૫.

વ્રતસમિતિગુણ્યઃ ધર્મ્માનુપ્રેક્ષાઃ પરીપહજયઃ ચ ।

ચારિત્રં વહુભેદં જ્ઞાતવ્યાઃ ભાવસંવરવિશેષાઃ ॥ ૩૫ ॥

વ્યાख्या—“વદસમિદીગુત્તીઓ” વ્રતસમિતિગુણ્યઃ, “ધર્મ્માણુપેદા” ધર્મસ્તયૈ-
વાનુપ્રેક્ષાઃ, “પરીસહજઓ ય” પરીપહજયશ્ચ, “ચારિત્રં વહુભેયા” ચારિત્રં વહુભેદ-
યુક્તં, “ણાયવ્વા ભાવસંવરવિસેસા” एते सर्वे मिलिता भावसंवरविशेषा भेदा ज्ञातव्याः ।
अथ विस्तरः—निश्चयेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजात्मतत्त्वभावनोत्पन्नसुखसुधास्वाद-
बलेन समस्तशुभाशुभगगादिविकल्पनिवृत्तिव्रतम्, व्यवहारेण तत्साधकं हिंसानृतस्तेया-
ब्रह्मपरिग्रहाच्च यावज्जीवनिवृत्तिलक्षणं पञ्चविधं व्रतम् । निश्चयेनानन्तज्ञानादिस्वभावे
निजात्मनि सम् सम्यक् समस्तरागादिविभावपरित्यागेन तल्लीनतच्चिन्तनतन्मयत्वेन
अयनं गमनं परिणमनं समितिः, व्यवहारेण तद्गृहिरङ्गसदकारिकारणभूताचारादिकरण-

માથા ૩૫

ગાથાર્થઃ—વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિપહજય અને અનેક પ્રકારનું ચારિત્ર—એ બધાને ભાવસંવરના ભેદ જાણવા.

ટીકાઃ—‘વદસમિદીગુત્તીઓ’ વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ‘ધર્મ્માણુપેદા’ ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા ‘પરીપહજઓ ય’ પરિપહોતું છતવું અને ‘ચારિત્રં વહુભેયા’ અનેક ભેદવાળું ચારિત્ર; ‘ણાયવ્વા ભાવસંવરવિસેસા’ એ બધા ભાવસંવરના ભેદ જાણવા. હવે એને વિસ્તારથી કહે છે—નિશ્ચયથી વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખરૂપી સુધાના આસ્વાદના બળથી સમસ્ત શુભાશુભ રાગાદિ વિકલ્પોની નિવૃત્તિ તે વ્રત છે. વ્યવહારથી તે નિશ્ચયવ્રતને સાધનાર^૧, હિંસા, અસત્ય, ધારી, અબ્રહ્મ અને પરિબ્રહ્મના જિંદગીભર ત્યાગલક્ષણરૂપ પાંચ પ્રકારનાં વ્રત છે. નિશ્ચયથી અતંત જ્ઞાનાદિ સ્વભાવના ધારક નિજાત્મામાં ‘સમ’ એટલે કે સારી રીતે—સમસ્ત રાગાદિ વિભાવોના પરિત્યાગ વગેરે, નિજાત્મામાં લીનતા-ચિંતન-તન્મયતાથી ‘અયન’-ગમન-પરિણમન કરવું તે ‘સમિતિ’ છે. વ્યવહારથી તેના બહિરંગ સદ્દર્શી^૨ કારણભૂત, આચારાદિ ચરણાનુચોગના અન્યોમાં કહેલી ધર્મો, ભાષા, એવળા, આદાન-

૧. સાધનાર = નિમિત્ત
૨. બહિરંગ સદ્દર્શી કારણભૂત = બહિરંગ નિમિત્તભૂત. બહિરંગ સાધન તે વધાર્થ સાધન નથી, માત્ર ઉપસરિત સાધન છે.

શ્રમ્યોક્તિા ર્ચિયોક્તિાવિષ્ણુવિષ્ણુવેરો કાવિવિષ્ણુ વાચ સ્વવિષ્ણુ ॥ વિષ્ણુવેરો મહાવિષ્ણુવેરો
 માવનાલક્ષ્મી મુદ્રામ્બલે સંભારકાવ્યવિષ્ણુવેરોવિષ્ણુવેરોવિષ્ણુવેરો પ્રયોગને વાચવિષ્ણુવેરો
 પ્રયેમને રશને મુક્તિઃ સ્વાચારેણ વચિવિષ્ણુવેરોવેરો વચિવિષ્ણુવેરોવેરોવિષ્ણુવેરોવેરોવેરો
 નિશ્ચયેન સંમારે વચિવિષ્ણુવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરો
 ધર્મઃ વ્યવહારેણ વચિવિષ્ણુવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરો
 શૌચમેયમનવચિવિષ્ણુવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરો

તથા—ક્રમોમાનસ્ય વચિવિષ્ણુવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરો
 ક્રોનાદિસંભવેક્રાન્તિવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરો
 મિધોદ્રુજનાક્રોનોપ્રમનાવચિવિષ્ણુવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરોવેરો
 સન્નિધાને કાન્ડુચામાનઃ યમા ર્ચિ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥ માનવાર્ધમરાવેચાર્ધિમાનામાર્ધો
 માર્દવં ॥ ૨ ॥ ચોમચ્ચાવકતા માર્દવં ॥ ચોમચ્ચાવકતા માર્દવં ॥ ૩ ॥ મન્મુ સાધુવચનં મન્મુ ॥ મન્મુ પ્રથમ્ણેષુ વચનેષુ સાધુવચનં

નિક્ષેપણ અને ઉત્સર્ગ નામની પાંચ સમિતિ છે. નિશ્ચયથી સદાજ શુદ્ધાત્માની ભાવનારૂપ
 લક્ષણુવાળા ગુમસ્થાનમાં સંસારના કારણરૂપ અમાદિ ભયોથી પાતાના આત્માને અભયવે,
 હાંકવે, અંપલાવવે, પ્રવેશ કરાવવે કે રક્ષાને ને ગુમિ છે. વ્યાહારથી અધિરંગ સાધન
 માટે મન, વચન અને કાયાના વ્યાખારને રક્ષવે તે ગુમિ છે. નિશ્ચયથી સંસારમાં પ્રજ્ઞા
 આત્માને ધારણ કરી રાણે તે વિશુદ્ધ-જ્ઞાન-દર્શનલક્ષણમય નિજ શુદ્ધાત્માની ભાવનારૂપ
 ધર્મ છે. વ્યવહારથી તેના સાધન માટે દેવેન્દ્ર, નરેન્દ્ર, વચેરથી વંચ પદમાં જે ધારે છે—
 પહોંચાડે છે તે ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શોથ, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આક્રિંચન્ય
 અને બ્રહ્મચર્યરૂપ દશ પ્રકારના ધર્મ છે.

તે આ રીતે છે. ધર્મમાં પ્રવર્તનારના પ્રમાદને દૂર કરવા માટે ધર્મકૃં કથન છે.
 ક્રોધ ઉત્પન્ન થવામાં નિમિત્ત એવાં અસહ્ય દુર્વચન વચેરે હોવા છતાં પણ કલુષતા
 (મનની મલિનતા) ન થવી તે પરમ ક્ષમા છે. શરીરની સ્થિતિના હેતુ (આહાર)ની
 શોધ માટે ધીબને ઘેર જતાં મુનિને દુષ્ટજનો દ્વારા ગાળ, મરકરી, તિરસ્કારનાં વચનો
 માર, શરીરનો ઘાત ઇત્યાદિ ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનાં નિમિત્તો મળવા છતાં પણ પરિણામમાં
 મલિનતાનો અભાવ હોવો તેને ક્ષમા કહે છે. ૧. જાતિ આદિના મદના આવેશથી થતા
 અભિમાનના અભાવને માર્દવ કહે છે. ૨. યોગીની અવક્રતાને આર્જવ કહે છે અર્થાત
 મન-વચન-કાયરૂપ યોગીની સરળતાને આર્જવ કહે છે. ૩. સબ્જનો પ્રત્યે સારાં વચનો
 બોલવાં તેને સત્ય કહે છે અર્થાત પ્રશસ્ત જનો પ્રત્યે સમીચીન વચન બોલવાં તે સત્ય

સત્યમિતિ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥ પ્રકર્ષપ્રાપ્તા લોભનિવૃત્તિઃ શૌચં । લોભસ્ય નિવૃત્તિઃ પ્રકર્ષ-
પ્રાપ્તા, શુચેર્ભાવઃ કર્મ વા શૌચં ઇતિ નિશ્ચોયતે ॥ ૫ ॥ સમિતિપુ પ્રવર્તમાનસ્ય
પ્રાણીન્દ્રિયપરિહારઃ સંયમઃ । ઈર્યાસમિત્યાદિપુ વર્તમાનસ્ય મુનેસ્તત્પ્રતિપાલનાર્થઃ પ્રાણીન્દ્રિય-
પરિહારઃ સંયમ ઇત્યુચ્યતે । એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણિપીઢાપરિહારઃ પ્રાણિસંયમઃ । શબ્દાદિ-
ષ્ટિન્દ્રિયાર્થેષુ રાગાનમિષ્વજ્ઞ ઇન્દ્રિયસંયમઃ ।

તત્પ્રતિપાદનાર્થઃ શુદ્ધ્યષ્ટકોપદેશઃ, તદ્યથા—અષ્ટૌ શુદ્ધયઃ—ભાવશુદ્ધિઃ,
કાયશુદ્ધિઃ, વિનયશુદ્ધિઃ, ઈર્યાપથશુદ્ધિઃ, મિક્ષાશુદ્ધિઃ, પ્રતિષ્ઠાપનશુદ્ધિઃ, શયનાસનશુદ્ધિઃ,
વાક્યશુદ્ધિશ્ચેતિ । તત્ર ભાવશુદ્ધિઃ, કર્મક્ષયોપશમજનિતા, મોક્ષમાર્ગરુચ્યાહિતપ્રસાદા,
રાગાદ્યપ્લ્લવરહિતા । કાયશુદ્ધિઃ, નિરાવરણાભરણા, નિરસ્તસંસ્કારા, યથાજાતમલધારિણી,
નિરાકૃતાક્લવિકારા । વિનયશુદ્ધિઃ, અર્હદાદિપુ પરમગુરુપુ યથાર્હ પૂજાપ્રવણા, જ્ઞાનાદિપુ
ચ યથાવિધિમક્તિયુક્તા, ગુરોઃ સર્વત્રાનુકૂલવૃત્તિઃ । ઈર્યાપથશુદ્ધિઃ, નાનાવિધજીવસ્થાન-
યોન્યાશ્રયાવબોધજનિતપ્રયત્નપરિહૃતજન્તુપીઢા, જ્ઞાનાદિત્યસ્વેન્દ્રિયપ્રકાશનિરીક્ષિતદેશ-

કહેવાય છે. ૪. લોભની પ્રકર્ષપણે (અત્યંત) નિવૃત્તિને શૌચ કહે છે. લોભની નિવૃત્તિ
પ્રકર્ષપણાને પામે તે શૌચ; શુચિ (પવિત્ર) ભાવ અથવા શુચિકર્મ તે શૌચ—એમ
નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. ૫. સમિતિમાં પ્રવર્તમાન મુનિને પ્રાણુઘાત અને ઇન્દ્રિય-
વિપયોના ત્યાગ તે સંયમ છે. ઈર્યાસમિતિ આદિમાં વર્તતા મુનિને તેનું પરિપાલન કરવા
માટે પ્રાણીઓના ઘાતને ત્યાગ અને ઇન્દ્રિય-વિપયોના ત્યાગ—તેને સંયમ કહેવામાં આવે
છે. એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓને પીડા આપવાના ત્યાગ તે પ્રાણીસંયમ છે અને શબ્દાદિ
ઇન્દ્રિયવિપયોમાં રાગને આસક્તભાવ ન હોવો તે ઇન્દ્રિયસંયમ છે.

તેનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આષ્ટ શુદ્ધિઓના ઉપદેશ છે. તે આ પ્રકારે છે :—આઠ
શુદ્ધિઃ—ભાવશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ, વિનયશુદ્ધિ, ઈર્યાપથશુદ્ધિ, મિક્ષાશુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠાપનશુદ્ધિ,
શયનાસનશુદ્ધિ અને વાક્યશુદ્ધિ. તેમાં ભાવશુદ્ધિ—કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે,
મોક્ષમાર્ગમાં શુચિ થવાથી પરિણામને નિર્મળ કરનારી છે, રાગાદિ વિદ્યાર્થી રહિત છે. ૧.
કાયશુદ્ધિ—આવરણ અને આભૂષણથી રહિત. શરીરના સંસ્કાર વિનાની. વસ્ત્રસભ્ય-
સમાન મેલશુદ્ધ, શરીરના વિદ્યાર્થી રહિત ભાય છે. ૨. વિનયશુદ્ધિ—પરમગુરુ. અર્હંત
આદિ પ્રત્યે યથાચોગ્ય પૂજા પ્રત્યે તત્પરતાવાળી, જ્ઞાનાદિમાં વિધિપૂર્વકની ભક્તિયુક્ત.
અને શુદ્ધ પ્રત્યે સર્વત્ર અનુકૂળ વૃત્તિવાળી ભાય છે. ૩. ઈર્યાપથશુદ્ધિ—નુરાનુરા
પ્રકારના હલોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન તથા યોગિનિષ્ઠ આસનના આધ ભાગથી જન્તુઓને પીડા
ન થાય તેવા પ્રયત્નવાળી, જ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી અને ઇન્દ્રિય, પ્રકાશ વગેરેથી નિરીક્ષણ

कर्मजयार्थं तप्यत इति तपः । तद्वाग्निर्विशं, वाग्निभवनंतरं च, तत्परमेष्ठं
 पद्विचम् ॥ ७ ॥ परिग्रहनिवृत्तिस्त्वयागः । परिग्रहस्य चेतनाचेतनरक्षणस्य निवृत्तस्त्वयाग
 इति निवृत्तयेते अथवा संपत्तस्य योग्यं ज्ञानादिदानं त्वयाग इत्युच्यते ॥ ८ ॥
 ममेदमित्यनिर्वायिनिवृत्तिराकिंचन्यं । उपलक्ष्येपि शरीरादिषु संस्काराद्योहाय भवेदमित्य-
 मिसंघिनिवृत्तिगर्किंचन्यमित्याख्यायते । नास्य किंचनास्ति इत्यकिंचनः, तस्य भावः
 कर्म वा आकिंचन्यम् ॥ ९ ॥ अनुभूतांगनास्परणतत्कथाश्रवण श्लोसंसक्तशयनासनादिवर्जनात्
 ब्रह्मचर्यं । मया अनुभूतांगना कलागुणविशारदा इति स्मरणं तत्कथाश्रवणं शतशर-
 मलादिवासितं स्त्रीसंसक्तशयनासनमित्येवमादिवर्जनात् परिपूर्णं ब्रह्मचर्यमवाप्तिगते ।
 स्वातंत्र्यार्थं गुरो ब्रह्मणि चर्यमिति वा ॥ १० ॥ एवं दशधा धर्मः ।

द्वादशानुप्रेक्षाः कथ्यन्ते— अधुवाशरणसंसारं च त्वान्परत्वाद्युचित्वास्वयंवर-
 निर्जालोकवोधिदुर्लभधर्मानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः । अधाधुवानुप्रेक्षा प्रथमते । तद्यथा-

इर्भना क्षय इश्वा भाटे के तपयाभां आवे छे ते तप छे, ते तप ये प्रभारना छे,
 आद्यतप अने अर्थतश् तप, तेभांथी इरेक छ प्रकाशय छे, ७, परिश्रमणी निवृत्ति ते
 त्याग छे, चेतन अने अर्थतनश्यश्च परिश्रमणी निवृत्ति ते त्याग अथवा स्वयंशील योग्य
 ज्ञानादिना दानने यणु त्याग इत्येवाभां आवे छे, ८, 'आ आइ छे' जेया अलिप्रायणी
 निवृत्ति ते आकिंचन्य छे, शरीरादि प्राप्त परिश्रमणां यणु शंभार छे। 'आ आइ
 छे' जेया अलिप्रायणी निवृत्तिने आकिंचन्य इत्येवाभां आवे छे, 'केनां गों यणु नगी'
 जे अकिंचन छे, तेना व्याय अथवा इर्भ ते आकिंचन्य छे, ९, केनां अणुयय ज्यो होय
 ते शीतुं स्मरणु, तेनी वाते आंवायधी, श्री ज्यो होय तेनी मया, व्याप्तन योहेन
 त्यागधी अद्यार्थ होय छे, १०, जेनायेली श्री इया अने जेनायां विमान छेनी जेया
 स्मरणु इश्युं, तेनी वातेनुं श्रयणु इश्युं, इति अथयनां मुजगीं जेनाणी मुजय, जेना
 संयधयागी शयना-आसन आदिना त्यागधी परिपूर्णं अद्यार्थ होय छे, यणुयय जेना
 तानी प्राप्ति भाटे गुरुश्यश्च अद्यार्थं मया इश्यी ते अद्यार्थं छे, ११, आ गीनि इय
 प्रभारना धर्म छे.

દ્રવ્યોર્ચિત્તચયેન સ્ત્રોતોર્ચિત્તચયે સ્ત્રોતોર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન
 મિન્નં ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન
 ઇયદાગ્રેન દ્રવ્યચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન
 મયચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન
 ચેત્પુત્રચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન
 સત્પુત્રચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન
 રત્નચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન ચર્ચિત્તચયેન
 સ્વભાવં મુક્તાત્માનં પ્રાપ્નોતિ । સ્વભાવં મુક્તાત્માનં પ્રાપ્નોતિ ॥ ૨ ॥

અધ્યાયરનાન્નુજ્ઞાતા કાવચે નિષયમ-નવપરિણતં કાચદ્વાલમદ્વાલં તદ્ વહિર્મ્ન
 સદકારિકારણભૂતં પદ્માત્મોદ્ધવાગમનત્ત ચક્ષુષ્, તસ્માદ-રહિર્ધિતા યે લેપેન્દ્રનકારિવ
 સ્પષ્ટકોટિમટપુત્રાદિનેતના ગિરિર્મૂર્ધુનામ્પિત્તવ્યાજાધાગારોપપાદયઃ પુનર્યેતનાસ્ત-
 દુમયાત્મકા મિશ્રાશ્ચ મરણકાચ્ચારોમદ્વારવર્ણા, ત્વાપચ્છ્રીતમ્પમાન્સરણેવ, મદાતમદ્વે પોતચ્યુત-

શાયક-એક સ્વભાવપ્રભાથી, અગ્નિનાશી સ્વભાવવાળા નિજ પરમાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન
 જીવના સંબંધી જે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી રાગાદિ વિભાવરૂપ ભાવકર્મ, અનગચરિત-
 અસદ્ભૂતવ્યવહારથી દ્રવ્યકર્મ અને નાકર્મ, તથા (કિપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી)
 તેના સ્વ-સ્વામી સંબંધભાવથી પ્રદેશ કે શ્રી આદિ ચેતન પદાર્થ, સુચારુદિ અચેતન
 પદાર્થ તથા ચેતન-અચેતન મિશ્ર પદાર્થ વગેરે લક્ષણવ્યાખ્યા આ બધા પદાર્થો અધુવ છે
 એમ ભાવના કરવી. તેવી ભાવનાવાળા પુરુષને તેમનો વિયોગ થવા છતાં પણ એંઠા
 ભોજનની જેમ મમત્વ થતું નથી. તેમાં મમત્વનો અભાવ હોવાથી અગ્નિનાશી એવા
 નિજ પરમાત્માને જ ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવના વડે ભાવે છે અને જેવા અગ્નિનાશી
 આત્માની ભાવના કરે છે તેવા જ અક્ષય, અનંત સુખસ્વભાવી સુક્તાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે.
 એ પ્રમાણે અધુવ અનુપ્રેક્ષા પૂરી થઈ, ૧.

હવે અશરણ અનુપ્રેક્ષા કહેવામાં આવે છે—નિશ્ચયરત્નત્રયપરિણત જે સ્વ-
 શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય તે અને તેના બહિરંગ સહકારી કારણભૂત પંચ પરમેષ્ઠીની આરાધના શરણ
 છે, તેમનાથી ભિન્ન જે દેવ, ઇન્દ્ર, ચક્રવર્તી, સુભટ, કોટિભટ, પુત્ર આદિ ચેતન પદાર્થો
 તથા પર્યત, કિલ્લો, ભોંયરું, મણિ, મંત્ર, તંત્ર, આજ્ઞા, મહેલ, ઔપધ આદિ અચેતન
 પદાર્થો તથા ચેતન-અચેતન મિશ્ર પદાર્થો પણ મરણ આદિના સમયમાં, મહાન વનમાં
 સાથે પકડેલ હરણના બન્ધાની જેમ અથવા મહાસુદમાં વહાણુમાંથી પડી ગયેલ પક્ષીની

પક્ષિણ ઇવ શરણં ન ભવન્તીતિ વિજ્ઞેયમ્ । તદ્વિજ્ઞાય યોગકાંક્ષારૂપનિદાનબન્ધાદિનિરા-
લમ્બને સ્વસંવિત્તિસમુત્પન્નસુખામૃતસાલમ્બને સ્વશુદ્ધાત્મન્યેવાવલમ્બનં કૃત્વા ભાવનાં
કરોતિ । યાદૃશં શરણભૂતમાત્માનં ભાવયતિ તાદૃશમેવ સર્વકાલશરણભૂતં શરણાગતવજ્ર-
પञ्जरસદૃશં નિજશુદ્ધાત્માનં પ્રાપ્નોતિ । इत्यशरणानुप्रेक्षा व्याख्याता ॥ ૨ ॥

અથ સંસારાનુપ્રેક્ષા કથ્યતે—શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાદિતરાણિ સપૂર્વાપૂર્વમિશ્રપુદ્ગલદ્રવ્યાણિ
જ્ઞાનાવરણાદિદ્રવ્યકર્મરૂપેણ, શરીરપોષણાર્થાંશનપાનાદિપઠ્ઠવેન્દ્રિયવિપયરૂપેણ ચાનન્તવારાન્
ગૃહીત્વા વિમુક્તાનીતિ દ્રવ્યસંસારઃ । સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યસંવન્ધિસહજશુદ્ધલોકાકાશપ્રમિતા-
સંચ્યેયપ્રદેશેભ્યો મિન્ના યે લોકક્ષેત્રપ્રદેશાસ્ત્રૈકૈકં પ્રદેશં વ્યાખ્યાનન્તવારાન્ યત્ર
ન જાતો ન મૃતોડયં જીવઃ સ કોડપિ પ્રદેશે નાસ્તીતિ ક્ષેત્રસંસારઃ । સ્વશુદ્ધાત્માનુ-
ભૂતિરૂપનિર્વિકલ્પસમાધિકાલં વિદ્યાય પ્રત્યેકંદશકોટાકોટિમાગરોપમપ્રમિતોત્સર્પિણ્યવ-
સર્પિણ્યેકૈકસમયે નાનાપરાવર્તનકાલેનાનન્તવારાનયં જીવો યત્ર ન જાતો ન મૃતઃ સ સમયો
નાસ્તીતિ કાલસંસારઃ । અખેદરત્તત્રયાત્મકમમાધિવલેન મિદ્દગતૌ સ્વાત્મોપલ્લવિધલક્ષણ-

જેમ, શરણુરૂપ થતા નથી, એમ જાણવું. તે જાણીને ભોગોની વાંછારૂપ નિદાન બંધાદિનું
અવલંબન ન લેતાં, સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન શુભામૃતના ધારક સ્વ-શુદ્ધાત્માનું જ અવલંબન
લઈને (તે શુદ્ધાત્માની) લાવના કરે છે. જેવા શરણુભૂત આત્માને તે ચિંતવે છે તેવો જ
સર્વદાણે શરણુભૂત, શરણુ આવેલાને વજ્રના પાંજરા જેવો નિજ શુદ્ધાત્મા તે પ્રાપ્ત કરે
છે. એ પ્રમાણે અશરણુ અનુપ્રેક્ષાનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ૨.

હવે સંસાર અનુપ્રેક્ષા કહેવામાં આવે છે—શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન પૂર્વે મેળવેલાં,
પૂર્વે નહિ મેળવેલાં અને મિશ્ર એવાં પુદ્ગલ દ્રવ્યો, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મરૂપે તથા શરીરના
પોષણને માટે ભોજન, પાન વગેરે પાંચે ઇન્દ્રિયના વિપયરૂપે આ જીવે અનંતવારે બ્રહ્મ
કરીને છોડ્યાં છે—એ ‘દ્રવ્યસંસાર’ છે. સ્વ-શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય સંબંધી સદજ શુદ્ધ લોકાકાશ-
પ્રમાણુ અસંખ્ય પ્રદેશોથી ભિન્ન જે લોકાકાશના પ્રદેશો છે તેમાં એકેક પ્રદેશને વિષે
વ્યાપીને જ્યાં અનંતવારે આ જીવ જન્મે છે એથી ન હોય એવો કોઈ પણ પ્રદેશ નથી
—તે ‘ક્ષેત્રસંસાર’ છે. સ્વશુદ્ધાત્માના અનુભવરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિને કાળ છોડીને દસ
કોટકોટી સાગરપ્રમાણુ ઉત્સર્પિણી કાળ અને દસ કોટકોટી સાગરપ્રમાણુ અવસર્પિણી
કાળના એક એક સમયમાં અનેક પરાવર્તન કરીને, જેમાં અનંતવારે આ જીવ જન્મે
કે એથી ન હોય એવો કોઈ પણ સમય નથી—એ ‘કાળસંસાર’ છે. અખેદ રત્તત્રયાત્મક
સમાધિના બળથી સિદ્ધગતિમાં નિબળાત્માની ઉપલબ્ધિ જેનું સ્વરૂપ છે એવા સિદ્ધ પર્યાય-

નિહ્યુગોગમ્બેત સોહમત્તુર મો અરુતે સ્વાત્ત્વ આત્મ સર્વેભ દુષ્ટવત્તેષુ તથો દેવાભે
 વ નિશત્ત્વસ્ત્વત્ત્વમમ્મો સ્વમ્મત્તો ય વચ્ચેરૂંકાત્ત્વ દુષ્ટવત્તેષુ સર્વિષ્ણુવત્તેષુ વચ્ચે
 કેવેયકરવેત્તે, સમવત્તો સ્વમ્મત્ત્વમ્મો રૂકિષ્ણુવત્તેષુ ત્તો પદાત્ત્વ તા એવંચિત્ત વ દેવો
 તન્ત વલ્લ મિત્તવિ સંચિત્ત રૂકિષ્ણુવત્તેષુ સ્વમ્મત્તો રૂકિષ્ણુવત્તેષુ સ્વમ્મત્તો રૂકિષ્ણુવત્તેષુ
 ત્તવત્ત્વા મ્મવિષ્ણુવત્તેષુ સ્વમ્મત્તો રૂકિષ્ણુવત્તેષુ સ્વમ્મત્તો રૂકિષ્ણુવત્તેષુ સ્વમ્મત્તો રૂકિષ્ણુવત્તેષુ
 સન્નયં જોગોહમ્મત્ત્વમ્મો સ્વમ્મત્તો રૂકિષ્ણુવત્તેષુ સ્વમ્મત્તો રૂકિષ્ણુવત્તેષુ સ્વમ્મત્તો રૂકિષ્ણુવત્તેષુ

અથ આખર્ણમ્મત્ત્વ: વચ્ચે ૧ જગત્ત્વ મ્મવેત્ત્વ-પદકર્ત્ત્વ-મ્મત્ત્વ-દેવાત્ત્વનિમિત્તનિ
 સર્વજ્ઞવત્ત્વમ્મોવત્ત્વકાવચ્ચેરૂંકાત્ત્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો
 સર્વજ્ઞવત્ત્વયોગમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો
 મ્મોવત્ત્વકાવચ્ચેરૂંકાત્ત્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો
 સર્વોત્કૃષ્ટયોગમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો

રૂપ જે ઉત્પાદ—તેને છાટીને નરક, નિર્વૈચ અને અનુપભવમાં તથા દેવતા ભવોમાં
 નિશ્ચયસ્ત્વત્ત્વની ભાવનારૂપિત, યોગાકાંક્ષાનિઝાનપાર્તિક દેવતાપરિશ્ચરૂપ જિત્તીક્ષ્ણા
 બ્બધી તથા કેવેયક શુભી, ‘મવત્તો મદ્મમ્મત્ત્વમ્મો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો સ્વમ્મત્તો
 તિયા ય દેવા તચ્ચ ચુદા જિત્તવિ મંતિ ॥’ (શક (પ્રથમ સ્વર્ગના મન્દ્ર), પ્રથમ
 સ્વર્ગની મન્દ્રાણી (શક્તી), દક્ષિણ દિશાના મન્દ્ર, લોકપાલ અને લોકાંતિક દેવો એ
 બધા સ્વર્ગથી મ્યુત ધર્મને આક્ષ પામે છે.] એ ગાથામાં કહેલાં પદો તથા આગમ-
 નિપિદ્ધ અન્ય પદો છાટીને, ભવનાશક નિજશુદ્ધાભભાવનાથી રૂપિત વર્તેતો થકો અને
 ભવ-ઉત્પાદક મિથ્યાત્વ-રાગાદિભાવના રૂપિત વર્તેતો થકો આ શ્લોક અનંતવાર જન્મ્યો
 અને મર્યો છે.—એ રીતે ‘ભવસંસાર’ જાણવો.

હવે, ભાવસંસારતું કથન કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે:—સર્વજ્ઞવન્ય પ્રકૃતિ-
 બંધ અને પ્રદેશબંધનાં નિમિત્તભૂત, સર્વજ્ઞવન્ય મત્ત-વચ્ચન-કાયાના પરિસ્પંદરૂપ, શ્રેણીના
 અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ, ચાર સ્થાનમાં પતિત એવાં સર્વજ્ઞવન્ય યોગસ્થાનો હોય છે.
 તેવી જ રીતે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધનાં નિમિત્તભૂત, સર્વોત્કૃષ્ટ મત્ત-વચ્ચન-
 કાયાના વ્યાપારરૂપ, તેને ચોથા શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ, ચાર સ્થાનોમાં પતિત
 એવાં સર્વોત્કૃષ્ટ યોગસ્થાનો હોય છે. તેવી જ રીતે સર્વજ્ઞવન્ય સ્થિતિબંધનાં નિમિત્તભૂત,

૧૧ મુળાચાર અ—૧૨ ગાથા, ૧૪૨

जघन्यकपायाध्यवसायस्थानानि तद्योग्यासंख्येयलोकप्रमितानि पटस्थानपतितानि च भवन्ति । तथैव च सर्वोत्कृष्टस्थितिवंधनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टकपायाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि पटस्थानपतितानि च भवन्ति । तथैव सर्वजघन्यानुभाग-
बन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यानुभागाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि पट-
स्थानपतितानि भवन्ति । तथैव च सर्वोत्कृष्टानुभागबंधनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टानुभागा-
ध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि पटस्थानपतितानि च विज्ञेयानि । तेनैव
प्रकारेण स्वकीयस्वकीयजघन्योत्कृष्टयोर्मध्ये तारतम्येन मध्यमानि च भवन्ति । तथैव
जघन्यादुत्कृष्टपर्यन्तानि ज्ञानावरणादिमूलोत्तरप्रकृतीनां स्थितिवंधस्थानानि च । तानि
सर्वाणि परमागमकथितानुदारेणानन्तवारान भ्रमितान्यनेन जीवेन, परं किन्तु पूर्वोक्त-
समस्तप्रकृतिवन्धादीनां सद्भावविनाशकारणानि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मतत्त्व-
सम्यग्ब्रह्मज्ञानानुचरणरूपाणि यानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि तान्येव न लब्धानि
इति भावसंसारः ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण द्रव्यक्षेत्रकालभवभावरूपं पञ्चप्रकारं संसारं भावयतोऽस्य
जीवस्य संसारातीतस्वशुद्धात्मसंवित्तिविनाशेषु संसारवृद्धिकारणेषु मिथ्यात्वविरति-

सर्वजघन्य कपाय-अध्यवसायनां स्थाने तेन योग्य असंख्यात लोकाप्रमाणे अने पटस्थान-
पतित होय छे. तेम ज सर्वोत्कृष्ट स्थितिबंधनां निमित्तभूत. सर्वोत्कृष्ट कपाय-अध्यवसायनां
स्थानो पणु असंख्यात लोकाप्रमाणे अने पटस्थानपतित होय छे. ते ज प्रमाणे सर्वजघन्य
अनुभागबंधनां निमित्तभूत, सर्वजघन्य अनुभाग-अध्यवसायनां स्थानो असंख्यात
लोकाप्रमाणे अने पटस्थानपतित होय छे. तेवी ज रीते सर्वोत्कृष्ट अनुभागबंधनां निमित्त-
भूत, सर्वोत्कृष्ट अनुभाग-अध्यवसायनां स्थानो पणु असंख्यात लोकाप्रमाणे अने पट-
स्थानपतित जणुवां. ते ज प्रकारे पोतपोताना जघन्य अने उत्कृष्ट विदानी वस्तु
तारतम्यतापूर्वक मध्यम विदा पणु छे. तेवी ज रीते जघन्यही मारीने उत्कृष्ट बुधीनां
ज्ञानावस्थादि भूण तथा उत्तर प्रकृतिस्थानां स्थितिबंधस्थान छे. ते पक्षाभां परमागमनां
इहा प्रमाणे आ लये अनंतवार लभणु इच्छुं छे परंतु पूर्वोक्त समस्त प्रकृतिबंध
आदिनी सत्ताना नाशना कारणेप येवां जे विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभाव निजपरमात्म-
तत्त्वनां सम्यग् ब्रह्मज्ञान-ज्ञान-अनुब्यवस्थाप सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र ते ज आ लये प्राप्त
इयां नथी.—जे रीते 'भावसंसार' छे.

आम पूर्वोक्त प्रकारे द्रव्य, क्षेत्र, शण, लव अने आवरूप पांच प्रकारेना संसारना
मितवन इतां आ लवने संसाररहित स्वशुद्धात्मसंवेदनता चिन्तासुद्ध अने संसारनी

મવતિ તામનામઃ, અને દિવસ મુખ્યે વસતે આપદ્ વસુકોષ ઈતિ તિથેત ।
 અથવા પ્રવર્તિત્વત્કારણે તામનામઃ વસતે વસુકોષે તામનામો મર્તિ
 તામનામઃ । ક્ષત્રીયો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો
 દક્ષિણોત્તરેણ મધ્યે વસુકોષે વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો
 વિન્નામઃ । તત્પ્રથમોભાગે વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો
 મવતિ । તત્પ્રથમોભાગે વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો
 મવતિ । તત્પ્રથમોભાગે વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો
 લોકમ્ય મધ્યે વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો
 વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો
 તસ્યાસ્ત્વપ્રથમોભાગે વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો વસુકોષો
 લક્ષ્યોજનપ્રમાણમેવમેષઃ માત્રસ્ત્વ ઈતિ લોકમધ્યાન્યઃ ।

અતઃ પરમપ્રોક્તોઃ કથયતે । પ્રથમોભાગે મેરુપ્રમાણમૂલા સ્તનપ્રમાણ્યા
 પ્રથમ પૃથિવી । તસ્યા પ્રથોડયઃ પ્રત્યેકમેકેકસ્તનપ્રમાણમાક્ષરં મન્ના મયાકમેળ શક્તિ-
 વાલુકાપદ્મધુમતમોમહાતમઃ સંજ્ઞા પદ્ ભૂમયો મર્વાન્તિ । તસ્માદ્પ્રથમોભાગે સ્તનપ્રમાણ ક્ષેત્રં

આકાર થાય તેવો આકાર લોકના છે; પરંતુ શુદ્ધ જાળાકાર હોય છે અને લોક ચારસ
 છે, એટલો તફાવત છે. અથવા પગ પહોળા ફરીને, કેટ ઉપર લાય મુકીને ઊભેલા પુરુષના
 જેવો આકાર હોય છે તેવો લોકના આકાર છે. હવે તેની જ ઊંચાઈ-લાંબાઈ-વિસ્તારક
 કથન કરે છે. ચૌદ રાજ્ય ઊંચા, ઉત્તર-દક્ષિણ બધે સાત રાજ્ય પહોળા છે. પૂર્વ-પશ્ચિમમાં
 નીચેના ભાગમાં સાત રાજ્ય પહોળા છે, તે અધોભાગથી પહોળાઈ ક્રમ ક્રમે ઘટતાં બધાં
 મધ્યલોક છે ત્યાં એક રાજ્ય પહોળાઈ રહે છે. પછી મધ્યલોકથી ઊંચે ક્રમ ક્રમે વધે છે
 અને બ્રહ્મલોકના અંતે પાંચ રાજ્યની પહોળાઈ થાય છે, પછી તેનાથી આગળ ફરીથી
 ઘટે છે અને લોકના છેડે તે એક રાજ્યની પહોળાઈવાળો રહે છે. તે જ લોકના મધ્યભાગમાં,
 ખાંડણિયામાં વચ્ચેવચ નીચે હિદ્રવાળી એક વાંસની નળી મૂકી હોય તેવી, એક ચારસ
 ત્રંસ નાહી છે. તે એક રાજ્ય લાંબી-પહોળી અને ચૌદ રાજ્ય ઊંચી છે. તેના નીચેના ભાગમાં
 જે સાત રાજ્ય છે તે અધોલોક સંબંધી છે. ઊર્ધ્વભાગમાં મધ્યલોકની ઊંચાઈ સંબંધી એક
 લાખ ચોળનપ્રમાણ સુમેરુ પર્વતની ઊંચાઈ સહિત સાત રાજ્ય ઊર્ધ્વલોક સંબંધી છે.

હવે પછી અધોલોકનું કથન કરે છે:—અધોભાગમાં સુમેરુ પર્વતને આધારભૂત
 રત્નપ્રલા નામની પહોળી પૃથ્વી છે. તે રત્નપ્રલા પૃથ્વીની નીચે નીચે એકેક રાજ્યપ્રમાણ
 આકાશમાં ક્રમપૂર્વક શર્કરાપ્રલા, વાલુકાપ્રલા, પંકપ્રલા, ધૂમપ્રલા, તમપ્રલા અને

भूमिरहितं निगोदादिपञ्चस्थावरभृतं च तिष्ठति । रत्नप्रभादिपृथिवीनां प्रत्येकं घनो-
दधिघनवाततनुवातत्रयमाधारभूतं भवतीति विज्ञेयम् । कस्यां पृथिव्यां कति नरकविद्यानि
सन्तीति प्रश्ने यथाक्रमेण कथयति—तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोत्तैकनरकगत-
सहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ८४००००० । अथ रत्नप्रभादिपृथिवीनां क्रमेण पिण्डस्य
प्रमाणं कथयति । पिण्डस्य कोऽर्थः ? मन्द्रत्वस्य बाहुल्यस्येति । अशीतिसहस्राधिकैक-
कक्षं तथैव द्वात्रिंशद्द्वविंशतिचतुर्विंशतिविंशतिषोडशाष्टसहस्रप्रमितानि योजनानि
ज्ञातव्यानि । तिर्यग्विस्तारस्तु चतुर्दिग्दिग्भागे यद्यपि त्रसनाद्यपेक्ष्यैकरज्जुप्रमाणस्नथापि
त्रसरद्वितयद्विभागे लोकोन्तप्रमाणमिति । तथाचोक्तं “भुवामन्ते स्पृशन्तीनां लोकोन्तं
सर्वेदिक्षु च” । अत्र विस्तारेण तिर्यग्विस्तारपर्यन्तमन्द्रत्वेन मंदगवगाद्योजनसहस्रबाहुल्या
मध्यलोके या चित्रा पृथिवी तिष्ठति तस्या अधोभागे षोडशसहस्रबाहुल्यः खरभाग-
स्तिष्ठति । तस्मादप्यधश्चतुरशीतियोजनसहस्रबाहुल्यः पङ्कभागः तिष्ठति । ततोऽप्यधोभागे

महातमप्रत्वा नामनी छ लूमि छ. तेनी नीचि ओऽ रानुप्रभाण् लूमिरहित द्वैत्रमां
निगोदादि पांच स्थावरेश लर्या छ. रत्नप्रत्वा आदि प्रत्येक पृथ्वीन घनवात
अनं तनुवात ऐ त्रण् वायु आधारभूत छ ऐभ ञण्णुं. छ पृथ्वीमां डेरला नरकनां अिस
(द्वैत्र घनानां स्थान) छ ते इभपूर्वक इते छ. पलेली लूमिमां त्रीस लाण. षीटमां
पथीस लाण, त्रीटमां पंदर लाण, च्याथीमां दस लाण, पांचमीमां त्रण् लाण, छहीमां
नवाण् एकर नवरेषा पंचाण् अनं सातमीमां पांच;—ऐ रीते अथा मणीन चार्यानी
लाण अिस छ.

एवे रत्नप्रत्वा आदि पृथ्वीनुं इभपूर्वक पिंरप्रभाण् डेरलुं छ ते इते छ. पिंर
अैरले गुं ? छिंरार्थ अथवा वदार्थ. प्रथम पृथ्वीना ओऽ लाण चैवरी एकर, षीटना
अत्रीस एकर, त्रीटना अष्टपीस एकर, च्याथीना च्याथीस एकर, पांचमीना चीन एकर,
छहीना साण एकर अनं सातमीना साऽ एकर अोजन पिंर ञण्णुं. ते पृथ्वीमां
निर्ये (विस्तार) चारे दिशांशमां केडे त्रस नादीनी अपेक्षांश ओऽ वाण् प्रभाण् छ
तोषण् त्रसरद्वित त्रसनादीना अद्वारना लाणमां साऽना अनं सुधी छ. ते ए इणुं छ—
“अनंनं रपार्थनी पृथ्वीमांनुं अभाण् अथी दिशांशमां साऽना अनं सुधीनुं छ.”
अथीं विस्तारमां निर्ये साऽ सुधीनी. छिंरार्थमां अेरुपर्यंतनी अचगादना ऐवरी ओऽ
एकर अोजन पलेली अित्रा नामनी पृथ्वी नोऽलेरमां छ. ते पृथ्वीनी नीचि साणएकर
अोजन पलेयां अरलाण छ. ते अरलाणनी नीचि चार्यानी एकर अोजन पलेयां पं-

અમીતિમરુત્તવાત્તયો પાત્તુસ્સાત્તવાત્તયો વેદ મમત્તય વાવેદી વારીત કાવ્યાત્ત
 તત્ત સ્ત્રમામેડમરુત્તયો વીદ્યત્ત વાવેદી વાવેદીવેદાત્ત વાવેદ મમત્તય વીદ્યાત્ત
 સત્તપ્રકારમ્મરુત્તયો વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી
 વેતિ । પ્રવવદ્તયમામે સ્ત્રમામેડમરુત્તયો

તત્ત વદ્ત્યુમિત્તપ્રમાત્તયો વેદ મમત્તય વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી
 સકાનાદય ઉપતિ ચિદ્ત્યુમિત્તપ્રમાત્તયો વેદ મમત્તય વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી
 ત્રયોદશકાદગતવમમરુત્તયો વેદ મમત્તય વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી
 પટ્યાનિ । પટ્યાનિ કોડ્યોઃ ૨ વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી
 સીમંતવંદે પ્રથમપટ્યાનિવામે વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી
 સંજ્ઞા । તર્થવ વતુર્દિગિમામે વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી
 પચ્ચાસદ્વિલાનિ । તર્થવ વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી વાવેદી
 વિલાનિ તાન્યવ્યસંસ્વાનયોત્તવવિવાત્તયો । તેવાવવિ વેદીવદ્ત્યુમિત્તપ્રમાત્તયો

ભાગ છે, તેનાથી પાત્ત નીચે ઝોરી દક્ષત્ત યોજન પાંદરોત્ત અખ્યાત્ત ભાગ છે. આ રીતે
 સ્તનપ્રભા પૃથ્વી ત્રણ વિદ્યાળી વાવેદી, તે અસ્તમાત્ત અચુરકૃત્ત સિવાય નવ પ્રકારના
 ભવનવારી દેવોના અને શક્તસકૃત્ત સિવાયના સાત પ્રકારના વ્યંતર દેવોના આવાસ
 બળવા. પંકભાગમાં અચુરકૃત્તારના અને શક્ત્યોના નિવાસ છે. અખ્યાત્ત ભાગમાં
 નારકીઓ છે.

ત્યાં અનેક ભૂમિકાવાળા મહેલ જેવા નીચે નીચે સર્વ પૃથ્વીઓમાં પાતપાતાની
 પહોળાઈ પ્રમાણે નીચે અને ઉપર એક એક દક્ષત્ત યોજન છોરીને મધ્યભાગમાં ભૂમિના
 ક્રમ પ્રમાણે પટલ હોય છે. ભૂમિના ક્રમ પ્રમાણે તે પટલ પાંદેલી નરક પૃથ્વીમાં તેર,
 ણીજમાં અગિયાર, ત્રીજમાં નવ, ચોથીમાં સાત, પાંચમીમાં પાંચ, છઠ્ઠીમાં ત્રણ અને
 સાતમીમાં એક; એવી રીતે કુલ આગણપચાસ પટલ છે. 'પટલ' એટલે શું? 'પટલ' નો
 અર્થ પ્રસ્તાર, ઇન્દ્રક અથવા અંતભૂમિ છે. ત્યાં સ્તનપ્રભા નામની પ્રથમ પૃથ્વીના
 સીમંત નામના પ્રથમ પટલમાં મનુષ્ય લોક જેવું સંખ્યાત યોજન (પીસ્તાળીસ લાખ
 યોજન) વિસ્તારવાળું મધ્ય બિલ છે તેવું નામ ઇન્દ્રક છે. તેની (ઇન્દ્રકની) ચારે
 દિશાઓમાં પ્રત્યેક દિશામાં અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં હારખંધ આગણપચાસ
 બિલ છે; તેવી જ રીતે ચારે વિદિશાઓમાંની પ્રત્યેક દિશામાં હારખંધ જે અડતાળીસ
 અડતાળીસ બિલ છે તે પણ અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં છે. તેમની ' શ્રેણીબદ્ધ '

कान्तरेषु पंक्तिरहितत्वेन पुष्पप्रकरवृत्कानिचित्संख्येययोजनविस्ताराणि कानिचिदसंख्येय-
योजनविस्ताराणि यानि तिष्ठन्ति तेषां प्रकीर्णकसंज्ञा । इतीन्द्रकृश्रेणीवद्प्रकीर्णकरूपेण
त्रिधा नरका भवन्ति । इत्यनेन क्रमेण प्रथमपटलव्याख्यान विज्ञेयम् । तथैव
पूर्वोक्तैकोनपञ्चाशन्पटलेष्वयमेव व्याख्यानक्रमः किन्त्वष्टकश्रेणिष्वेकैकपटलं प्रत्येकैकं
हीयते यावत् सप्तमपृथिव्यां चतुर्दिग्भागेष्वेकं विलं तिष्ठति ।

रत्नमभादिनारकदेहोत्सेधः कथ्यते । प्रथमपटले हस्तत्रयं ततः क्रमवृद्धि-
वशात्त्रयोदशपटले सप्तचापानि हस्तत्रयमङ्गुलपटुकं चेति । ततो द्वितीयपृथिव्या-
दिषु चरमेन्द्रकेषु द्विगुणद्विगुणे त्रियमाणे सप्तमपृथिव्यां चापगतपञ्चकं भवति ।
उपरितने नरके य उत्कृष्टोत्सेधः सोऽधन्तने नरके विशेषाधिको जघन्यो भवति,
तथैव पटलेषु च ज्ञातव्यः । आयुःप्रमाणं कथ्यते । प्रथमपृथिव्यां प्रथमे पटले जघन्यं
दशवर्षसहस्राणि तत आगमोक्तक्रमवृद्धिवशादन्तपटले सर्वोत्कर्षेणकसागरोपमम् । ततः

संज्ञा छे. आर दिशा अने आर विदिशाओनी वन्धे पंक्तिरहित विभरायल कूलेनी
पेटे डेरलां संख्यात योजन अने डेरलां संख्यात योजन विस्तारयाथां छे विल छे
तेमनी 'प्रकीर्णक' संज्ञा छे. ओ प्रमाणं मन्डक, श्रेणीभूत अने प्रकीर्णकपत्रण प्रशान्ता
नरक छे. आ रीते प्रथम पटलतुं व्याख्यात जगत्तुं. तेवी न रीते पूर्वोक्त त्रिगुण-
पञ्चरा पटलाभां विलोना व्याख्यातना ओवे न उभ छे पञ्च प्रत्येक पटलभां आरे
दिशाओनां श्रेणीभूत विलोभां ओडेक विल घटतुं जय छे तेवी सातमी पृथिव्यां आरे
दिशाओभां ओह ओह विल रहे छे.

रत्नप्रभा आदि पृथिव्याना नारदीना शरीरानी शिवायि इत्यन इत्याभां व्याप्ति
छे. प्रथम पटलभां त्रयु हाथनी शिवायि छे. पटी वने इमे चरिता चरिता तेरना पटलभां
सात मनुष्य. त्रयु हाथ अने न न्यांगयानी शिवायि छे. पटी पटीतुं पृथिवी व्यापिता व्यपित्त
मन्डक विलोभां अभापी अभापी इत्यादी अ नदी पृथिव्यां भांगेते इत्यायनी शिवायि हाथ
छे. उपरता नरकाभां के इत्यु शिवायि छे तेरानी इति व्यापित नीरिता नरकाभां रहन्त.
शिवायि छे. तेवी न रीते पटलाभां त्रयु जगत्तुं. नारदी लोना व्यापयतुं प्रमाणं इमे
छे. प्रथम पृथिवीना प्रथम पटलभां जघन्य इत्त हाथ यर्ति व्यापय छे. त्यापयटी
व्यापयभां इहेही इति इति प्रमाणं. तेरता पटलभां छेक सावसप्रमाणं इत्यु व्यापय छे.

પરં તિલીવૃત્તિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ
 જીવિત્વમ્ । મલ્લમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ
 વ । એવં ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ
 સ્ત્રીવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ
 સ્ત્રીવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ
 નામેવ । કિંચ—ચિદ્ કોલેષ્વ કિંચન્તે સર્વે પ્રાણિનઃ તદ્વા પાંચમીકલ્પેભવતિવ્યવસ્થિતિઃ
 પશ્ચવત્કલ્પિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ
 નન્કે સ્ત્રીવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ
 સંજ્ઞાઃ શ્ચાસ્ત્રાપુત્રાઃ ન પ્રાણિનઃ । વર્ષૈવ વ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ
 તીર્થકચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ કલ્પેત્યેતદ્વચ્ચરણમ્ભવતિવ્યવસ્થિતિઃ

ત્યારપછી ખીજી વર્ગે પૃથ્વીઓમાં ક્રમપૂર્વક પણ સાગર, સાત સાગર, દસ સાગર, સત્તર સાગર, બારીસ સાગર અને તેનીચે સાગરપ્રમાણ બિલકપ્પ આયુષ્યપ્રમાણ છે. પહેલી પૃથ્વીમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તેનાથી એક સમય અધિક બીજીમાં જલન્ય આયુષ્ય છે, તેથી જ રીતે પહેલા પટલમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તેનાથી એક સમય અધિક બીજા પટલમાં જલન્ય આયુષ્ય છે. આ પ્રમાણે સાતમી પૃથ્વી સુધી જતાપૂર્વક સ્વશુદ્ધાત્મતા સંવેદનરૂપ નિશ્ચયસ્તનત્રયથી વિલક્ષણ ત્રીજા મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-આરિતરૂપ પરિણમક અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય, ઘો વર્ગે, પટ્ટી, સર્પ, ગિંદ અને સ્ત્રીઓને ક્રમપૂર્વક સ્તનપ્રભા આદિ છ પૃથ્વીઓ સુધી જવાની શક્તિ છે. સાતમી પૃથ્વીમાં કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય અને મત્સ્યોને જ જવાની શક્તિ છે. વિશેષ—જે કોઈ જીવ સતત નરકમાં જાય તે પ્રથમ પૃથ્વીમાં આઠ વાર, બીજીમાં સાત વાર, ત્રીજીમાં છ વાર, ચોથીમાં પાંચ વાર, પાંચમીમાં ચાર વાર, છઠ્ઠીમાં ત્રણ વાર અને સાતમીમાં બે વાર જ જઈ શકે છે. પરંતુ સાતમી નરકમાંથી નીકળેલા જીવ ફરી એકવાર તે જ અથવા બીજા કોઈ નરકમાં જાય છે એવો નિયમ છે. નરકમાંથી નીકળેલા જીવો બળદેવ, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ અને અકવર્તી નામના શલાકા પુરુષો થતા નથી. ચોથી નરકમાંથી નીકળેલ જીવ તીર્થંકર, પાંચમીમાંથી નીકળેલ જીવ ચરમશરીરી, છઠ્ઠીમાંથી નીકળેલ જીવ ભાવલિંગી મુનિ અને સાતમીમાંથી નીકળેલ જીવ શ્રાવક થતા નથી. તો શું થાય છે? “નરકમાંથી આવેલા જીવ કર્મભૂમિમાં સંજ્ઞી,

૧. ત્રિકોકસાર ગાથા, ૨૦૩,

णरतिरिषु कम्मसण्णिपज्जत्ते । गच्छभवे उप्पज्जदि सत्तमणिरयादु तिरिष्व ॥ १ ॥”

इदानीं नारकदुःखानि कथ्यन्ते । तद्यथा—विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिज-
परमात्मतत्त्वसम्यक्शुद्धानुष्ठानानुष्ठानभावनोत्पन्ननिर्विकारपरमानन्दैकलक्षणसुखामृतरसा-
स्वादरहितैः पञ्चेन्द्रियविषयसुखास्वादलम्पटैर्विषयादृष्टिजीर्वैर्यदुर्पाजितं नरकायुर्नरकगत्या-
दिपापकर्म तदुदयेन नरके समुत्पद्य पृथिवीचतुष्टये तीव्रोष्णदुःखं, पञ्चम्यां पुनरुपरितन-
त्रिभागे तीव्रोष्णदुःखमधोभागे तीव्रशीतदुःखं, पृष्ठीसप्तम्योरतिशीतोत्पन्नदुःखमनु-
भवन्ति । तथैव छेदनभेदनक्रकचविदारणयंत्रपीडनशूलारोहणादितीव्रदुःखं सहंते तथा-
चोक्तं—“अच्छिणिसीळणमेत्तं णस्थि सुहं दुःखमेव अणुवद्धं । णिये णेरियणं
अतोणिसं पञ्चमाणं ॥ १ ॥” प्रथमपृथिवीत्रयपर्यन्तमसुरोदीरितं चेति । एवं ज्ञान्या,
नारकदुःखदिनाशार्थं भेदाभेदरत्नत्रयभावना कर्तव्या । संक्षेपेणाधोक्तोक्तव्याख्यानं
ज्ञातव्यम् ।

पर्याप्त तथा गर्भज अनुष्य के निर्यथ थाय छे. शातभी नरकभांधी आयेला छय निर्यथ
ज थाय छे.” १

एवे नारकीयोनां दुःखानुं कथन करे छे—ते आ प्रभाणे—विशुद्ध ज्ञान-दर्शन
केना स्वभाव छे जेवा निज परमात्मतत्त्वनां सम्यक्शुद्धान-ज्ञान-गुणानुष्ठानती लायनापी
उत्पन्न निर्विकार परमानन्द केनुं ओक लक्षण छे जेवा सुखासुखता रसास्वादरहित अने
पांचेन्द्रियता विषयसुखता आस्वादाभां ल'पर जेवा भि'यादृष्टि छेवांमे के नरक-व्यायु
अने नरक-अति आदि पापकर्म उपार्जित कथुं' होय छे तेना उदयपी ते नरकभां उपर
धर्मि' नार' पृथ्वीयोभां तीव्र उष्णतानुं दुःख. पांचरी नरकता उपरता त्रण अनुर्धा'ग
लागभां तीव्र उष्णतानुं दुःख अने नीचेता ओक अतर्था'ग लागभां तीव्र शीतनुं दुःख.
तथा पृष्ठी अने शातभी नरकभां अत्यंत शीतपी उत्पन्न धतुं दुःख अनुभव छे.
तेन जे देहन. भेदन. मर्यतपी विदारण. घापीभां पीडायातुं. शूलपी उपर स्वादवरा
पक्षेदेन तीव्र दुःख सहन करे छे. इतुं छे छे—“नरकभां नारकीयोने अत अने
दिवस रजपक्षपी अस्तिभां गताता अंगुपता पञ्चदश केरहुं' पक्ष सुख नदी, परंतु
भरा रजपक्ष के लाग' रहे छे. १.” पक्षेदी त्रण पृथ्वीयो भां सुधी अनुसुद्धा'र देवानी
देवीयो'र' अत' दुःख धतुं' जेवां छे—देव लक्ष्मीने नरकनां दुःखतेना विनाश करवा
आरे जेवांकेर' रजपक्षानी लायता करवी. अथा रीने स'के'भां अ'र'दे'वा'दुं' अ'रा'य'त' अ'रा'हुं.

जनलक्षत्रयप्रमितात्सकाशाद्धातकीखण्ड एकलक्षणाधिकस्तथैवासंख्येयद्वीपसमुद्रविष्क-
म्भेभ्यः स्वयम्भूरमणसमुद्रविष्कम्भ एकलक्षणाधिको ज्ञातव्यः । एवमुक्तलक्षणेष्वसंख्येय-
द्वीपसमुद्रेषु व्यन्तरदेवानां पर्वताद्युपरिगता आवासाः, अधोभूभागगतानि भवनानि तथैव
द्वीपसमुद्रादिगतानि पुराणि च, परमागमोक्तमिन्नलक्षणानि । तथैव खरभागपङ्कभाग-
स्थितप्रतरासंख्येयभागप्रमाणासंख्येयव्यन्तरदेवावासाः, तथैव द्वासप्ततिलक्षाधिककोटि-
सप्तप्रमितभवनवासिदेवसंबन्धिभवनानि अकृत्रिमजिनचैत्यालयसहितानि भवन्ति । एवमति-
संक्षेपेण तिर्यग्लोको व्याख्यातः ।

अथ तिर्यग्लोकमध्यस्थितो मनुष्यलोको व्याख्यायते—तन्मध्यस्थितजम्बू-
द्वीपे सप्तक्षेत्राणि भण्यन्ते । दक्षिणदिग्दिग्भागदारभ्य भरतद्वीपवत्तद्विदेहरम्यकद्वीप-
वत्तरावतसंज्ञानि सप्तक्षेत्राणि भवन्ति । क्षेत्राणि कोऽर्थः ? वर्षा वंशा देशा जनपदा
इत्यर्थः । तेषां क्षेत्राणां विभागकारकाः पट्ट कुलपर्वताः कथ्यन्ते—दक्षिणदिग्भागमार्दा-
कृत्य दिग्मवन्महादिग्मवन्निपथनीलरुविमशिखरिसंज्ञा भरतादिमत्तक्षेत्राणामन्तरेषु पूर्वा-

लाभ योजन अधिक अर्थात् आर लाभ योजन घातहीनः छ. तेवी न रीते व्यसंभ्य
द्वीप-समुद्रोना विस्तारधी ओक लाभ योजन अधिक विस्तार स्वयंभूरमण समुद्रना व्यापुवे,
आवा पूर्वोक्त लक्षणायाणा व्यसंभ्य द्वीप-समुद्रोमां पर्यत आदि छिपर व्यन्तरदेवाना
व्यावास, नीचेनी पृथ्वीना लागभां लयन तेम न द्वीप अने समुद्र आदिमां पुर छ.
परभागभां हटा प्रमाणे तेमनां मित्र-मित्र लक्षणा छ. तेवी न रीते परलाग अने
पट्टलागभां हरेला प्रतरना व्यसंभ्यातमा लागप्रमाणे व्यसंभ्य व्यन्तरदेवाना व्यावास
छे अने सात हरेल गेतेर लाभ लयनवासी देवानां लयन व्यसंभ्य जिन व्यासलक्ष-
सहित छ. आ रीते व्यत्यंत संक्षेपभां मध्यलोकांतुं व्याख्यात इत्थं.

हरे. तिर्यग्लोकांनी पन्धे हरेला मनुष्यलोकांतुं व्याख्यान हरे छ. ते मनुष्य-
लोकांनी पन्धे हरेल नभूद्वीपभां सात क्षेत्रा हरेषामां व्यापे छ. दक्षिण दिशाधी सा
हरीने भरत, तैमवत, हरि, विरेह, रणेश, तैमवत अने तैमवत नामनां सात
क्षेत्रा छ. क्षेत्रांना सां अर्थ छ? क्षेत्र राजना अर्थ वर्ष, वंशा, देश व्यपदेश जनपद
छ. ते क्षेत्रांना विभाग हरेलर ए हलायल छ. दक्षिण दिशा तराधी सा हरीने तेमनां
नाम तैमवत, महा तैमवत, निपथ, नील, रुद्रिम अने दिग्भादि छ. पूर्व-पश्चिम
देसापेला म्हा ए पर्यतो भरतार सात क्षेत्रांनी पन्धेभां छ. परतना सां अर्थ छ.

विजयार्द्धशुद्धाद्वारेण निर्गत्यार्यखण्डार्द्धभागे पश्चिमेन व्यावृत्त्य पश्चिमसमुद्रे प्रविष्टेति । एवं दक्षिणदिग्विभागसमागतगङ्गासिन्धुभ्यां पूर्वापरायतेन विजयार्द्धपर्वतेन च पदस्पर्ष्टी-कृतं भरतक्षेत्रम् ।

अथ महाहिमवत्पर्वतस्यमहापद्मद्वारादक्षिणदिग्विभागेन हिमवतक्षेत्रमध्ये समागत्य तत्रस्थनामिगिरिपर्वतं योजनार्द्धेनाभृशन्ती तस्यैवार्धे प्रदक्षिणं कृत्वा रोहिदपूर्व-समुद्रम् गता । तथैव हिमवत्पर्वतस्थितपद्मद्वारादुत्तरेणागत्य तमेव नामिगिरिं योजनार्धेनाभृशन्ती तस्यैवार्धेप्रदक्षिणं कृत्वा रोहितास्या पश्चिमसमुद्रं गता । इति रोहिद्रो-हितारयासंज्ञं नदीद्वन्द्वं हिमवतसंज्ञजघन्यभोगभूमिक्षेत्रं ज्ञातव्यम् । अथ निपथपर्वत-स्थिततिगिच्छनामद्दारादक्षिणेनागत्य नामिगिरिपर्वतं योजनार्धेनाभृशन्ती तस्यैवार्धेप्रदक्षिणं कृत्वा हरिन्पूर्वसमुद्रम् गता । तथैव महाहिमवत्पर्वतस्यमहापद्मनामद्दारादुत्तरदिग्विभागेना-गत्य तमेव नामिगिरिं योजनार्धेनाभृशन्ती तस्यैवार्धेप्रदक्षिणं कृत्वा हरिद्वान्तानामनदी पश्चिमसमुद्रम् गता । इति हरिद्धरिवांतासंज्ञं नदीद्वयं हरिसंज्ञमध्यमभोगभूमिक्षेत्रं

इत्येवमथी नीङ्गणीने अर्थभांजना अर्थलागनां पश्चिम तरङ्ग पणीने पश्चिम समुद्रभां प्रवेश इरे छे. आ रीते दक्षिणु दिशा तरङ्ग आयेदी गंगा अने सिन्धु-अ नदीयायी अने पूर्व-पश्चिम विस्तरला विजयार्ध पर्वतधी अस्तक्षेत्रना छ अरे पया.

इत्येवमथी हिमवान् पर्वत पर स्थित महापद्म इदानी दक्षिणु दिशायायी हिमवत् क्षेत्रनी मध्यभांथी आपीने त्यां शैले नाजिगिरि पर्वतधी अर्धे योजन इरे रह्येती ते ए पर्वतगी अर्धे प्रदक्षिणा इरीने शैलित नामनी नदी पूर्व समुद्रभां अर्धे छे. तेदी ए रीते हिमवत् पर्वत उपर शैला पद्म इदमांथी उत्तर तरङ्ग आपीने ते ए नाजि-गिरिधी अर्धे योजन इरे रह्येने तेनी ए अर्धे प्रदक्षिणा इरीने शैलितान्था नामनी नदी पश्चिम समुद्रभां अर्धे छे. आपी रीते शैलित अने शैलितान्था नामनी अ नदीया हिमवत नामना जघन्य भोगभूमिना क्षेत्रभां जलुधी. निपथ पर्वत उपरना तिगिच्छ नामना इदमांथी दक्षिण तरङ्ग आपीने नाजिगिरि पर्वतधी अर्धे योजन इरे रह्येने तेनी ए अर्धे प्रदक्षिणा इरीने हरित नामनी नदी पूर्व समुद्रभां अर्धे छे. तेदी ए रीते महा हिमवान् पर्वत उपर शैला महापद्म नामना इदमांथी उत्तर दिशा तरङ्ग आपीने ते ए नाजिगिरिधी अर्धे योजन इरे रह्येने तेनी ए अर्धे प्रदक्षिणा इरीने हरिद्वान्था नामनी नदी पश्चिम समुद्रभां अर्धे छे. आपी रीते हरित अने हरिद्वान्था नामनी अ नदीया हरि नामना जघन्य भोगभूमि क्षेत्रभां जलुधी. नीङ्ग पर्वतस्थित इत्येदि

विदेहपर्यन्तं ज्ञातव्यम् । तथा पद्मद्वयो योजनसहस्रायामस्तदर्द्धविष्कम्भो दशयोजना-
वगाहो योजनेकप्रमाणपद्मविष्कम्भस्तस्मान्महापद्मे द्विगुणस्तस्मादपि तिगिंष्टे द्विगुण
इति ।

अथ यथा भरते हिमवत्पर्वतान्निर्गतं गङ्गासिन्धुद्वयं, तथोत्तरे कर्मभूमि-
संज्ञैरावतक्षेत्रे शिखरिपर्वतान्निर्गतं रक्तारक्तोदानदीद्वयम् । यथा च हिमवतसंज्ञे जवन्य-
भोगभूमिक्षेत्रे महाहिमवद्धिमवन्नामपर्वतद्वयान्क्रमेण निर्गतं रोहितरोहितास्यानदीद्वयं,
तथोत्तरे हिरण्यवतसंज्ञजवन्यभोगभूमिक्षेत्रे शिखरिरुक्त्रिमसंज्ञपर्वतद्वयान्क्रमेण निर्गतं
सुवर्णकूलारूप्यकूलानदीद्वयम् । तथैव यथा हरिसंज्ञमध्यमभोगभूमिक्षेत्रे निपथमहाहिम-
वन्नामपर्वतद्वयान्क्रमेण निर्गतं हरिद्धरिक्कान्तानदीद्वयं, तथोत्तरे रम्यकमंडलमध्यम-
भोगभूमिक्षेत्रे रुक्मिणीलनामपर्वतद्वयान्क्रमेण निर्गतं नारीनरकान्तानदीद्वयमिति
विज्ञेयम् । सुपमसुपमादिपट्टकालसंबन्धिपरमागमोक्तायुरन्नेश्वरिनिहता दमनागरोपम-
कोटिप्रमितावसर्पिणी तथोत्सर्पिणी च यथा भरते वर्षते तथैवरावते च । अयन्तु

लज्जो. पद्म १६ अेक द्दणर योजन लांणुं. तेनाथी अर्थं पंदाणुं अने १६ योजन
७'६' छे, तेभां अेक योजननुं इअण छे, तेनाथी अभाणुं अदापदाभां अने तेनाथी अभाणुं
तिगिं'छ १६भां छे.

केवी रीते लश्न ह्यत्रभां हिमवान् पर्वतभांधी गंगा अने सिधु—अ ये नदीभिः
नीहणे छे. तेवी ज रीते उत्तर दिशाभां अैरावत ह्यत्र नामनी इभलुभिना शिखरि
पर्वतभांधी नीहणती इत्ता अने इत्तादा नामनी ये नदीभिः छे. केवी रीते ह्यत्र
नामनी जवन्य भोगभूमिना ह्यत्रभां अदा हिमवत् अने हिमवत् नामना ये पर्वतभांधी
इभराः नीहणती इति अने इतितास्या—अ ये नदीभिः छे. तेवी ज रीते ह्यत्रभां
ह्यत्रयवत नामना जवन्य भोगभूमि ह्यत्रभां शिखरि अने इतिम नामना पर्वतभांधी
इभपूर्वक नीहणती सुवर्णकूला अने इयकूला—अ ये नदीभिः छे. तेवी ज रीते ह्यत्र
हरि नाम अयम भोगभूमि ह्यत्रभां निपथ अने अदाहिमवान् नामना ये पर्वतभांधी
इभराः नीहणती इति अने इतिना नामनी ये नदीभिः छे तेन ह्यत्रभां इभक
नामना अयम भोगभूमिना ह्यत्रभां इतिम अने नीह नामना ये पर्वतभांधी इभपूर्वक
नीहणती नारी अने नरकान्तान् ये नदीभिः लज्जो. सुपम सुपमादि ४ भाण. सुपमांधी
परमागमभां अदा प्रभां, अयागम. शरीरनी विचारि अयादि अहित इन इयागम अयाग-
मभाणुं अयवसर्पिणी इत्यसिणी भाण लज्जो. लश्नभां पर्वे छे. तेवी ज अैरावत ह्यत्रभां

ક્ષેત્ર ઉત્તરકૃરની જેમ જાણવું.

તે જ મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશામાં પૂર્વ-પશ્ચિમ આવીસ લગ્નર ગોળનના વિસ્તાર-
વાળું વેદીસહિત ભદ્રશાલ વન છે. તેનાથી પૂર્વ દિશામાં કર્મ-ભૂમિ નામનું પૂર્વ
વિદેહ છે. ત્યાં નીલ નામના કૃત્તાગલની દક્ષિણ દિશામાં અંગે શીતા નદીની ઉત્તરે મેરુ
કરતાં જે ક્ષેત્રો છે તેમના વિભાગોનું કથન કરવામાં આવે છે. તે આ રીતે છે—મેરુની
પૂર્વ દિશામાં જે પૂર્વ ભદ્રશાલ વનની વેદિકા છે તેની પૂર્વ દિશામાં પ્રથમ ક્ષેત્ર છે, ત્યાર
પછી દક્ષિણ-ઉત્તર લંબાયેલો વક્ષાર નામનો પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી
વિભંગા નદી છે, તેની આગળ ક્ષેત્ર છે, તેની આગળ વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર
છે, ત્યાર પછી પણ વિભંગા નદી છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે,
ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી
ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી પૂર્વ સમુદ્રની પાસે જે દેવારણ્ય નામનું વન છે તેની વેદિકા છે.
એવી રીતે નવ ભીંતો વડે આઠ ક્ષેત્રો જાણવાં. તેમનાં ક્રમપૂર્વક નામ કહેવામાં આવે
છે—કચ્છા, સુકચ્છા, મહાકચ્છા, કચ્છાવતી, આવર્તા, લાંગલાવર્તા, પુષ્કલા, પુષ્કલાવતી.
હવે ક્ષેત્રોની મધ્યમાં જે નગરીઓ છે તેમનાં નામ કહે છે: ક્ષેમા, ક્ષેમપુરી,
રિષા, રિષપુરી, ખરુગા, મંજૂપા, ઔપધિ અને પુંડરીકિણી,

अथ ऊर्ध्वं शीताया दक्षिणविभागे निषधपर्वतादुत्तरविभागे यान्यष्टक्षेत्राणि तानि कथ्यन्ते । तद्यथा—पूर्वोक्ता या देवारण्यवेदिका तस्याः पश्चिमभागे क्षेत्रमस्ति, तदनन्तरं वक्षारपर्वतस्ततः परं क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततश्च क्षेत्रं, तस्माद्वक्षार-पर्वतस्ततश्च क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततः क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतः, ततः क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, तदनन्तरं क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततो मेरुद्विग्भागे पूर्वभद्र-शालवनवेदिका भवतीति नवभिन्नमध्येऽष्टौ क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि । इदानीं तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—वच्छा १, सुवच्छा २, महावच्छा ३, वच्छावती ४, रम्या ५, रम्यका ६, रमणीया ७, मङ्गलावती ८ चेति । इदानीं तन्मध्यस्थितनगरीणां नामानि कथ्यन्ते—सुसीमा १, कुण्डल्या २, अपराजिता ३, प्रभाकरी ४, अङ्गा ५, पद्मा ६, श्रुमा ७, रत्नसंचया ८ चेति, इति पूर्वविदेहक्षेत्रविभागव्याख्यां समाप्तम् ।

अथ मेरोः पश्चिमदिग्भागे पूर्वापरद्वाविंशतिमहात्रयोजनविष्कम्भो पश्चिमभद्र-शालवनानन्तरं पश्चिमविदेहमिच्छति । तत्र निषधपर्वतादुत्तरविभागे श्रीश्रीदानया-

इत्ये पश्ची शीता नदीनी दक्षिण दिशायां निषध पर्वतनी उत्तरे ते व्याह क्षेत्रो छ तेनुं इथन इरे छ. ते न्या प्रमाणे—पूर्वांश्च छ देवारण्यनी वेदिना छ तेनी पश्चिमे क्षेत्र छ. त्वास् पश्ची वक्षार पर्वत छ. त्वास् पश्ची क्षेत्र छ. त्वास् पश्ची विष्णोना नदी छ. पश्ची क्षेत्र छ. त्वास् पश्ची वक्षार पर्वत छ. त्वास् पश्ची क्षेत्र छ. त्वास् पश्ची विष्णोना नदी छ. त्वास् पश्ची क्षेत्र छ. त्वास् पश्ची वक्षार पर्वत छ. त्वास् पश्ची क्षेत्र छ. पश्ची विष्णोना नदी छ. त्वास् पश्ची क्षेत्र छ. पश्ची वक्षार पर्वत छ. पश्ची क्षेत्र छ. पश्ची नदीनी पूर्वं दिशायां पूर्वोत्तरशाल वननी वेदी छ. मेची रीते तत्र लीन वस्ये व्याह क्षेत्रे व्याख्यां.

इत्ये तेभ्यो नाम मयपूर्वः इत्ये छ—वच्छा. सुवच्छा. महावच्छा. वच्छावती. रम्या. रम्यका. रमणीया मयमे मंगलावती.

इत्ये तेभ्यो भाषयां व्यावेदी त्वादीनिनां नाम इरे छः सुसीमा, कुण्डला. अपराजिता, प्रभाकरी, अङ्गा, पद्मा, श्रुमा मयमे रत्नसंचया—मे प्रमाणे पूर्वविदेह-क्षेत्रना विष्णोनादौ व्याख्यायान समाप्ते इरे.

इत्ये मयः पर्व नदी पश्चिम दिशायां पूर्वोत्तरदिक् पश्चीरे इत्ये देवारण्ये इत्ये पश्चिम भद्रशाल वन पश्ची वेदिना त्वादीनिनां नाम इत्ये निषध पर्वतनी उत्तरे मयमे शीताया

अत ऊर्ध्वं गीतोऽस्य उदारभागे नीलकुलपरिवारविणे भागे यानि क्षेत्राणि
 तिष्ठन्ति तेषां विभागभेदं कथयति । पूर्वभागिना या भूतारण्यवनवेदिका तस्याः पूर्व-
 भागे क्षेत्रं भवति । तदनंतरं वक्षारपर्वतस्तदनंतरं क्षेत्रं, ततो विमंगा नदी, ततः क्षेत्रं,
 ततो वक्षारपर्वतः, ततश्च क्षेत्रं, ततश्च विमंगा नदी, ततोऽर्धप क्षेत्रं, ततो वक्षार-

नदीनी दक्षिणं जे क्षेत्रो छे तेना विभाग कहे छे—भक्षारपर्वतनी पश्चिम दिशाभां जे
 पश्चिम लक्ष्माल वननी वेदिका छे तेनी पश्चिम क्षेत्र छे, त्यार पछी दक्षिणथी उत्तरे
 लंभावेला वक्षार पर्वत छे, त्यार पछी क्षेत्र छे, पछी विमंगा नदी छे, त्यार पछी क्षेत्र
 छे, पछी वक्षार पर्वत छे, पछी क्षेत्र छे, पछी विमंगा नदी छे, पछी क्षेत्र छे, पछी
 वक्षार पर्वत छे, पछी क्षेत्र छे, पछी विमंगा नदी छे, पछी क्षेत्र छे, पछी वक्षार पर्वत
 छे, पछी क्षेत्र छे, त्यार पछी पश्चिम समुद्रनी पासो जे भूतारण्य नामचुं वन छे तेनी
 वेदिका छे. आवी रीते नव लींतोनी वच्चे आठ क्षेत्र छे. तेमनां नाम कहे छे—पद्मा,
 सुपद्मा, महापद्मा, पद्मकावती, शंभा, नलिना, कुमुदा, सलिला. तेनी वच्चे आवेदी
 नगरीआनां नाम कहे छे—अश्वपुरी, सिद्धपुरी, महापुरी, विजयापुरी, अरणापुरी,
 विरणापुरी, अशोकापुरी अने विशोकापुरी.

छेवे शीतोदानी उत्तरे अने नीलकुलायलनी दक्षिणु जे क्षेत्रो छे तेमना विलाग-
 लेदुचुं कथन करे छे. पूर्वे इहेली जे भूतारण्यवन-वेदिका छे तेनी पूर्वे क्षेत्र छे, त्यार
 पछी वक्षार पर्वत छे, त्यार पछी क्षेत्र छे, पछी विमंगा नदी छे, पछी क्षेत्र छे, पछी
 वक्षार पर्वत छे, पछी क्षेत्र छे, पछी विमंगा नदी छे, पछी क्षेत्र छे, पछी वक्षार पर्वत

पर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततो विभंगा नदी, ततः क्षेत्रं, ततश्च वक्षारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततो मेरुदिशामागे पश्चिमभद्रशालवनवेदिका चेति नवभित्तिपुं मध्येऽष्टौ क्षेत्राणि भवन्ति । तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—द्विप्रा १, सुवप्रा २, महावप्रा ३, वप्रकावती ४, गन्धा ५, सुगन्धा ६, गन्धिल्या ७, गन्धमालिनी ८ चेति । तन्मध्येस्थितनगरीणां नामानि कथ्यन्ते—विजया १, वैजयंती २, जयंती ३, अपराजिता ४, चक्रपुरी ५, स्वङ्गपुरी ६, अयोध्या ७, अवध्या ८ चेति ।

अथ यथा—भरतक्षेत्रगङ्गासिन्धुनदीद्वयेन विजयार्धपर्वतेन च म्हेच्छण्डपञ्च-
कमार्यखण्डं चेति षट् खण्डानि जातानि । तथैव तेषु द्वात्रिंशत्क्षेत्रेषु गङ्गासिन्धुनदी-
नदीद्वयेन विजयार्धपर्वतेन च प्रत्येकं षट् खण्डानि ज्ञानव्यानि । अयं तु विद्वेषः ।
एतेषु क्षेत्रेषु सर्वदेव चतुर्थयात्रादियमानकालः । उन्कारेण पूर्वकोटिजीविनं, पश्चद-
चापोन्सेधश्चेति विज्ञेयम् । पूर्वप्रमाणं कथ्यते । “पुत्रस्य ह्य परिमाणं सदसि मन्त्र
सदमहामवतोलीओ । छप्पणं च महत्सा बोधव्या वामगणनाओ ॥ १ ॥” इति
संधेपेण जम्बूद्वीपव्याख्याने समाप्तम् ।

ॐ, पाठी क्षेत्र ॐ, पछी विवंगा नदी ॐ, पाठी क्षेत्र ॐ, पाणी वक्षार पर्वत ॐ, पाठी
क्षेत्र ॐ, तयार पाठी भरतपर्वतनी पश्चिम दिशाभां पश्चिम लक्ष्माल यनती चेति ॐ,
व्यापी रीते नव वीतिनी पश्चि व्याह क्षेत्रो ॐ, तेगनां इमली नाम हरे ॐ—द्विप्रा,
सुवप्रा, महावप्रा, वप्रकावती, गंधा, सुगंधा, गन्धिल्या, गन्धमालिनी, नदी भवन्ती
स्थित नगरीनामां नाम इत्येव ॐ—विजया, वैजयंती, जयंती, अपराजिता, चक्रपुरी,
स्वङ्गपुरी, अवध्या इत्येव अयोध्या.

तथे, कस्य भारतक्षेत्रभां गंगा न्यने सिन्धु न्ये नदीभिर्वादी तथा विजयार्ध
पर्वतधी भावे भरतक्षेत्र भावे न्यने न्यने व्यार्धभावे न्यने ए भावे यथा तेन पूर्वोत्त भावी
सिन्धुक्षेत्रभां गंगा न्यने सिन्धु क्षेत्री न्ये नदीभिर्वा न्यने विजयार्ध पर्वतधी भारते क्षेत्रना
ए भावे न्यनेया, सिन्धु न्ये न्ये न्या न्यने क्षेत्रभां महाव व्याह क्षेत्रा न्यने न्यने
इत्येव न्ये न्ये, न्यां इत्येव न्यनेया इत्येव पूर्वना न्ये न्यने न्यनेनी इत्येव पश्चिमे
न्यनेनती न्ये, पूर्वना भावे न्ये न्ये, पूर्वना क्षेत्रा न्यने न्यने इत्येव इत्येव इत्येव
न्ये न्यनेन्ये”

न्या रीते न्यां पछी न्ये न्ये न्ये न्यने न्यने न्यने

જના રાજ બંધા દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં, દ્વીપ અને સમુદ્રની હદ આંકનારી આઠ
 યોજન ઊંચી વજની દિવાલ દ્વારા છે તેવી રીતે જ'ભૂદ્વીપમાં પણ છે એમ જાણવું. તે
 વેદિકાની બધાર બે લાખ યોજન પહોળા, ગાળાકાર, આગમમાં કદા પ્રમાણે ક્ષાળ
 હજાર યોજન જળની ઊંડાઈ આદિ અનેક આશ્ચર્યો સહિત લગભગ સમુદ્ર છે. તેની બધાર
 ચાર લાખ યોજન ગાળા વિસ્તારવાળો ધાતકીખંડ દ્વીપ છે. ત્યાં દક્ષિણ ભાગમાં લવણ-
 દધિ અને કાલોદધિ એ બે સમુદ્રોની વેદિકાને સ્પર્શનાર દક્ષિણ-ઉત્તર પથરાયેલો, એક
 હજાર યોજનના વિસ્તારવાળો, ચારસો યોજન ઊંચા ઈકિનાકાર નામનો પર્વત છે. તેવી
 જ રીતે ઉત્તર ભાગમાં પણ એક ઈકિનાકાર પર્વત છે. તે બે પર્વતોથી વિભાજિત, પૂર્વ
 ધાતકીખંડ અને પશ્ચિમ ધાતકીખંડ એવા બે ભાગ જાણવા. પૂર્વ ધાતકીખંડ દ્વીપની
 વચમાં ચોરાસી હજાર યોજન ઊંચા અને એક હજાર યોજન ઊંડા નાનો મેરુ છે. તથા
 પશ્ચિમ ધાતકીખંડમાં પણ એક નાનો મેરુ છે. જેવી રીતે જ'ભૂદ્વીપના મહામેરુના
 ભરતાદિક્ષેત્ર, હિમવત આદિ પર્વત, ગંગા આદિ નદી અને પદ્મ આદિ હ્રદાયું દક્ષિણ
 અને ઉત્તર દિશા સંબંધી વર્ણન કર્યું છે તેમ આ પૂર્વ ધાતકીખંડના અને પશ્ચિમ
 ધાતકીખંડના મેરુ સંબંધી પણ જાણવું. તેથી ધાતકીખંડમાં જ'ભૂદ્વીપની અપેક્ષાએ
 સંખ્યામાં ભરતક્ષેત્રાદિ બમણા થાય છે, પરંતુ લંબાઈ-પહોળાઈની અપેક્ષાએ બમણા
 નથી. કુંભપર્વતો વિસ્તારની અપેક્ષાએ બમણા છે પણ લંબાઈની અપેક્ષાએ બમણા

पुनर्विस्तारापेक्षयैव द्विगुणा. नन्वायामं प्रति । तत्र धातकीखण्डद्वीपे यथा चक्रम्या-
रास्तथाकाराः कुलपर्वता भवन्ति । यथा चाराणां विवराणि छिद्राणि मध्याः यभ्यन्तरे
गङ्गीर्णानि बहिर्भागे विस्तीर्णानि तथा क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि ।

इत्थंभूतं धातकीखण्डद्वीपमष्टलक्षयोजनवलयविष्कम्भः कालोदकमयुद्धः
परिवेष्ट्य तिष्ठति । तस्माद्बहिर्भागे योजनलक्षाष्टकं गत्वा पुष्करवर्षीपस्य अर्द्धे चक्र-
कारेण चतुर्दिशामागे मानुषोत्तरनाया पर्वतस्तिष्ठति । तत्र पुष्करवर्षीपे धातकीखण्ड-
द्वीपवदक्षिणोत्तरेणैश्चाकारनामपर्वतद्वयं पृथ्वापरेण क्षुल्लकमेरुद्वयं च । तथैव मग्नादिद्वे-
विभागश्च बोधव्यः । परं किन्तु जम्बूद्वीपमग्नादिमंक्षयापेक्षया मरुतक्षेत्रादिद्विगु-
नं च धातकीखण्डापेक्षया । कुलपर्वतानां तु धातकीखण्डकुलपर्वतानां तु द्विगु-
विष्कम्भ आयामश्च । उन्मेषप्रमाणं पुनः दक्षिणभागे विजयार्थपर्वते ~~कोट्टी~~ ~~द्वि-~~
विंशतिः हिमवति पर्वते शतं, महाहिमवति द्विशतं, निपथे चतुःशतं, ~~दक्षिण-~~
च । मेग्ममीपराजदन्तेषु शतपञ्चशतं, नील निपथे षण्णं गङ्गदन्ते ~~द्वि-~~

नदी. ते धातकीखण्ड द्वीपभां केवा अग्ना आरा त्वाय से तेवा अग्ना अग्ना अग्ना
केवा अग्ना आराभां छिद्रो अग्नानी तरेत सांक्ष्य त्वाय से अग्ना अग्ना अग्ना
त्वाय से तेवा द्वीपानो आहार वतुयो.

પર્વતોની ડિંગાઈ અને અંતમાં નીલ નિષ્કાંતી પામે ચારેંત્રા પેાજન છે. મરુ પર્વત ચિવાય
 બાકીના પર્વતોની ડિંગાઈ તેની જંગલદીપમાં ફાટી પડતી તેની જ પુષ્કરાર્ધ સુખીના કીર્ણમાં
 જાણવી. તથા દેવ, પર્વત, નદી, દેશ, નગરાદિનાં નામ પણ તે જ છે. તેની જ રીતે
 એ કોશ હિંચી, પાંચરેંત્રા મનુષ્ય પોદાળી, પત્રરાગ રત્નમય વનાદિની વેદિકા પણ અંધે
 સમાન છે. આ પુષ્કરાર્ધદીપમાં પણ મધના આરાના આકારના પર્વતો અને આરાનાં
 ઉદ્રો જેવાં ક્ષેત્રા જાણવાં. માનુષોત્તર પર્વતના અંદરના ભાગમાં જ મનુષ્યો રહે છે,
 બહારના ભાગમાં નહીં. તે મનુષ્યોનું જઘન્ય આગુષ્ય અંતર્મુદ્ધર્તનું, ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
 ત્રણ પલ્કનું અને મધ્યમાં મધ્યમ ભેદો અનેક છે. તિર્યચ્ચાનું આગુષ્ય પણ મનુષ્યોની
 સમાન છે. આ રીતે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોમાં વિસ્તૃત તિર્યક-સ્રોતની મધ્યમાં અહીં-
 દ્વીપપ્રમાણ મનુષ્યલોકનું સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે માનુષોત્તર પર્વતથી બહારના ભાગમાં સ્વયંભૂરમણ દ્વીપના અર્ધભાગને
 વીંટળાઈને જે નાગેન્દ્ર નામનો પર્વત છે તેના પૂર્વભાગમાં જે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે
 તેમાં જે કે 'વ્યંતરદેવ નિરંતર રહે છે' એ વચન પ્રમાણે વ્યંતર દેવોના આવાસ છે
 તેપણ એક પલ્કપ્રમાણ આયુષ્યવાળા તિર્યચ્ચાની જઘન્ય ભોગભૂમિ પણ છે એમ જાણવું.
 નાગેન્દ્ર પર્વતની બહાર સ્વયંભૂરમણ અર્ધદ્વીપમાં અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં વિદેહક્ષેત્ર
 સમાન સદૈવ કર્મભૂમિ અને ચોથો કાળ રહે છે, પરંતુ ત્યાં મનુષ્યો નથી. આ રીતે

एवमुक्तकक्षणतिर्यग्लोकस्य तदभ्यन्तरं मध्यभागवर्तिनो मनुष्यलोकस्य च प्रतिपादनेन संक्षेपेण मध्यमलोकव्याख्यानं समाप्तम् । अथ मनुष्यलोके द्विहीनशतचतुष्टयं तिर्यग्लोके तु नन्दीश्वरकुण्डलरुचकाभिधानद्वोपत्रयेषु क्रमेण द्विपञ्चाशच्चतुष्टयचतुष्टयसंख्याधातृत्रिमाः स्वतन्त्रजिनगृहा ज्ञातव्याः ।

अत ऊर्ध्वं ज्योतिर्लोकः कथ्यते । तद्यथा—चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्राणि प्रकीर्ण-
तारकाश्चेति ज्योतिष्कदेवाः पञ्चविधा भवन्ति । तेषां मध्येऽस्माद्भूमितलादुपरि
नवत्यधिकमप्यनयोजनान्याकाशे गत्वा तारकविमानाः सन्ति, ततोऽपि योजनदशकं
गत्या सूर्यविमानाः, ततः परमशीतियोजनानि गत्वा चन्द्रविमानाः, ततोऽपि त्रैलोक्य-
तारकधितक्रमेण योजनचतुष्टयं गते अधिन्यादिनक्षत्रविमानाः, ततः परं योजनचतुष्टयं
गत्वा वृषविमानाः, ततः परं योजनत्रयं गत्वा शुक्रविमानाः, ततः परं योजनत्रये
गते वृहस्पतिविमानाः, ततो योजनत्रयानन्तरं मंगलविमानाः, ततोऽपि योजन-
त्रयान्तरं ज्ञानेश्वरविमाना इति । तथा चोक्तं “णडदुत्तरगजमया दस मीनी षडङ्गं

तिर्यङ्लोहना तथा तेना मध्यव्यागभां व्यावेला अनुष्य लोहना प्रतिपादन यो मध्यव्यागः
मध्यव्यागलोहना व्यागव्यान शशाभे शयुं, अनुष्यलोहनां प्राग्वेला व्यागव्यागं व्याने तिर्यङ्लोहनां
नन्दीश्वरहीप, कुण्डलहीप व्याने कुण्डलहीपभां शशाभः व्यावत, व्यार व्याने व्यार व्यागव्याग,
स्वतन्त्र जिनगृहा जगत्यां.

इदं पदं लघुतिष्ठ लोहनां वर्णन इति हे. ते व्या प्रभावि—मंड, सूर्य, चन्द्र,
नक्षत्रो व्याने प्रकीर्ण ताराः एते इति लघुतिष्ठी देय पांवे प्रभावेना हे. तेनांही व्या
मध्यलोहना भूमीतण्णी सातरेता नेष्टुं व्यावत एपर व्यागव्यागभां ताराणां विभावेना हे.
तेनाही दश व्यावत एपर सूर्यनां विभावेना हे. तेनाही त्रैलोक्य व्यावत एपर व्यागव्याग
विभावेना हे. व्याग पापी त्रैलोक्यव्यागभां एतेल दश प्रभावि व्यार व्यावत एपर व्यागव्याग
व्यारि नक्षत्राणां विभावेना हे. तेना पापी व्यार व्यावत एपर कुण्डलां विभावेना हे. तेना पदं
प्राग व्यावत एपर मंगलां विभावेना हे. पापी प्राग व्यावत एपर वृषभधितारां विभावेना हे.
व्यार पापी प्राग व्यावत एपर शुक्रव्यागभां विभावेना हे. व्यांही प्राग व्यावत एपर मन्दि-
श्वरनां विभावेना हे. ते क इति हे—पञ्चाशच्चतुष्टयं इति, मंड, सूर्य, चन्द्र, वृष,

કદાનીવેળેવૃક્ષોપડોનેવૃ વન્દાર્ઠાઃ મમંગણા કલ્પયે । તર્ગાર્ઠિઃ સમ્પૂર્ણે
 ચન્દ્રદયે સ્વેદયે વૃ. વન્દાર્ઠેઃ વાજ્ઞવે, પાનકીમણ્ડલોને વારણ ચન્દ્રાર્ઠિત્વાય,
 કાલોદકમગ્દ્રે કિન્નનામ્ગિન્નવન્દાર્ઠિત્વાય, પુલકમયં દોષે ડાગમ્પતિચન્દ્રાર્ઠિત્વાઃ
 ચેતિ । તતઃ પરં મમ્તેગત્તમ્પિનતમ્પડીવન્દ્રાર્ઠેવોઃ કિર્મણિ વિચારણે ક્રિયતે ।
 વ્રણ અને વ્રણ યોગ્યત ઉપર કમપુર્વક તારણ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, બુધ, શુક્ર, બૃહસ્પતિ,
 મંગળ અને શનિદારનાં વિમાન છે. ૨. " તે જ્યાંનિર્ણી દેવો અવીદીપમાં મરુની પ્રદક્ષિણ
 કરીને નિરંતર પરિક્ષમણ કરે છે. ત્યાં વહી, પ્રહર, દિવસાદિગુણ સ્થૂળ વ્યવહારકાળઃ
 સમય, નિમિષાદિ સૂક્ષ્મ વ્યવહાર કાળની જેમ જેવકે સમય, વહી આદિ વિચક્ષિત ભેદાથી
 સહિત, અનાદિ અનંત કાળાણુ દ્રવ્યમય નિશ્ચયકાળરૂપ ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ
 નિમિષભૂત કુંભાર વડે ઉપાદાનરૂપી માટીના પિંડમાંથી બનેલ વદાની જેમ ચન્દ્ર, સૂર્ય
 આદિ જ્યોતિષી દેવોનાં વિમાનોના ગમન-આગમનથી એ વ્યવહારકાળ પ્રગટ થાય છે
 તથા જણાય છે, તે કારણે ઉપચારથી તે જ્યોતિષી દેવોથી કરાયેલો છે એમ કહેવાય છે.
 નિશ્ચયકાળ તો, કુંભારના ચાકડાના ભ્રમણમાં નીચેની ખીલી બહિરંગ સહકારી થાય
 છે તેમ, તે વિમાનોના ગમનરૂપ પરિણામણું બહિરંગ સહકારી કારણ થાય છે.

હવે અહીંદ્રીપમાં ચંદ્ર અને સૂર્યની સંખ્યા કહે છે. તે આ પ્રમાણે—જ'બૂદ્રીપમાં
 બે ચંદ્ર અને બે સૂર્ય છે, લવણોદક સમુદ્રમાં ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્ય છે. ધાતકીખંડ
 દ્રીપમાં બાર ચંદ્ર અને બાર સૂર્ય છે, કાલોદક સમુદ્રમાં બેતાળીસ ચંદ્ર અને બેતાળીસ
 સૂર્ય છે, પુષ્કરાર્ધદ્રીપમાં બેાંતેર ચંદ્ર અને બેાંતેર સૂર્ય છે.

ત્યાર પછી ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં સ્થિત જ'બૂદ્રીપના ચંદ્ર અને સૂર્યવું
 શિક્કું વર્ણન કરવામાં આવે છે, તે આ પ્રમાણે—જ'બૂદ્રીપની અંદર એકસો એસી

तद्यथा—जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे योजनानामशीतिशतं बृहिसर्गिणो लवणसमुद्रसम्बन्धे त्रिंशद-
धिकशतत्रयमिति समुद्रायेन दशोत्तरयोजनशतपञ्चकं चारक्षेत्रं भण्यते, तत्र चन्द्रा-
दित्ययोरैकमेव । तत्र भरतंन (मह) बृहिसर्गिणे तस्मिंश्चरक्षेत्रे सूर्यस्य चतुरशीतिशत-
संख्या मार्गा भवन्ति, चन्द्रस्य पञ्चदशैव । तत्र जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे कर्कटसंक्रान्तिदिने
दक्षिणायनप्रारम्भे निपथपर्वतस्योपरि प्रथममार्गे सूर्यः प्रथमोदयं करोति । यत्र सूर्य-
विमानस्थं निर्दोषपरमान्मनो जिनेश्वरस्याकृत्रिमं जिनविम्बम् प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा अयोध्या-
नगरीस्थितो निर्मलमद्यकन्यानुगमणेन भरतचक्री पुष्पाञ्जलिमुन्दिष्यार्घ्यं ददातीति ।
तन्मार्गस्थितभरतक्षेत्रादिन्यस्यैरावतादिन्येन मह तथापि चन्द्रस्यान्यचन्द्रेण मह यदन्तरं
भवति तद्विशेषेणागमतो ज्ञानव्यम् ।

अथ “मदभिम भरणी अष्टा माही अमन्तेम जेट्टमवर वग । गेरिणि दिग्गह
पुणचवसु तिउत्तरा मज्झिमा सेमा । १ ।” इति गाथापथितक्रमेण यानि जम्बूद्वीप-
मध्यमनक्षत्राणि तेषु मध्ये कस्मिन्नक्षत्रे किरान्ति दिनान्यादिन्यभितृतीति । “इं-
द-

योवन अने अटारनां अर्थात् लयणु समुद्रभां वणरेता प्रीथ योवन. येथ इह अर्थात्
इह योवन प्रमाण जगतक्षेत्र इत्येयाय हे. ते अडे अने सूर्य अनेनुं येथ इह जगत-
क्षेत्र हे. तेभां अरतक्षेत्र अने अटारना आगता जगतक्षेत्रभां सूर्यना मार्गं येथेण
धाराणी हे अने अटारना मार्गं येथेण हे. तेभां जम्बूद्वीपभां इति संशान्तिना विषये.
दक्षिणायतना प्रारंभभां. निपथ पर्यंत एते प्रथम मार्गभां सूर्यना प्रथम उदय याव हे.
त्यां सूर्यं विमानभां स्थित निर्दोष प्रशात्म-जिनैर्यरता स्यादिति विषयने प्रत्यक्ष द्दर्शने.
अथाया नगरीभां स्थित अरत मार्गती निर्गण सम्यक्त्वना अटारणाही पुष्पाञ्जलि
स्यापीनि स्याथं स्याथ हे. ते मार्गभां स्थित अरतक्षेत्रना सूर्यनुं सूर्यावतक्षेत्रना सूर्य
साथे अने अरतक्षेत्रना संकेतं जेनावतक्षेत्रना संकेत साथे हे अन्तरं ये हे ते विद्वेष-
णं स्याजजभांही वतणी हेतुं.

इति “मतांअथा”, अटारणी, स्यातीं, स्याति, स्यातेषा अने अटारणां हे अरत-
क्षेत्रना हे. वेदार्थी, विशाखा, अन्तरं, अन्तरं, अन्तरं, अन्तरं, अन्तरं, अन्तरं, अन्तरं,
हे अ नक्षत्र अन्तरं हे अने स्यातीं वतणीं अर्थक हे.” हे प्रमाणं आभां इत्ये-
षा अन्तरं हे अन्तरं, इति अने अर्थक अर्थक हे. तेभां ही हे अन्तरं हेतुं.

દિવસ સૂર્ય રહે છે તે કહે છે. "એક" મહર્ત્માં ચંદ્ર ૧૭૨૮, સૂર્ય ૧૮૩૦ અને નક્ષત્ર
 ૧૮૩૫ ગગનખંડોમાં ગમન કરે છે તેથી ૬૭ અને ૫ (૧૮૩૫-૧૭૨૮=૬૭; ૧૮૩૫-૧૮૩૦=૫)
 અધિક ભાગથી નક્ષત્રખંડને ભાગવાથી જે મહર્ત્ત્માં આવે તે મહર્ત્ત્ ચંદ્ર અને સૂર્યનાં
 આસન્ન મહર્ત્ત્ જાણવાં. અર્થાત્ એક નક્ષત્ર ઉપર એટલા મહર્ત્ત્ સૂર્યની ચંદ્ર અને સૂર્યની
 સ્થિતિ જાણવી, આ રીતે આ ગાથા દ્વારા આગમમાં કહેલ ક્રમથી વિન્ન વિન્ન દિવસોનો
 સરવાળો કરવાથી ત્રણસો છાસઠ દિવસો થાય છે. જ્યારે દ્વીપની અંદરથી દક્ષિણ દિશાની
 બહાર સૂર્ય ગમન કરે છે ત્યારે એકસો ત્યારી દિવસોને દક્ષિણાયન નામ મળે છે અને
 જ્યારે સૂર્ય સમુદ્ર તરફથી ઉત્તર દિશાની અંદરના માર્ગમાં આવે છે ત્યારે બાકીના
 એકસો ત્યારી દિવસોને ઉત્તરાયણ નામ મળે છે. તેમાં જ્યારે દ્વીપની અંદર કંઈ
 સંક્રાન્તિના દિવસે દક્ષિણાયનની શરૂઆતમાં પ્રથમ માર્ગની પરિધિમાં સૂર્ય હોય છે
 ત્યારે સૂર્ય વિમાનના આતપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર ચોરાણુ' હજાર પાંચસો પચીસ
 યોજન પ્રમાણ હોય છે એમ જાણવું. તે વખતે અહાર મહર્ત્ત્નો દિવસ અને બાર
 મહર્ત્ત્ની રાત્રિ થાય છે. પછી ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે આતપની હાનિ થતાં જે મહર્ત્ત્ના એક-
 સઠના ભાગમાંથી એક ભાગ જેટલો દરરોજ દિવસ ઘટે છે. અને તે લવણ સમુદ્રના
 અંતિમ માર્ગમાં માહ મહિનામાં મકરસંક્રાન્તિના ઉત્તરાયણના દિવસે સૂર્યવિમાનના
 આતપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર જઘન્યપણે ત્રેસઠ હજાર સોળ યોજન પ્રમાણ રહે ત્યાં

भवति, ततोऽप्यर्द्धरज्जुपर्यन्तमानतप्राणतनाम स्वर्गयुगलं, ततः परमर्द्धरज्जुपर्यन्तमाकाशं यावदारणाच्युताभिधानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यमिति । तत्र प्रथमयुगलद्वये स्वकीयस्वकीय-स्वर्गनामानश्चत्वार इन्द्रा विद्येयाः, मध्ययुगलचतुष्टये पुनः स्वकीयस्वकीयप्रथमस्वर्गो-भिधान एकैक एवेन्द्रो भवति, उपरितनयुगलद्वयेऽपि स्वकीयस्वकीयस्वर्गनामानश्चत्वार इन्द्रा भवन्ति; इति समुदायेन षोडशस्वर्गेषु द्वादशेन्द्रा ज्ञातव्याः । षोडशस्वर्गांर्द्ध्व-मेकरज्जुमध्ये नवैश्वर्यवनवानुदिशपश्चानुत्तरविमानवामिदेवान्निष्ठान्ति । ततः परं तत्रैव द्वादशयोजनेषु गतेष्वष्टयोजनवाङ्मूल्या मनुष्यलोकवन्पश्चाधिकचत्वारिण्यल्लोकयोजन-विस्तारा मोक्षशिला भवति । तस्या उपरि वनोदधिवनदानतनुवातचयमग्नि । तत्र तनुवातमध्ये लोकान्ते केवलज्ञानाद्यनन्तगुणयदिताः सिद्धाः तिष्ठन्ति ।

इदानीं स्वर्गपटलसंख्या कथ्यते — सौधर्मेशानयोरेवत्रिंशत्, मन्नुसार-माहेन्द्रयोः सप्त, ग्रान्त्रयोत्तरयोश्चत्वारि, लान्तवकापिष्टयोर्द्वयम्, भुक्तमाशुक्तयो-पटलमेकम्, शतारकाश्वारयोरेकम्, आनतप्राणतयोस्तद्वयम्, आरणाच्युतयोस्तद्वयम् । नवसु ग्रैवेयवेषु नवयोः, नवानुदिशेषु पञ्चयोः, पश्चानुत्तरेषु एकमिति षोडशयोः पञ्चदश

अर्धा शतं शुधी शतार अने शतश्वार नाशनां ये श्वर्गा ऐ, त्याः पाणी अशुक्त
अर्धा शतं शुधी आनत अने प्राणत नाशनां ये श्वर्गा ऐ, त्याः पाणी अर्धा शतं
शुधी आशुक्तां आशुक्त अने अशुक्त नाशनां ये श्वर्गा ऐ, त्यां प्रथमनां ये श्वर्गांकां
षोडशानां श्वर्गांकां नाशनाणा श्वार इन्द्रो वनाशुया, चत्वारिणां श्वार पञ्चदशानां ऐ त-
षोडशाना प्रथम श्वर्गांकां नाशनाणा श्वार इन्द्रो ऐ, त्या ईति नवसुदशै श्वर्गा श्वर्गांकां
श्वार इन्द्रो वनाशुया, शेष श्वर्गांकां ऐ परं ऐ श्वर्गांकां नव श्वर्गांकां, नव अशुक्त, अने
षोडश अशुक्त विमानपासी ऐ ऐ, त्याः पाणी श्वार आनत अशुक्त श्वर्गांकां श्वार श्वर्गांकां
वती अने मनुष्यलोका (नयी द्वीप) केवली विरेताणीश्वर्गाणा श्वर्गांकां विरेताश्वर्गांकां
आशुक्तिका ऐ, तेनी ऐ परं पञ्चदश, पञ्चदश अने पञ्चदश नाशनां सप्त, सप्त ऐ, त्यां
पञ्चदश अशुक्त अशुक्त अने श्वर्गांकां अने श्वर्गांकांकां अने श्वर्गांकांकां ऐ, ऐ

तत्र श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां ऐ ऐ श्वर्गांकां अने पञ्चदश श्वर्गांकां श्वर्गांकां
आनत इन्द्रा अने आनत श्वर्गांकां श्वर्गांकां ऐ ऐ, त्या अने पञ्चदश श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां
अने आशुक्त श्वर्गांकां ऐ ऐ, त्या अने श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां
श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां
श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां श्वर्गांकां

પ્રમાણે સંદેશમાં જ્યોતિષક લોકનું કથન પૂરું થયું. તેને પણ જિર્ણોદ્ધારનું કથન
 છે. તે આ પ્રમાણે—સૌધર્મ, ઈશાન, સાનકુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મા, બ્રહ્મોત્તર, સ
 કાપિષ્ઠ, શુક, મહાશુક, રાતાર, રાદસાર, આનન, પ્રાનન, આરણ અને અમ્યુત ન
 સોળ સ્વર્ગ છે. ત્યાંથી આગળ નવ ત્રૈવેદ્ય વિમાન છે, ત્યાંથી ઉપર નવ અનુદિશ ન
 નવ વિમાનોનું એક પટલ છે, તેનાથી પણ ઉપર પાંચ અનુત્તર નામનાં પાંચ વિમ
 એક પટલ છે. એ રીતે ઉક્ત ક્રમે ઉપર ઉપર વૈમાનિક દેવો રહે છે. આ વાર્તિકે
 સંગ્રહવાક્ય અથવા સમુદાય-કથન છે. આદિમાં પાર, મધ્યમાં આઠ અને આંતે
 યોજન પ્રમાણ ગોળ વ્યાસવાળી, ચાળીસ યોજન ઊંચી જે મેરુ પર્વતની ચૂલિકા છે
 ઉપર દેવકેરુ અથવા ઉત્તરકેરુ નામની ઉત્તમ ભોગભૂમિના મનુષ્યના વાળના અગ્રભાગ
 અંતરે ઋણુ વિમાન છે. ચૂલિકા સહિત મેરુ પર્વતની ઊંચાઈનું પ્રમાણ એક લાખ
 છે. તે (ઊંચાઈ)નાથી શરૂ કરીને દોઢ રાજી પ્રમાણ જે આકાશક્ષેત્ર છે ત્યાં
 સૌધર્મ અને ઈશાન નામનાં બે સ્વર્ગ છે. તેના ઉપર દોઢ રાજી સુધી સાનકુમાર
 માહેન્દ્ર નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યાંથી અર્ધા રાજી સુધી બ્રહ્મા અને બ્રહ્મોત્તર
 બે સ્વર્ગ છે, ત્યાંથી પણ અર્ધા રાજી સુધી લાંતવ અને કાપિષ્ઠ નામનાં બે સ્વ
 ત્યાંથી ઉપર અર્ધા રાજી સુધી શુક અને મહાશુક નામનાં બે સ્વર્ગ બાણવાં. ત્યાં

भवति, ततोऽप्यर्द्धैरज्जुपर्यन्तमाननप्राणतनाम स्वर्गयुगलं, ततः परमर्द्धैरज्जुपर्यन्तमाकाशं यावदारणाच्युताभिधानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यमिति । तत्र प्रथमयुगलद्वये स्वकीयस्वकीय-स्वर्गनामानश्रत्वार इन्द्रा विद्येयाः, मध्ययुगलचतुष्टये पुनः स्वकीयस्वकीयप्रथमस्वर्गाभिधान एकैक एवेन्द्रो भवति, उपरितनयुगलद्वयेऽपि स्वकीयस्वकीयस्वर्गनामानश्रत्वार इन्द्रा भवन्ति; इति समुदायेन षोडशस्वर्गेषु द्वादशेन्द्रा ज्ञातव्याः । षोडशस्वर्गादूर्ध्वमेकरज्जुमध्ये न्वर्गवेयकनवानुदिशपञ्चानुत्तरविमानवामिदेवास्त्रिष्टुन्ति । ततः परं तत्रैव द्वादशयोजनेषु गतेष्वष्टयोजनवाङ्मूल्या मनुष्यलोकवृत्त्यधिकचन्द्राश्चिन्त्यक्षयोत्त-विस्तारा मोक्षशिला भवति । तस्या उपरि यनोदधिवनधानतनुदातत्रयमग्नि । तत्र तनुदातमध्ये लोकान्ते केवलज्ञानाद्यनन्तगुणमहिताः सिद्धाः तिष्ठन्ति ।

इदानीं स्वर्गपटलसंख्या कथ्यते — सौम्यैर्जानयोरे मन्त्रिणम्, मन्त्रुमार-माहेन्द्रयोः सम, ब्रह्मप्रमोचयोश्चत्वारि, तान्मदकापिष्टयोर्द्वयम्, ध्रुवनाभुवयोः पटलमेकम्, शतारमाश्वारयोरेकम्, आननप्राणतयोगरमम्, आणतच्युतयोस्वर्गमिति । नवस्रु श्रैवेयकेषु नवकां, नवानुदिशेषु पृन्नेकां, पञ्चानुत्तरेषु त्रिकामिति समुदायेनोदधिरि

अर्धा शष्ट शुधी शतार अने शष्टशार नाभनां ये स्वर्गा हे, त्यास पाणी अर्धा शष्ट अर्धा शष्ट शुधी आनन अने प्राणत नाभनां ये स्वर्गा हे, त्यास पाणी अर्धा शष्ट शुधी व्यादाशभां व्याशषु अने अण्यत नाभनां ये स्वर्गा हे, त्यां परभनां ये शुधी कां पीतपीतानां स्वर्गनां नाभयाणा मार इन्द्रो वापया, यस्वेता मार नाभनां पीत पीताना प्रथम स्वर्गनां नाभयाणा मार इन्द्रो हे, म्या रीति नवदशे मार स्वर्गनां मार इन्द्रो वापया, मार स्वर्गीयी उपर मार शष्टभां नव श्रैवेय, नव स्वर्गि, मने पोम्य मनुत्तर विमानयासी रेयो हे, त्यास पाणी मार शोचत मयायक तनां मार पीत तदी अने अनुपयला (नयी द्वीप) केवरी पिन्नाणीसिताप पीततना विमनामर्धा आसशिता हे, तेनी उपर शोचतवि, मनेयात मने तमयात नाभनां मार शष्ट हे, त्यां तमयात यल्यनी भाषयां अने डोपता अने शेषशानावादि अनेतं सुसुक्ष्मिन् सिद्धो हे.

एते स्वर्गनां शैलानां कोण्या मरे हे - कोणार्क अने तमयात स्वर्गनां सिद्धोका आननपुमार, अने भाषना स्वर्गनां शत, मार स्वर्ग पाणोत्तर स्वर्गनां मार, शोचत अने शोचिण स्वर्गनां ये, शष्ट अने शोचत, स्वर्गनां मार, शोचत अने शोचत स्वर्गनां मार, मयात अने शोचत स्वर्गनां मार, मयात मार, मनेतुत स्वर्गनां मार शष्ट हे, मार कोणार्कनां मार, मार स्वर्गनां मार शोचत अने शोचत स्वर्गनां मार

ત્રિપષ્ટિપટલાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ । તથા ચોક્તમ્—“ઇગત્તીસસત્તવત્તારિદોણિણવકેવકછવક-
ચદુકપ્પે । તિત્તિયવ્વકેર્કિદિયણામા ઉહુ આદિ તેસટ્ટી ।”

અતઃ પરં પ્રથમપટલવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । ઋજુ વિમાનં યદુક્તં પૂર્વં મેરુચૂલિ-
કાયા ઉપરિ તસ્ય મનુષ્યક્ષેત્રપ્રમાણવિસ્તારસ્યેન્દ્રકસંજ્ઞા । તસ્ય ચતુર્દિગ્ભાગેષ્વસંસ્થેય-
યોજનવિસ્તારાણિ પંક્તિરૂપેણ સર્વદ્વીપસમુદ્રેષુપરિ પ્રતિદિશં યાનિ ત્રિપષ્ટિવિમાનાનિ
તિષ્ઠન્તિ તેપાં શ્રેણીબદ્ધસંજ્ઞા । યાનિ ચ પંક્તિરહિતપુષ્પપ્રકરવદ્વિદિક્ચતુષ્ટયે તિષ્ઠન્તિ
તેપાં સંસ્થેયાસંસ્થેયયોજનવિસ્તારાણાં પ્રકીર્ણકસંજ્ઞા । ઇતિ સમુદાયેન પ્રથમપટલલક્ષણં
જ્ઞાતવ્યમ્ । તત્ર પૂર્વાપરદક્ષિણશ્રેણિત્રયવિમાનાનિ, તન્મધ્યે વિદિગ્દ્વયવિમાનાનિ ચ
સૌધર્મસમ્બન્ધીનિ ભવન્તિ, શેષવિદિગ્દ્વયવિમાનાનિ તથોત્તરશ્રેણિવિમાનાનિ ચ પુનરી-
જ્ઞાનસમ્બન્ધીનિ । અસ્માત્પટલાદુપરિ જિનદૃષ્ટમાનેન સંસ્થેયાન્યસંસ્થેયાનિ યોજનાનિ
ગત્વા તેનૈવ ક્રમેણ દ્વિતીયાદિપટલાનિ ભવન્તિ । અયં ચ વિશેષઃ—શ્રેણીચતુષ્ટયે

પટલ છે. એ રીતે સમૂહમાં ઉપર ઉપર ત્રેસઠ પટલ બાણ્યાં. તે જ કહ્યું છે કે—“સૌધર્મ
યુગલમાં એકત્રીસ, સાનકુંભાર યુગલમાં સાત, બ્રહ્મયુગલમાં ચાર, લાંતાય યુગલમાં બે,
શુક યુગલમાં એક, શતાર યુગલમાં એક, આનત આદિ ચાર સ્વર્ગમાં છ, પ્રત્યેક ત્રણે
શ્રેયેયકોમાં ત્રણ ત્રણ, નવ અનુદિશોમાં એક, પાંચ અનુત્તરોમાં એક—એમ સમૂહરૂપે
ત્રેસઠ ઇન્દ્રક હોય છે.”

હવે આગળ પ્રથમ પટલનું વ્યાખ્યાન કરે છે. મેરુપર્વતની ચૂલિકાની ઉપર
મનુષ્યક્ષેત્ર જેટલા વિસ્તારવાળા પૂર્વોક્ત ઋજુ વિમાનની ઇન્દ્રક સંજ્ઞા છે. તેની ચારે
દિશાઓમાં પંક્તિરૂપે સર્વ દ્વીપ અને સમુદ્રોની ઉપર પ્રત્યેક દિશામાં જે અસંખ્ય યોજન
વિસ્તારવાળા ત્રેસઠ વિમાનો છે તેની ‘શ્રેણીબદ્ધ’ સંજ્ઞા છે. પંક્તિરહિત પુષ્પોની
પેડે ચારે વિદિશાઓમાં જે સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં વિમાનો
છે તેમની “પ્રકીર્ણક” સંજ્ઞા છે. એ રીતે સમૂહમાં પ્રથમ પટલનું લક્ષણ બાણ્યું. તેમાં
પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ—એ ત્રણ શ્રેણિઓનાં વિમાનો, તે ત્રણ દિશાઓની વચ્ચેની
બે વિદિશાઓનાં વિમાનો સૌધર્મ (નામના પ્રથમ સ્વર્ગ) સંબંધી છે. આકીની બે
વિદિશાનાં વિમાનો અને ઉત્તર શ્રાણીનાં વિમાનો ઇશાન સ્વર્ગ સંબંધી છે. જિન ભગવાને
તેવા પ્રમાણે આ પટલથી ઉપર સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન જતાં તે જ ક્રમ
પ્રમાણે દ્વિતીય આદિ પટલ છે.

पटले पटले प्रतिदिशमेकैकविमानं हीयते यावत् पञ्चानुत्तरपटले चतुर्दिक्ष्वैकैकविमानं तिष्ठति । एते सौधर्मादिविमानाश्चतुरशीनित्यसप्तनवतिसहस्रत्रयोविंशतिप्रमिता अकृत्रिम-सुवर्णमयजिनगृहमण्डिता ज्ञातव्या इति ।

अथ देवानामायुःप्रमाणं कथ्यते । भवनवासिषु जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पुनरसुरकुमारेषु सागरोपमं, नागकुमारेषु पल्यत्रयं, सुपर्णे सार्धद्वयं, द्वीपकुमारे द्वयं, शेषकुलपटके सार्धपल्पमिति । व्यन्तरे जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पल्य-मधिकमिति । ज्योतिष्कदेवे जघन्येन पल्यष्टमविभागः, उत्कर्षेण चन्द्रे लक्षवर्षाधिकं पल्यम्, सूर्ये सहस्राधिकं पल्यं, शेषज्योतिष्कदेवानामागमामनुमारेणेति । अथ सौधर्म-ज्ञानयोजन्येन साधिकपल्यं, उत्कर्षेण साधिकसागरोपमद्वयं, सान्द्रकुमार माहेन्द्रयोः साधिकसागरोपमसप्तकं, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोः साधिकसागरोपमदशकं, ज्ञानदक्षापिण्डयोः साधिकानि चतुर्दशसागरोपमानि, शुक्रमहाशुक्रयोः षोडश साधिकानि, जनारमहस्मान-

विशेष ऐ छे—यारे श्रेणीशोभां प्रत्येक परलभां द्वेक दिशाभां ऐहेक विमान शोभां थाय छे अने पांच अनुत्तर परलभां यारे दिशाशोभां ऐहेक विमान शो छे ते. अथा सौधर्म आदि विमाना शोभांसी लाय. सत्ताणुं एवम्. त्रेवीश आश्रित्य. सुवर्णमय जिनशुद्धी शालित छे ऐभ लणुणुं.

एवे देवाना आयुष्यनुं प्रमाणुं कहे छे. लयनवासी देवानां लघन्य आशुष्य दश एवम् वर्षनुं छे. असुररुहमार नामना देवानुं एतुष्ट आशुष्य ऐक सागर. नागकुमारानुं त्रण पद्य. सुपर्णकुमारानुं अरी पद्य, द्वीपकुमारानुं ऐ पद्य अने आसीता छ प्रसारता लयनवासी देवानुं एतुष्ट आशुष्य दश पद्यनुं छे. व्यन्तरेदेवानां लघन्य आशुष्य दश एवम् वर्षनुं छे अने एतुष्ट आशुष्य ऐक पद्यशी कहेइ स्पष्टि ते. लयोनिशी देवानां लघन्य आशुष्य ऐक पद्यना आरंभा भाग केरुं ते. अंतनुं एतुष्ट आशुष्य ऐक पद्य अने ऐक लाय वर्ष ते तथा सूर्यनुं एतुष्ट आशुष्य ऐक पद्य अने ऐक एवम् वर्ष छे. पापीना लयोनिशी देवानुं एतुष्ट आशुष्य आशुष्य अनुत्तर. एतुष्टुं. सौधर्म अने विमान देवर्षिना देवानुं लघन्य आशुष्य ऐक पद्यशी कहेइ स्पष्टि अने एतुष्ट आशुष्य ऐ सागरशी कहेइ स्पष्टि छे. सानुत्तर अने आयेन्द्र देवर्षिना देवानुं आशुष्य सानु आशुष्य कहेइ स्पष्टि. लघन-अशुत्तरभां एव सागरशी कहेइ स्पष्टि. सानु-अशुत्तरभां एव सागरशी कहेइ स्पष्टि. शुक्र-अशुत्तरभां एव सागरशी कहेइ स्पष्टि. सानु-

ત્રિપષ્ટિપટલાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ । તથા ચોક્તમ્—“ઇગત્તીસસત્તવત્તારિદોળિણ્ણક્કેવકલ્લક્ક-
ચદુક્કપ્પે । તિત્તિયક્કેર્કિદિયણામા ઉદ્ધ આદિ તેસઠ્ઠી ।”

અતઃ પરં પ્રથમપટલવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । ઋજુ વિમાનં યદુક્તં પૂર્વં મેરુચૂલિ-
કાયા ઉપરિ તસ્ય મનુષ્યક્ષેત્રપ્રમાણવિસ્તારસ્યેન્દ્રકસંજ્ઞા । તસ્ય ચતુર્દિગ્ભાગેષ્વસંખ્યેય-
યોજનવિસ્તારાણિ પંક્તિરુપેણ સર્વદ્વીપસમુદ્રેપૂપરિ પ્રતિદિશં યાનિ ત્રિપષ્ટિવિમાનાનિ
તિષ્ઠન્તિ તેષાં શ્રેણીબદ્ધસંજ્ઞા । યાનિ ચ પંક્તિરહિતપુષ્પપ્રકરવદ્વિદિક્ચતુષ્ટયે તિષ્ઠન્તિ
તેષાં સંખ્યેયાસંખ્યેયયોજનવિસ્તારાણાં પ્રકીર્ણકસંજ્ઞા । ઇતિ સમુદાયેન પ્રથમપટલલક્ષણં
જ્ઞાતવ્યમ્ । તત્ર પૂર્વાપરદક્ષિણશ્રેણિત્રયવિમાનાનિ, તન્મધ્યે વિદિગ્દ્વયવિમાનાનિ ચ
સૌધર્મસમ્બન્ધીનિ ભવન્તિ, શેષવિદિગ્દ્વયવિમાનાનિ તથોત્તરશ્રેણિવિમાનાનિ ચ પુનરી-
જ્ઞાનસમ્બન્ધીનિ । અસ્માત્પટલાદુપરિ જિનદૃષ્ટમાનેન સંખ્યેયાન્યસંખ્યેયાનિ યોજનાનિ
ગત્વા તેનૈવ ક્રમેણ દ્વિતીયાદિપટલાનિ ભવન્તિ । અયં ચ વિશેષઃ—શ્રેણીચતુષ્ટયે

પટલ છે. એ રીતે સમૂહમાં ઉપર ઉપર ત્રેસઠં પટલ બાણ્યાં. તે જ કહ્યું છે કે—“સૌધર્મ
યુગલમાં એકત્રીસ, સાનતકુંભાર યુગલમાં સાત, બ્રહ્મયુગલમાં ચાર, લાંતવ યુગલમાં બે,
શુક યુગલમાં એક, શતાર યુગલમાં એક, આનત આદિ ચાર સ્વર્ગોમાં છ, પ્રત્યેક ત્રણે
શ્રેયેયકોમાં ત્રણ ત્રણ, નવ અનુદિશોમાં એક, પાંચ અનુત્તરોમાં એક—એમ સમૂહરૂપે
ત્રેસઠં ઇન્દ્રક હોય છે.”

હવે આગળ પ્રથમ પટલનું વ્યાખ્યાન કરે છે. મેરુપર્વતની ચૂલિકાની ઉપર
મનુષ્યક્ષેત્ર જેટલા વિસ્તારવાળા પૂર્વોક્ત ઋજુ વિમાનની ઇન્દ્રક સંજ્ઞા છે. તેની ચારે
દિશાઓમાં પંક્તિરૂપે સર્વ દ્વીપ અને સમુદ્રોની ઉપર પ્રત્યેક દિશામાં જે અસંખ્ય યોજન
વિસ્તારવાળા ત્રેસઠં વિમાનો છે તેની ‘શ્રેણીબદ્ધ’ સંજ્ઞા છે. પંક્તિરહિત પુષ્પોની
પેઠે ચારે વિદિશાઓમાં જે સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં વિમાનો
છે તેમની “પ્રકીર્ણક” સંજ્ઞા છે. એ રીતે સમૂહમાં પ્રથમ પટલનું લક્ષણ બાણ્યું. તેમાં
પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ—એ ત્રણ શ્રેણિઓનાં વિમાનો, તે ત્રણ દિશાઓની વચ્ચેની
બે વિદિશાઓનાં વિમાનો સૌધર્મ (નામના પ્રથમ સ્વર્ગ) સંબંધી છે. આકીની બે
વિદિશાનાં વિમાનો અને ઉત્તર શ્રાણીનાં વિમાનો ઇશાન સ્વર્ગ સંબંધી છે. જિન ભગવાને
જેવા પ્રમાણે આ પટલથી ઉપર સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન જતાં તે જ ક્રમ
પ્રમાણે દ્વિતીય આદિ પટલ છે.

पटले पटले प्रतिदिशमेकैकविमानं हीयते यावत् पञ्चानुत्तरपटले चतुर्दिक्कैकविमानं तिष्ठति । एते सौधर्मादिविमानाश्चतुरशीनित्यशसप्तनवतिसहस्रत्रयोविंशतिप्रमिता अकृत्रिम-सुवर्णमयजिनगृहमण्डिता ज्ञातव्या इति ।

अथ देवानामायुःप्रमाणं कथ्यते । भवनत्रयिषु जवन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पुनरसुरकुमारेषु सागरोपमं, नागकुमारेषु पल्यत्रयं, सुपर्णे सार्धद्वयं, द्वीपकुमारे द्वयं, शेषकुलपटके सार्धपल्यमिति । व्यन्तरे जवन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पल्य-मधिकमिति । ज्योतिष्कदेवे जवन्येन पल्यष्टमविभागः, उत्कर्षेण चन्द्रे ऋद्धर्षाधिकं पल्यम्, सूर्ये सहस्राधिकं पल्यं, शेषज्योतिष्कदेवानामागमानुमारेणेति । अथ सौधर्म-ज्ञानयोर्जवन्येन साधिकपल्यं, उत्कर्षेण साधिकसागरोपमद्वयं, सानन्दकुमार माहेन्द्रयोः साधिकसागरोपमसप्तकं, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोः साधिकसागरोपमदशकं, लानन्दकापिष्ठयोः साधिकानि चतुर्दशसागरोपमानि, शुक्रमहाशुक्रयोः पौडश साधिकानि, शतारमदस्यार-

विशेष ऐ छे—आरे श्रेणीओभां प्रत्येक पटलभां दरेक दिशाभां ओडेक विमान ओझां धाय छे अने पांच अनुत्तर पटलभां आरे दिशाओभां ओडेक विमान शरे छे. अथा सौधर्म आदि विमाना आर्याग्नी लाण्य. सत्तायुं एकर. त्रेवीज अष्टत्रिभ. सुपर्णभय जिनशुद्धी शालित छे ओभ जाणुं.

एवे देवाना आयुष्यनुं प्रमाणु इहे छे. अवनवासी देवानां जवन्य अयायुष्य दश एकर वर्षनुं छे. असुरकुमार नामना देवानुं एतए अयायुष्य ओडे सागर. नागकुमारिनुं त्रय पलय. सुपर्णकुमारिनुं अदी पलय, द्वीपकुमारिनुं ये पलय अने आनीना ए प्रहाराता अवनवासी देवानुं एतए अयायुष्य दश पलयनुं छे. अंतरेदेवानां जवन्य अयायुष्य दश एकर वर्षनुं छे अने एतए अयायुष्य ओडे पलयधी इहे अर्धित छे. कथेनिधी देवानां जवन्य अयायुष्य ओडे पलयना अर्धभां भाग जेयनुं छे. अहेनुं एतए अयायुष्य ओडे पलय अने ओडे साण वर्ष छे तथा सूर्यनुं एतए अयायुष्य ओडे पलय अने ओडे एकर वर्ष छे. आनीना कथेनिधी देवानुं एतए अयायुष्य अणभ अतुसार जाणुं. सौधर्म अने विमान शरणा देवानुं जवन्य अयायुष्य ओडे पलयधी इहे अर्धित अने इतए अयायुष्य ये सागरधी इहे अर्धित छे. शतनुंसार अने भावेन्द शरणा देवानुं अयायुष्य साण सागरधी ओडे अर्धित, अवनवाओत्तरभां दश सागरधी ओडे अर्धित. लानन्दकापिष्ठभां ओडे सागरधी ओडे अर्धित. दश-भहाशुक्रभां साण सागरधी ओडे अर्धित. शतार-

ચોરપ્ટાદશસાધિકાનિ, આનતપ્રાણતયોર્વિંશતિરેવ, આરણાચ્યુતયોર્દ્વાવિંશતિરિતિ । અતઃ
પરમચ્યુતાદૂર્ધ્વં કલ્પાતીતનવગ્રૈવેયકેષુ દ્વાવિંશતિસાગરોપમપ્રમાણાદૂર્ધ્વમેકૈકપ્રાગરોપમે
વર્ધમાને સત્યેકવિંશત્સાગરોપમાન્યવસાનગ્રૈવેયકે ભવન્તિ । નવાનુદિશપટલે દ્વાવિંશત્,
પશ્ચાત્તુત્તરપટલે ત્રયસ્ત્રિંશત્, ઉત્કૃષ્ટાયુઃ પ્રમાણં જ્ઞાતવ્યમ્ । તદાયુઃ સૌધર્માદિપુ
સ્વર્ગેષુ યદુત્કૃષ્ટં તત્પરસ્મિન્ પરસ્મિન્ સ્વર્ગે સર્વાર્થસિદ્ધિં વિદાય જઘન્યં ચેતિ । શેષં
વિશેષવ્યાખ્યાનં ત્રિલોકસારાદૌ વોદ્ધવ્યમ્ ।

કિંચ—આદિમધ્યાન્તમુક્તે શુદ્ધબુદ્ધૈકમ્ભાવે પરમાત્મનિ સકલવિમલકેવલ-
જ્ઞાનલોચનેનાદર્શે વિસ્વાનીચ શુદ્ધાત્માદિપદાર્થા લોક્યન્તે દૃઙ્યન્તે જ્ઞાયન્તે પરિચ્છિદ્યન્તે ।
યતસ્તેન કારણેન સ એવ નિશ્ચયલોકસ્તસ્મિન્નિશ્ચયલોકાખ્યે સ્વકીયશુદ્ધપરમાત્મનિ
અવલોકનં વા સ નિશ્ચયલોકઃ । “સળ્ળામો ય તિલેસ્સા ઈંદિયવસદાય અત્તહદ્દાણિ ।
ણાણં ચ દુપ્પઉત્તં મોહો પાવપ્પદા હોત્તિ । ૧ ।” ઇતિ ગાથોદિતવિભાવપરિણામમાદિં
સહસ્રાર્થાં અદાર સાગરથી કાંઈકે અધિક, આનત-પ્રાણુતમાં વીસ સાગર જે અને આરણુ-
અચ્યુતમાં બાવીસ સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે.

ત્યાર પછી અચ્યુત સ્વર્ગથી ઉપર કલ્પાતીત નવ ગ્રૈવેયકોમાં દરેકમાં કમશઃ
બાવીસ સાગર પ્રમાણથી એકેક સાગર વધારે વધારે છે અને એમ કરતાં છેડેડી નવમી
ગ્રૈવેયકમાં એકત્રીસ સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. નવ અનુદિશ પટલમાં બત્રીસ સાગરનું
અને પાંચ અનુત્તર પટલમાં તેત્રીસ સાગરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવું.

સૌધર્મ આદિ સ્વર્ગમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તે આયુષ્ય સર્વાર્થસિદ્ધિ સિવાય
ઉપર ઉપરના સ્વર્ગમાં જઘન્ય આયુષ્ય છે. બાકીનું વિશેષ વ્યાખ્યાન ત્રિલોકસાર
આદિમાંથી જાણવું.

વિશેષ—આદિ-મધ્ય-અન્તરલિત, શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક સ્વભાવ પરમાત્મામાં સકલ નિર્મળ
દેવજ્ઞાનરૂપ નેત્ર વડે અરીસામાં પ્રતિબિંબોની પેઠે, શુદ્ધાત્મા આદિ પદાર્થો આલોકિત
ધાય છે-દેખાય છે-જણાય છે-પરિચ્છિન્ન થાય છે તેથી તે કારણે તે જ (શુદ્ધાત્મા જ)
નિશ્ચયલોક છે અથવા તે નિશ્ચયલોક નામના પોતાના શુદ્ધ પરમાત્મામાં અવલોકન
તે નિશ્ચયલોક છે. “સળ્ળામો ય તિલેસ્સા ઈંદિયવસદાય અત્તહદ્દાણિ । ણાણં ચ દુપ્પઉત્તં
મોહો પાવપ્પદા હોત્તિ ॥ (શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૪૦.)

[અર્થઃ—સંજ્ઞા, ત્રણ લેશ્યા, ઇન્દ્રિયાને વશ થવું, આત્મ અને શૈલ ધ્યાન.
દુઃખપુત્ર (ખોરા કામમાં બેડાયેલું) જ્ઞાન અને મોહ-એ બંધાં પાપ આપનાર
પે.]—આ ગાથામાં કહેલા વિભાવપરિણામથી શરૂ કરીને સમસ્ત શુભાશુભ

कृत्वा समस्तशुभाशुभसंकल्पविकल्पत्यागेन निजशुद्धात्मभावनोत्पन्नपरमाह्लादैकसुखामृत-
रसास्वादानुभवनेन च या भावना सैव निश्चयलोकानुप्रेक्षा । शेषा पुनर्व्यवहारेणेत्येवं
संक्षेपेण लोकानुप्रेक्षाव्याख्यानं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ बोधिदुर्लभानुप्रेक्षां कथयति । तथाहि एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपंचेन्द्रियसंज्ञि-
पर्याप्तमनुष्यदेशकुलरूपेन्द्रियपटुत्वनिर्व्याध्यायुष्कवरबुद्धिसद्धर्मश्रवणग्रहणधारणश्रद्धानसंयम-
विषयशुद्ध्यावर्त्तनक्रोधादिकपायनिवर्त्तनेषु परं परं दुर्लभेषु कथंचित् काकतालीयन्यायेन
लक्ष्येष्वपि तल्लक्ष्यरूपबोधैः फलभूतस्वशुद्धान्मसंविद्यात्मकनिर्मलधर्मध्यानशुक्लध्यान-

संकल्प-विकल्प त्यागीने, निज शुद्धात्मभावनाधी उत्पन्न परम-आह्लादादेष अह
शुभाशुभना रसास्वादाना अनुभवधी के भावना देय, ते के निश्चयलोकानुप्रेक्षा छे,
आदीनी व्यवहारधी छे.

अे रीते संक्षेपधी लोक-अनुप्रेक्षानुं व्याख्यान समाप्त थयुं. १०.

इवे, बोधिदुर्लभं अनुप्रेक्षा इति छे : एकैन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय, मंजी,
पर्याप्त, अनुष्य, उत्तमदेश, उत्तमकृपा, सुंदररूप, इन्द्रियोनी पूर्णता, निर्मागपादं, लोकं
व्यायुष्य, उत्तम बुद्धि, सत्धर्मनुं श्रवण, ग्रहण, धारण तथा श्रद्धान, संयम, विषय-
शुभधी छेदुं अने हाधादि उपायानी निवृत्त अे अधां उत्तरेत्तः दुर्लभ ते. इत्ये
हाकतालीय न्यायधी अे अधां प्रापेन यथा इतां तेमनी प्राप्तिप बोधिंता इत्यनु
अधी स्वशुद्धात्माना संवेदनात्मकं निर्माण धर्मध्यान-शुक्लध्यानं परम समाधि दुर्लभ

ગુણાસ્પદમર્હત્પદં સિદ્ધપદં ચ લભતે । તેન કારણેન ધર્મ એવ પરમરસરસાયનં નિધિનિધાનં
કલ્પવૃક્ષઃ કામધેનુશ્ચિન્તામણિગિતિ । કિં વહુના, યે જિનેશ્વરપ્રણીતં ધર્મ પ્રાપ્ય દૃઢમતયો
જાતાસ્ત એવ ધન્યાઃ । તથા ચોક્તમ્ “ ધન્યા યે પ્રતિવુદ્ધા ધર્મે યલ્લુ જિનવરૈઃ સમુપ-
દિષ્ટે । યે પ્રતિપન્ના ધર્મ સ્વભાવનોપસ્થિતમનીષાઃ । ૧ । ” ઇતિ સંક્ષેપેન ધર્માનુપ્રેક્ષા
સમાપ્તા ॥ ૧૨ ॥

ઇત્યુક્તલક્ષણા અનિત્યાશરણસંસારૈકત્વાન્યત્વાશુચિત્વાસ્રવસંવરનિર્જરાલોકત્રોધિ-
દુર્લભધર્મતત્ત્વાનુચિન્તનસંજ્ઞા નિરાસ્રવશુદ્ધાત્મતત્ત્વપરિણતિરૂપસ્ય સંવરસ્ય કારણભૂતા
દ્વાદશાનુપ્રેક્ષાઃ સમાપ્તાઃ ।

અથ પરીપહજયઃ કથયતે—ક્ષુત્પિપાસાશીતોષ્ણદંશમશકનાગ્ન્યારતિસ્ત્રીચર્યા-
નિપઘાશચ્યાઽઽક્રોશવધયાચનાલાભરોગતૃણસ્પર્શમલસત્કારપુરસ્કારપ્રજ્ઞાઽજ્ઞાનાદર્શનાનીતિ

અનંત સુખાદિ શુભાનાં સ્થાનભૂત અહંતપદ અને સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરે છે. તે કારણે
ધર્મ જ પરમરસનું રસાયણ, નિધિઓનું નિધાન, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ અને ચિન્તામણિ
છે. વિશેષ શું કહેવું? જ્યો જિનેન્દ્રદેવે કહેલા ધર્મને પામીને દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા (સમ્યક્-
દષ્ટિ) થયા છે તે જ ધન્ય છે. કહ્યું પણ છે કે “ ધન્યા યે પ્રતિવુદ્ધા ધર્મે યલ્લુ જિનવરૈઃ
સમુપદિષ્ટે । યે પ્રતિપન્ના ધર્મ સ્વભાવનોપસ્થિતમનીષાઃ ॥ ” [અર્થઃ—જિનવરોએ સમ્યક્
પ્રકારે ઉપદેશેલા ધર્મથી જ્યો પ્રતિબોધ પામ્યા છે તે પરેપર ધન્ય છે અને જ્યોએ
સ્વ-ભાવનામાં પોતાની શુદ્ધિ જોડીને ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેઓને ધન્ય છે.]”

એ રીતે સંક્ષેપમાં ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત થઈ. ૧૨.

આ રીતે પૂર્વાક્ત લક્ષણવાળી અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્ય, અન્યત્ય,
અશુચિત્ય, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, યોધિદુર્લભ અને ધર્મતત્ત્વના ચિન્તનરૂપ
સંજ્ઞાવાળી, આસ્રવરહિત શુદ્ધાભવત્ત્વમાં પરિણતિરૂપ સંવરના કારણભૂત પાર અનુપ્રેક્ષા
સમાપ્ત થઈ.

દાવે પરિપહજયનું કથન કરે છે—ભૂખ, તરસ, શીત, ગરમી, ઠંડા-મચ્છર, નમ-
પણ, અરતિ, ડો, ગમન, આસન, શય્યા, આક્રોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ,
વૃણસ્પર્શ, મગ, સન્કાર-પુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને અદર્શન—એ બાવીસ પરિપહ

द्वाविंशतिपरीपदा विज्ञेयाः । तेषां क्षुधादिवेदनानां तीव्रोदयेऽपि सुखदुःखजीवितमरण-
लाभालाभनिंदाप्रशंसादिममत्तारूपपरममामाधिकेन नवतरशुभाशुभकर्मसंवरणचिरंतनशुभा-
शुभकर्मनिर्जरणसमर्थेनायं निजपरमात्मभावनासंज्ञातनिर्विकारनित्यानेंदलक्षणसुखामृत-
संवित्तेरचलनं स परीपदजय इति ।

अथ चारित्र्यं कथयति । शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरत्नत्रयपरिणते स्वशुद्धात्म-
स्वरूपे चरणमवस्थानं चारित्र्यम् । तच्च तारतम्यभेदेन पञ्चविधम् । तथाहि—सर्वे
जीवाः केवलज्ञानमया इति भावनारूपेण नमत्तान्क्षणं मामाधिकम्, अथवा परम-
स्वास्थ्यव्यवहारेण युगपत्समस्तशुभाशुभकर्मफलपविकल्पन्यागरूपममाधिक्यं वा, निर्विकार-
स्वसंवित्तिव्यवहारेण रागद्वेषपरिहाररूपं वा, स्वशुद्धान्मानुभूतिव्यवहारेणार्जुनपरिण्यागरूपं वा,
समस्तसुखदुःखादिमध्यस्थरूपं चेति । अथ छेदोपस्थापनं कथयति—यदा युगदन्तमस्त-
विकल्पन्यागरूपे परममामाधिक्यं स्थानुमशक्तोऽयं जीवस्तदा समस्तदिगात्तन्मेवा-
ब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतमित्यनेन पञ्चप्रकारविकल्पभेदेन व्रतच्छेदेन गतादिविरत-
-

वत्तया, ते क्षुधादि वेदनाद्योना तीव्र उदय तथा छतां पय, शुभ-दुःख एवम-अशुभ,
लाभ-अलाभ, निंदा प्रशंसा आदिनां समताद्य परम साभासि पर-ने के . परम
साभासि) तथा शुभाशुभ इर्माना संवर इत्यानां मयं वृतां गजाराय मर्तनी निन्दे
इत्यानां समर्थ छे तेना परे निज परशात्मलापनाथी इत्येन (निदिशं, निज नोदल
शुभाशुभता अनुभावमांथी यलित न धष्टुं ते परिश्यदक्य छे.

एवे, आशिरत्नं इथन हरे छे—गणोपयोगलक्षण निश्चयरत्नत्रयमशी परिश्रुतिःप
निजशुद्धात्मस्वरूपमां के वरष्टुं-स्थित इरी ते आशिर छे, ते तारतम्यभेदधी परि
प्रहारत्नं छे, ते तथा प्रभासि—सर्वे एवे इत्येवज्ञानमय छे मेवी व्यावनाधी ते स्वमताद्य
परिणाम ते साभासि छे स्वधरा परम स्वरासेयता मथधी युगपत समस्त सुखाशुभ
शरत्प-विहृष्याना त्यागःप साभासि तेनां लक्षण छे ते साभासि छे स्वधरा निदिशर
स्वसंविदन्ता मथधी स्वान्दोपना परिहारःप साभासि छे स्वधरा निज शुद्धात्मता
अनुभावना मथधी स्वार्त मने रीदृष्यान्ता परिन्यागःप साभासि छे स्वधरा समस्त
सुख-दुःखादिनां सर्वमध्यलापःप साभासि छे.

एवे, संवित्तेरवस्थानं इथन हरे छे—यदा परे समस्त विमर्शिता तावद्वे
परम साभासिमभां स्थित पराने मया एव साभासि तेन छे, यदा समस्त विमर्शिता, साभासि
भासी, मयावत् मने परिमर्शधी विमर्शिते इत छे—ते प्रभासि मया यदे प्रभासिता विहृष-

રૂપસાવદ્યેભ્યો નિવર્ત્ય નિજશુદ્ધાત્મન્યાત્માનુપસ્થાપયતીતિ છેદોપસ્થાપનમ્ । અથવા છેદે વ્રતલખ્ણે સતિ નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિરૂપનિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તેન તત્સાધકવહિરંગ-વ્યવહારપ્રાયશ્ચિત્તેન વા સ્વાત્મન્યુપસ્થાપનં છેદોપસ્થાપનમિતિ । અથ પરિહારવિશુદ્ધિ કથયતિ—“તીસં વાસો જમ્મે વાસપુહત્તં ચુ તિત્થયરમૂલે । પચ્ચક્ખાણં પઢિદો સંજ્ઞણ દુગાઠ ય વિહારો १ ।” ડત્તિ ગાથાકથિતક્રમેણ મિથ્યાત્વરાગાદિવિકલ્પમલાનાં પ્રત્યાખ્યાનેન પરિહારેણ વિશેષેણ સ્વાત્મનઃ શુદ્ધિર્નર્મલ્યં પરિહારવિશુદ્ધિચારિત્રમિતિ । અથ સૂક્ષ્મસામ્પરાયચારિત્રં કથયતિ । સૂક્ષ્માત્તિન્દ્રિયનિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિવલેન સૂક્ષ્મલોભા-મિધાનસામ્પરાયસ્ય કપાયસ્ય યત્ર નિરવશેષોપશમનં ક્ષણં વા તત્સૂક્ષ્મસામ્પરાય-ચારિત્રમિતિ । અથ યથાખ્યાતચારિત્રં કથયતિ—યથા સહજશુદ્ધસ્વભાવત્વેન નિષ્કમ્પ-ત્વેન નિષ્કપાયમાત્મસ્વરૂપં તથૈવાખ્યાતં કથિતં યથાખ્યાતચારિત્રમિતિ ।

ઈદાનીં સામાયિકાદિચારિત્રપશ્ચકસ્ય ગુણસ્થાનસ્વામિત્વં કથયતિ । પ્રમત્તા-

ભેદ વડે-વ્રતરૂપ છેદ વડે રાગાદિ વિકલ્પરૂપ સાવદ્યોથી પોતાને પાછો વાળીને નિજ-શુદ્ધાત્મામાં પોતાને સ્થાપે છે તે છેદોપસ્થાપન છે અથવા છેદ અર્થાત્ વ્રતને ભંગ થતાં નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્તથી અથવા તેના સાધક બહિરંગ વ્યવહાર-પ્રાયશ્ચિત્તથી પોતાના આત્મામાં સ્થિત થવું તે છેદોપસ્થાપન છે. હવે, પરિહારવિશુદ્ધિનું કથન કરે છે : “તીસં વાસો જમ્મે વાસપુહત્તં ચુ તિત્થયરમૂલે । પચ્ચક્ખાણં પઢિદો સંજ્ઞણ દુગાઠ ય વિહારો ॥” (અર્થ:—જે જન્મથી ત્રીસ વર્ષ સુખમાં વ્યતીત કરીને, વર્ષ પૃથક્કથ (આઠ વર્ષ) શુધી તીર્થકરનાં ચરણોમાં પ્રત્યાખ્યાન નામનું નવમું પૂર્વ ભણીને, ત્રણે સંધ્યાકાળ સિવાયના સમયે દરરોજ બે કોશ ગમન કરે છે)”—આ ગાથામાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ, રાગ આદિ વિકલ્પમજોના પ્રત્યાખ્યાનથી—‘પરિહારથી’ વિશેષપણે પોતાના આત્માની જે ‘શુદ્ધિ’ અર્થાત્ નિર્ભંગતા છે તે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર છે.

હવે, સૂક્ષ્મસાંપરાય ચારિત્રનું કથન કરે છે :—સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય નિજશુદ્ધાત્મ-સંવેદનના બળથી સૂક્ષ્મલોભ નામના સાંપરાયનો-કપાયનો બચાં પૂર્ણપણે ઉપશમ કે ક્ષય ધાય છે તે સૂક્ષ્મસાંપરાય ચારિત્ર છે.

હવે, યથાખ્યાત ચારિત્રનું કથન કરે છે—‘યથા’ અર્થાત્ જેવું સહજ શુદ્ધ-સ્વભાવપણેને લીધે, નિષ્કપપણને લીધે, નિષ્કપાય (કપાય વિનાનું) આત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું જ જે ‘આખ્યાન’ અર્થાત્ કહેવામાં આવ્યું છે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર છે.

હવે, સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્રનું ગુણસ્થાનસ્વામિત્વ કહે છે—પ્રમત્તા,
૧. ૬ મોન્મસ્કાર જીવકાં ગાથા ૪૭૩.

प्रमत्तापूर्वनिवृत्तिसंज्ञगुणस्थानचतुष्टये सामायिकचारित्रं भवति छेदोपस्थापनं च, परिहार-
विशुद्धिस्तु प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानद्वये, सूक्ष्मसांपरायचारित्रं पुनरेकस्मिन्नेव सूक्ष्मसांपराय-
गुणस्थाने, यथाख्यातचारित्रमुपशान्तकपायधीणकपायसयोगिजिनायोगिजिनाभिधान-
गुणस्थानचतुष्टये भवतीति । अथ संयमप्रतिपक्षं कथयति—संयमासंयमसंज्ञं दार्शनिकाद्यैका-
दशभेदभिन्नं देशचारित्रमेकस्मिन्नेव पञ्चमगुणस्थाने ज्ञातव्यम् । असंयमस्तु मिथ्या-
दृष्टिमासादनमिश्राविरतसम्पददृष्टिसंज्ञगुणस्थानचतुष्टये भवति । इति चारित्रव्याख्यानं
समाप्तम् ।

एवं व्रतमितिगुमिधर्मद्वयादनुप्रेक्षापरीपदजयचारित्राणां भावसंवरचारण-
भूतानां यद्व्याख्यातानं कृतं, तत्र निश्चयरत्नत्रयसाधकव्यवहाररत्नत्रयस्वरूपस्य शुद्धोप-
योगस्य प्रतिपादकानि यानि चारयानि तानि पापाख्यसंवरणानि ज्ञातव्यानि । यानि
तु व्यवहाररत्नत्रयसाध्यस्य शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरत्नत्रयस्य प्रतिपादकानि यानि

अप्रमत्त, अपूर्वकृष्य अपने अनिवृत्तकृष्य नामनां चार गुणस्थानाभां शास्त्रियम्यात्रि
अने छेदापरस्थापन चारित्र लेख्य छे. परिहारविशुद्धि चारित्र प्रमत्त अपने अप्रमत्त—
ये गुणस्थानाभां लेख्य छे. सूक्ष्मसांपराय चारित्र ओइ सुक्ष्मसांपराय (वशाभा) उपस्थापनभां
क लेख्य छे. यथाख्यात चारित्र उपशांतकपाय, क्षीणकपाय, संयोगीजिन अपने व्ययोगी-
जिन नामनां चार गुणस्थानाभां लेख्य छे.

दवे, संयमना प्रतिपक्षत्वं इत्यन इरे छे. दार्शनिक च्यात्रि व्यगियार प्रतिपक्षत्वं
अप्राणत्वं, संयमसांयम नामत्वं देशचारित्र ओइ पांशभा गुणस्थानभां क वदणत्वं,
असंयम मिथ्यादृष्टि, साक्षात्तन, मिथ्य अपने अपविस्त संयमत्ति नामनां चार गुणस्थानाभां
लेख्य छे. च्या ईति चारित्रत्वं व्याख्यान समाप्तं यत्.

च्या ईति व्रत, सगिति, शुभ्रि, धर्म, चार अलप्रेक्षा, परिपदद्वय अपने चारित्रद्वय
आपसंवरनां मरणात्वं के व्याख्यान इति लेभां लक्ष्यरत्नत्रयसाधक व्याख्यानसंवरण-
प्रसंगे संज्ञापरिभाषणं प्रतिपादन इत्यनां के चारये छे लेने पापाख्यना संवरणां इत्यनां
वदणत्वं, अपने के व्यवहाररत्नत्रयसाध्य साध्य सुद्धोपयोगलक्षणत्वं चारित्रत्वं वदणत्वं

પુણ્યપાપદ્વયસંવરકારણાનિ ભવન્તીતિ જ્ઞાતવ્યમ્ । અન્નાહ સોમનામરાજશ્રેષ્ઠી—ભગવન્નેતેષુ
વ્રતાદિસંવરકારણેષુ મધ્યે સંવરાનુપ્રેક્ષૈવ સારભૂતા, સા ચૈવ સંવરં કરિવ્યતિ કિં
વિશેષપ્રપન્નેતિ । ભગવાનાહ—ત્રિગુણિલક્ષણનિર્વિકલપસમાધિસ્થાનાં યતીનાં તયં વૃત્તે
તત્રાસમર્થાનાં પુનર્વદ્ધુપ્રકારેણ સંવરપ્રતિપક્ષભૂતો મોહો વિજૃમ્ભતે, તેન કારણેન વ્રતાદિ-
વિસ્તરં કથયન્ત્યાચાર્યાઃ “અસિદિસદં કિરિયાણં અકિરિયાણં તુ દોહ ચુલસીદી । સત્તઢ્ઠી
અણ્ણાણીણં વેણદ્વયાણં હુંતિ વત્તીસં । ૧ । જોગા પયહ્પિપદેસા ઠિદિઅણુભાગા
કસાયદો હુંતિ । અપરિણદુચ્છિણ્ણેસુ ય વંધો ઠિદિકારણં ણત્થિ । ૨ । ” ॥ ૩૫ ॥
एवं संवतरत्त्वव्याख्याने सूत्रद्वयेन तृतीयं स्थलं गतम् ।

પ્રતિપાદન કરનારં વાક્યો છે તેને પુણ્ય-પાપ એ બન્નેના સંવરનાં કારણ બાણવાં^૧.
અહીં સોમ નામના રાજશ્રેષ્ઠી કહે છે કે હે ભગવાન ! આ વ્રતાદિ સંવરનાં
કારણોમાં સંવર-અનુપ્રેક્ષા જ સારભૂત છે, તે જ સંવર કરશે, તે પછી વિશેષ વિસ્તારથી
શો લાભ ? ભગવાન નેમિચન્દ્ર આચાર્ય કહે છે—ત્રિગુણિલક્ષણવાળી નિર્વિકલ્પ
સમાધિમાં સ્થિત મુનિઓને તેનાથી જ (સંવર-અનુપ્રેક્ષાથી જ) સંવર થઈ બધ છે
પણ તેમાં અસમર્થ જીવોને અનેક પ્રકારે સંવરનો પ્રતિપક્ષી એવો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે
તે કારણે આચાર્યો વ્રતાદિનું વિસ્તાર-કથન કરે છે. “અસિદિસદં કિરિયાણં અકિરિયાણં
તુ દોહ ચુલસીદી । સત્તઢ્ઠી અણ્ણાણીણં વેણદ્વયાણં હુંતિ વત્તીસં ॥ ૨ [અર્થ:—ક્રિયાવાદી-
ઓના એકસો એંસી, અક્રિયાવાદીઓના ચોર્યાંસી, અજ્ઞાનીઓના સડસઠ અને વૈનયિકોના
બત્રીસ; એવી રીતે કુલ પાખંડીઓના ત્રણસો ત્રસઠ ભેદ છે.] ” “ જોગા પયહ્પિપદેસા
ઠિદિઅણુભાગા કસાયદો હુંતિ । અપરિણદુચ્છિણ્ણેસુ ય વંધો ઠિદિકારણં ણત્થિ ॥ ૩
[અર્થ:—યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ તથા ક્ષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ
થાય છે, જેમને ક્ષાયનો ઉદય નથી તથા ક્ષાયોનો ક્ષય થયો છે તેમને (ઉપશાન્ત
ક્ષાય, ક્ષીણક્ષાય અને સયોગી કેવળીને) તત્કાલબંધ (એક સમયનો બંધ) સ્થિતિવં
કારણ નથી.] ” ૩૫.

આ રીતે સંવરતત્ત્વના વ્યાખ્યાનમાં બે સૂત્રો વડે ત્રીજું સ્થળ પૂરું થયું.

૧. જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાવ ગાથા ૧૪૨ ટીકા.

૨. શ્રી ગોમ્મતસાર કર્મકાંડ ગાથા ૮૭૬

૩. શ્રી ગોમ્મતસાર કર્મકાંડ ગાથા ૨૫૭.

अथ सम्यग्दृष्टिजीवस्य संवरपूर्वकं निर्जरात्त्वं कथयति :—

जह कालेण तत्रेण य भुत्तरसं कम्मपुरगलं जेण ।

भावेण सड्ढि जेया तस्सड्ढणं चेदि णिज्जरा दुविद्दा ॥ ३६ ॥

यथाकालेन तपसा च श्रुतार्थं कर्मपुद्गलं येन ।

भावेन सड्ढति जेया नन्तड्ढनं चेदि निर्जरा द्विविधा ॥ ३६ ॥

व्याख्या :—“जेया” इत्यादिख्याख्यानं क्रियते—“जेया” ज्ञानव्या । का ? “णिज्जरा” भाव निर्जरा । सा का ? निर्विकारपरमर्चतन्यत्रिचमन्कागनुभूतिमड्ढाव-सहजानन्दस्वभावसुखासृतरसास्वादरूपो भाव इत्यध्याहारः । “जेण भावेण” येन भावेन जीवपरिणामेन । किं भवति “सड्ढि” विशीर्यते पतति गच्छति चिन्त्यति । किं

एवे, सम्यग्दृष्टि एवमे संवर पूर्वक निर्जरात्त्व एते एः—

गाथा ३६

गाथार्थः—(आत्माना) के व्यापयी यथासभय अधवा तप वो पुग् लंने कर्मपुद्गलो नष्ट धाय ए ते निर्जरा (व्यापनिर्जरा) वतणुपी तथा कर्मपुद्गलो नष्ट धयुं ते निर्जरा (द्रव्यनिर्जरा) वतणुपी, ये प्रभाणे निर्जरा ये प्रसारेणी ए.

टीका—‘जेया’ यवेरे सुयत्तं व्याख्यानं एरे एः ‘जेया’-वतणुपी, गुं ? ‘णिज्जरा’ - व्यापनिर्जरा, ते होण ? निर्विकार परमर्चतन्यत्रिचमित्याहारस्ता अपनुवचयी इत्येव सड्ढनं च केना स्वभाव ए जेया सुखासृतरसाना आस्वादरूप व्याव—ते व्याव-निर्जरा’ ए. ‘जेण भावेण’—के व्यापयी एयना परिणामयी, गुं धाय एरे ‘सड्ढि’ एणं धाय ए—परी वय ए—वणी वय ए—नारा भावे ए, होण (नारा भावे ए) ?

१. ‘जेया’ गुं प्रभाणे निर्जरा वतणुपी, गुं धाय एरे ‘णिज्जरा’ - व्यापनिर्जरा, ते होण ? निर्विकार परमर्चतन्यत्रिचमित्याहारस्ता अपनुवचयी इत्येव सड्ढनं च केना स्वभाव ए जेया सुखासृतरसाना आस्वादरूप व्याव—ते व्याव-निर्जरा’ ए. ‘जेण भावेण’—के व्यापयी एयना परिणामयी, गुं धाय एरे ‘सड्ढि’ एणं धाय ए—परी वय ए—वणी वय ए—नारा भावे ए, होण (नारा भावे ए) ?

પુણ્યપાપરહિતનિજપરમાત્મધ્યાનેન મોક્ષં ગચ્છતીતિ । મિથ્યાદષ્ટિસ્તુ તીવ્રનિદાનવન્ધ
પુણ્યેન મોક્ષં પ્રાપ્ય પશ્ચાદર્ધચક્રવર્તિરાવણાદિવન્નરકં ગચ્છતીતિ । એવમુક્તલક્ષણપુણ્ય-
પાપપદાર્થદ્વયેન સહ પૂર્વોક્તાનિ સમ્પત્ત્વિદ્યાન્યેવ નવ પદાર્થા ભવન્તીતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ।

इति श्रीनेमिचन्द्रसैद्धान्तिकदेवविरचिते द्रव्यसंग्रहग्रन्थे “आसवबंधण” इत्यादि
एका सूत्रगाथा तदनन्तरं गाथादशकेन स्थलपट्टकं चेति समुदायेनैकादशसूत्रैः
सप्ततत्त्वनवपदार्थप्रतिपादकनामा द्वितीयोमहाधिकारः समाप्तः ॥ २ ॥

કરતા નથી. પછી જિનદીક્ષા લઈને, પુણ્ય અને પાપથી રહિત નિજ પરમાત્માના ધ્યાન
વડે મોક્ષે જાય છે. મિથ્યાદષ્ટિ તો તીવ્ર નિદાનબંધવાળાં પુણ્યથી ભોગ પ્રાપ્ત કરીને પછી
અર્ધ ચક્રવર્તી રાવણ આદિની જેમ નરકે જાય છે.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળાં પુણ્ય-પાપરૂપ એ પદાર્થ સાથે પૂર્વોક્ત સાત
તત્ત્વો જ નવ પદાર્થ છે એમ જાણવું. ૩૮.

એ પ્રમાણે શ્રી નેમિચન્દ્ર સૈદ્ધાન્તિકદેવે રચેલ દ્રવ્યસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં “આસવ-
બંધણ” આદિ એક સૂત્ર ગાથા, ત્યારપછી દશ ગાથાઓ દ્વારા છ સ્થળ—એ રીતે કુલ
અગિયાર સૂત્રો વડે સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનાર બીજો મહાધિકાર
સમાપ્ત થયો. ૨.

मोक्षमार्ग अधिकार

अतः ऊर्ध्वं विंशतिगाथापर्यन्तं मोक्षमार्गं कथयति । तत्रादौ “सम्मह-
 त्तण” इत्याद्यष्टगाथाभिर्निश्चयमोक्षमार्गव्यवहारमोक्षमार्गप्रतिपादकमुक्त्यन्वेन प्रथमः
 अन्तराधिकारस्ततः परम् “दुविहं पि सुवग्देहं” इति प्रसूनिद्रादप्रसूनिद्राध्याय-
 ध्येयध्यानफलकथनमुख्यत्वेन द्वितीयोऽन्तराधिकारः । इति तृतीयाधिकारं समुदायेन
 पातनिका ।

अथ प्रथमतः सूत्रपूर्वार्धेन व्यवहारमोक्षमार्गसूत्रार्धेन च निश्चयमोक्षमार्गं
 निरूपयति:—

सम्महत्तण्णामं चरणं भोवत्तण्णं चरणं जाणे ।

व्यवहारं णिन्दय्यदो तणियसहसो णिणो भवता । ३ ।

अपरीक्षीत्यागण, बीस गाथा सुभी मोक्षमार्गान् इत्यन इरे हे. त्वां प्रसूनिद्रा
 “सम्महत्तण” इत्यादि आठ गाथागो द्वारा निश्चयमोक्षमार्गं अन्ते व्यवहार-
 मोक्षमार्गाना प्रतिपादननी शुभ्यताथी प्रथम अन्तराधिकार हे. त्वांअपरी “दुविहं पि
 सुवग्देहं” वगैरे आठ सूत्रा द्वारा ध्यान, ध्याता, धिये अन्ते ध्यानप्रवृत्त इत्यन्ती
 शुभ्यताथी द्वितीय अन्तराधिकार हे. अरे प्रमाणे दोवद अर्थाधिकारं समुदाये कृत्वा हे.

इत्ये प्रथम का सुत्रना पूर्वार्धे व्यवहारमोक्षमार्गं अन्ते अन्तराधिकारं निश्चय-
 मोक्षमार्गं इरे हे:—

મમ્યગ્દર્શનં જ્ઞાનં ચરણં મોક્ષમ્ય કારણં જાનીહિ ।

વ્યવહારાત્ નિશ્ચયતઃ તત્ત્રિકમયઃ નિજઃ આત્મા ॥ ૩૯ ॥

વ્યાख्या—“સમ્મદ્સંજ્ઞાણાણં ચરણં મોક્ષસ્સ કારણં જાણે વવહારા”
સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયં મોક્ષમ્ય કારણં, હે શિષ્ય! જાનીહિ વ્યવહારનયાત્ ।
“ગિચ્છયદો તત્તિયમહઓ ગિઓ અપ્પા” નિશ્ચયતસ્તત્ત્રિતયમયો નિજાત્મેતિ । તથાહિ
વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતપદ્ધવ્યપચ્ચાસ્તિકાયસમતત્ત્વનવપદાર્થસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનવ્રતાઘનુષ્ઠાન-
વિકલ્પરૂપો વ્યવહારમોક્ષમાર્ગઃ । નિજનિરજ્જનશુદ્ધાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુચરણૈકાગ્ય-

ગાથા ૩૯

ગાથાર્થઃ—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને વ્યવહારનયથી મોક્ષતું કારણુ જાણો. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમય નિજ આત્માને નિશ્ચયથી મોક્ષતું કારણુ જાણો.

ટીકા—“સમ્મદ્સંજ્ઞાણાણં ચરણં મોક્ષસ્સ કારણં જાણે વવહારા”—હે શિષ્ય! સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર—એ ત્રણને વ્યવહારનયથી મોક્ષતું કારણુ જાણો. “ગિચ્છયદો તત્તિયમહઓ ગિઓ અપ્પા” નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર—એ ત્રણમય નિજાત્મા જ મોક્ષતું કારણુ છે. તે સમજાવવામાં આવે છે:— વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત છ દ્રવ્ય, પંચાસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનાં સમ્યક્-શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને વ્રતાદિ આચરણના વિકલ્પરૂપ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે; નિજ નિરજન

૧. “જ્ઞેનશાસ્ત્રોતુ” પરમાર્થે વીતરાગપણુ” જ તાત્પર્ય છે. આ વીતરાગપણુને વ્યવહાર-નિશ્ચયના અવિરોધ વડે જ અનુસરવામાં આવે તો ઇષ્ટસિદ્ધિ થાય છે પરંતુ અન્યથા નહીં.” [બુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨ ટીકા પૃષ્ઠ ૨૫૪.] “છઠ્ઠા ગુણુસ્થાને મુનિયોગ્ય શુદ્ધ પરિણુતિ નિરંતર દેહી તેમ જ મદાવતાદિ સંબંધી શુભભાવો યથાયોગ્યપણે હોવા તે નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું (મુખેળનું) ઉદાહરણુ છે. પાંચમા ગુણુસ્થાને તે ગુણુસ્થાનને યોગ્ય શુદ્ધ પરિણુતિ નિરંતર દેહી તેમ જ દેશવ્રતાદિ સંબંધી શુભભાવો યથાયોગ્યપણે હોવા તે નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું ઉદાહરણુ છે.” [બુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨, પૃષ્ઠ ૨૫૪ ફૂટનોટ. ૨]

૨. વિદ્ય છે તે રાગ છે અને તેનો દર સમયે અંશે અભાવ થતો જાય છે અર્થાત્ કથંગિત ભિન્ન સાધ્ય-સાધન ભાવનો અભાવ થતો જાય છે તેથી તેને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ કહે છે. [બુઓ, પંચાસ્તિકાય પૃષ્ઠ ૨૩૫-૨૩૬.]

परिणतिरूपो निश्चयमोक्षमार्गः । अथवा स्वशुद्धात्मभावनासाधकवृद्धिर्द्रव्याश्रितो व्यवहार-
मोक्षमार्गः । केवलस्वसंवित्तिसमुत्पन्नरागादि विकल्पोपाधिरहितमृत्खानुभूतिरूपो निश्चय-
मोक्षमार्गः । अथवा धातुपापाणेऽग्निवत्साधको व्यवहारमोक्षमार्गः, सुवर्णस्थानीय-
निर्विकारस्वोपकल्पिसाध्यरूपो निश्चयमोक्षमार्गः । एवं संक्षेपेण व्यवहारनिश्चयमोक्ष-
मार्गलक्षणं ज्ञातव्यमिति ॥ ३९ ॥

अथाभेदेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि स्वशुद्धात्मैव तेन कारणेन निश्चये-
नात्मैव निश्चयमोक्षमार्ग इत्याख्याति । अथवा पूर्वोक्तमेव निश्चयमोक्षमार्गं प्रकाशान्तरेण
दृश्यतिः—

ग्यणत्तर्यं ण वद्वृद्ध अण्णं मुहन् अण्णदयिज्जि ।

तस्मा तच्चियमहउ होदि तु सुयग्यस्य यगणं आना ॥ ४० ॥

शुद्धात्मतत्त्वनां सम्यग्दर्शन-ज्ञान-आचरणानी ओदाशपरिणतिरूप निश्चयमोक्षमार्गं छे.
अथवा स्वशुद्धात्मभावनासाधको, आद्यपदार्थाश्रित व्यवहारमोक्षमार्गं छे; अथ
स्वभवेदन्ती उत्पन्न, राजादि विकल्पनी उपाधिशी रतिन—अथवा सुभनी मृत्खानुभूतिरूप
निश्चयमोक्षमार्गं छे. अथवा धातुपापाणनी आत्मनभां अग्निशानं साधकं ते व्यवहार-
मोक्षमार्गं छे. अथवा सुवर्णस्थानी निर्विकार निवृत्तानी उपसर्गिष्य साध्यं ते निश्चय-
मोक्षमार्गं छे. अथवा प्रमाणं संक्षेपणी व्यवहारं अने निश्चय मोक्षमार्गं नुं लक्षणं एतत् ३९.

एवं, अण्णदयिज्जि सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र्यं ते शुद्धात्मा क ए. ते एतत् निश्चयमोक्ष-
मार्गं क निश्चयमोक्षमार्गं छे एतत् ४० छे. अथवा पूर्वोक्त निश्चयमोक्षमार्गं एतत् ४०
प्रकारे एतत् ४० छे:—

રત્નત્રયં ન વર્ત્તે આત્માનં મુક્ત્વા અન્યદ્રવ્યે ।

તસ્માત્ તત્ત્રિકમયઃ ભવતિ खलु मोक्षस्य कारणं आत्मा ॥ ४० ॥

વ્યાख्या:—‘રયણત્રયં ણ વટ્ટહ અપ્પાણં મુહુત્તુ અણ્ણદવિયહ્મિ’ રત્નત્રયં ન વર્ત્તે સ્વક્રીયશુદ્ધાત્માનં મુક્ત્વા અન્યાચેતને દ્રવ્યે । ‘તહ્મા તત્તિયમહુ ઢોદિ હુ મુક્કસસ કારણં આદા’ તસ્માત્તત્ત્રિતયમય આત્મૈવ નિશ્ચયેન મોક્ષસ્ય કારણં ભવતીતિ જાનીહિ । અથ વિસ્તરઃ—રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતચિત્તમત્કારભાવનોત્પન્નમધુરરસાસ્વાદસુખોડહમિતિ નિશ્ચયરુચિરૂપં સમ્યગ્દર્શનં, તસ્યૈવ સુખસ્ય સમસ્તવિભાવેભ્યઃ સ્વસંવેદનજ્ઞાનેન પૃથક્ પરિચ્છેદનં સમ્યગ્જ્ઞાનં, તથૈવ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકાઙ્ક્ષાપ્રમૃત્તિ-સમસ્તાપધ્યાનરૂપમનોરથજનિતસંકલ્પવિકલ્પજાલત્યાગેન તત્રૈવ મુખે રતસ્ય સન્તુષ્ટસ્ય

ગાથા ૪૦

ગાથાર્થ:—આત્મા સિવાય અન્ય દ્રવ્યમાં રત્નત્રય રહેતાં નથી તે કારણે રત્ન-ત્રયમથી આત્મા જ મોક્ષતું કારણ છે.

ટીકા:—“રયણત્રયં ણ વટ્ટહ અપ્પાણં મુહુત્તુ અણ્ણદવિયહ્મિ” નિજ શુદ્ધાત્માને છોડીને અન્ય અચેતન દ્રવ્યમાં રત્નત્રય વર્તતાં-રહેતાં નથી. “તહ્મા તત્તિયમહુ ઢોદિ હુ મુક્કસસ કારણં આદા”-તેથી તે રત્નત્રયમય આત્મા જ નિશ્ચયથી મોક્ષતું કારણ થાય છે એમ તું જાણ. હવે વિસ્તાર કરે છે—‘રાગાદિ-વિકલ્પ-ઉપાધિરહિત, ચિત્તમત્કારની ભાવનાથી ઉત્પન્ન મધુરરસના આસ્વાદરૂપ મુખ હું છું’ એવી નિશ્ચય રુચિરૂપ સમ્યક્-દર્શન છે. તે જ મુખને સમસ્ત વિભાવોથી સ્વસંવેદનજ્ઞાનવડે પૃથક્ જાણતું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેવી જ રીતે દૃષ્ટ-શ્રુત-અનુભૂત ભોગોની આકાંક્ષા વગેરે સમસ્ત ખોટા ધ્યાનરૂપ મનોરથથી ઉત્પન્ન સંકલ્પ-વિકલ્પની જાળના ત્યાગ વડે તે જ મુખમાં લીન-સંતુષ્ટ-તમ

૧. આ ગાથામાં સ્વાત્મતત્ત્વરૂપ નિજ શુદ્ધાત્માને જ—એટલે કે નિશ્ચય રત્નત્રયમય શુદ્ધાત્માને જ—મોક્ષતું કારણ કહ્યું છે. તેથી સિદ્ધ થયું કે વિદ્યક-રાગ ખરેખર મોક્ષતું કારણ નથી, પર્યાયે પર્યાયે રાગનો અભાવ થતો જાય છે અને શુદ્ધિ વધતી જાય છે. એ રીતે સાતમા અણુસ્થાનના આતિથય વિભાગમાં નિર્વિકલ્પતા વધતાં ક્ષપક્રોધીમાં આઠમે, નવમે, દશમે અણુસ્થાને સત્તાં દશમાને અંતે સંપૂર્ણ વીતરાગ થઈ, બારમે અણુસ્થાને સંપૂર્ણ વીતરાગપણે રહી, તેના અંતે કેવળજ્ઞાનરૂપ ભાવમોક્ષ પ્રગટ કરે છે.

तुम्हें काकारपरमसमरसीभावेन द्रवीभूतचित्तम्य पुनः पुनः स्थिरीकरणं सम्यक्चारित्र्यम् । इत्युक्तलक्षणं निश्चयस्वन्नञ्चं शुद्धात्मानं विद्यायान्यत्र यदपटादिवद्विद्वेष्ये न वर्त्तते यत्तरतनः कारणादभेदनपेनानेकद्रव्यान्मकैकपानकवत्तदेव सम्यग्दर्शनं, तदेव सम्यग्ज्ञानं, तदेव सम्यक्चारित्र्यं, तदेव स्वान्ततत्त्वमित्युक्तलक्षणं निश्चुद्धात्मानमेव मुक्तिकारणं जानीहि ॥ ४० ॥

एवं प्रथमस्थले सूत्रद्वयेन निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गस्वरूपं संक्षेपेण व्याख्याय तदनन्तरं द्वितीयस्थले गाथापद्यवर्षेण सम्यक्त्वादित्रयं क्रमेण विद्वेषीति । तत्राहो सम्यक्त्वमाह :—

जोवादीसुदृष्टणं स्वमत्तं स्वमप्यणो नं तु ।
दुरभिरिणिवैसदिमुयकं णाणं स्वमं सु तोदि सर्दि जति ॥ ४१ ॥

अने जोहाहार परम-समरसीभाव्यामी लीकृतयेला चित्तने इती इतीनि विश्वं एतुं ने सम्यक्-चारित्र्य ऐ. न्या प्रभाणुं इतेलां लक्षणं निश्चयस्वन्नञ्चं शुद्धात्मानं एतीनि एतीनि चान्यदि अलिर्द्रव्याभां इतेलां नथी. ते हासं अणितनयमी अनेतलयभय अणं पीणंती तेन ते न सम्यग्दर्शन ऐ. ते न सम्यग्ज्ञान ऐ. ते न सम्यक्चारित्र्य ऐ. ते न स्वान्ततत्त्व ऐ. न्या प्रभाणुं इत्य लक्षणयाणा निवृत्त राजात्मानं न सुभित्तं हासं तमे वतांत्तु इत.

न्या इति प्रथम स्थणभां ने भाषायेता हासं सौतेपभां निश्चय स्वन्ने ज्यवदुत्तं भाक्षभार्ग्वने स्वदश इतीनि, इती एतीन स्वणभां ए आधा सुधी स्वयस्वत्त अणदि चान्यदि स्वपुणं स्वपुणं वपुणं इते ऐ. तेभां प्रथम न सम्यग्दर्शनते इत्यन इते ऐ. —

જીવાદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં રૂપં આત્મનઃ તત્ તુ ।
 દુરભિનિવેશવિમુક્તં જ્ઞાનં સમ્યક્ સ્વલુ ભવતિ સતિ યસ્મિન્ ॥ ૪૧ ॥

વ્યાख्या :—“જીવાદીસદ્ગુણં સમ્મત્તં” વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતશુદ્ધજીવાદિતત્ત્વવિષયે
 ચલમલિનાગાઢરહિતત્વેન શ્રદ્ધાનં રુચિર્નિશ્ચય इदમેवेत्થમેवेતિ નિશ્ચયવુદ્ધિઃ સમ્યગ્દર્શનમ્ ।
 “રૂવમપ્પણો તં તુ” તત્ત્વાભેદનયેન રૂપં સ્વરૂપં તુ; પુનઃ કસ્ય ? આત્મન આત્મપરિણામ
 इत्यर्थः । तस्य सामर्थ्यं माहात्म्यं दर्शयति । “दुरभिणिवेसविमुक्तं” ગાણં સમ્મં સુ
 હોદિ સદિ જહ્લિ” યસ્મિન્ સમ્યક્ત્વે સતિ જ્ઞાનં સમ્યગ્ ભવતિ સ્ફુટં । કયમ્ભૂતં
 સમ્યગ્ભવતિ ? “દુરભિણિવેસવિમુક્તં” ચલિતપ્રતિપત્તિગચ્છત્ત્વત્ત્વસ્પર્શશુક્તિકાશકલરજત-
 વિજ્ઞાનસદૃશૈઃ સંશયવિભ્રમવિમોહૈર્મુક્તં રહિતમિત્યર્થઃ ।

ગાથા ૪૧

ગાથાર્થઃ—જીવાદિ પદાર્થોત્તુ શ્રદ્ધાન કરતુ તે સમ્યક્ત્વ છે. તે સમ્યક્ત્વ આત્માતું
 સ્વરૂપ છે. આ સમ્યક્ત્વ થતાં દુરભિનિવેશરહિત સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે.

ટીકા:—“જીવાદીસદ્ગુણં સમ્મત્તં” વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત શુદ્ધ જીવાદિ તરવોમાં
 ચળ, મળ, અગાઢ (દોષ) રહિત શ્રદ્ધા-રુચિ-નિશ્ચય અને ‘આ જ છે, આવી રીતે જ
 છે,’ એવી નિશ્ચયવુદ્ધિ તે સમ્યગ્દર્શન છે. “રૂવમપ્પણો તં તુ” અને તે સમ્યગ્દર્શન
 અભેદનયથી સ્વરૂપ છે. કોતું સ્વરૂપ છે? આત્માતું; તે આત્માના પરિણામ છે એમ
 અર્થ છે.

તેતું (સમ્યગ્દર્શનતું) સામર્થ્ય અને માહાત્મ્ય દેખાડે છે; “દુરભિણિવેસવિમુક્તં
 ગાણં સમ્મં સુ હોદિ સદિ જહ્લિ” જે સમ્યક્ત્વ થતાં જ્ઞાન પ્રગટપણે સમ્યક્ થઈ જાય છે.
 કેતું સમ્યક્ થાય છે? “દુરભિણિવેસવિમુક્તં” અભાયમાન સંશયજ્ઞાન (અર્થાત્ આમ હશે
 કે આમ એવા) સંશયથી, ગમન કરતાં તૃણસ્પર્શ થતાં ‘શેનો સ્પર્શ થયો’ તેના અનિ-
 શ્ચયરૂપ વિભ્રમથી અને ‘છીપના હુકડામાં ચાંદીતું જ્ઞાન થાય’ એવા વિમોહથી—એ
 ત્રણે દોષોથી રહિત સમ્યક્જ્ઞાન થઈ જાય છે.

૧. તે આત્માના પરિણામ દોષથી શુદ્ધ પરિણામ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતી વખતે “નિશ્ચય
 ચિન્માત્રભાવને પામે છે.” એમ શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૮૦ પા-૧૩૮ માં કહ્યું છે તે જ નિશ્ચય
 દશા છે. શ્રી જ્વલેનાચાર્ય કહે છે કે “આગમની લાપાથી અધઃકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિશ્ચય-
 ક્રમ નામના પરિણામવિશેષોના બળથી જે વિશેષભાવ દર્શનગોહનો અભાવ કરવાને સમર્થ

इतो विस्तरः—सम्यक्त्वे सति ज्ञानं सम्यग्भवतीति यदुक्तं तस्य विवरणं क्रियते । तथाहि—गौतमाग्निभृतिवायुभृतिनामानो विप्राः पञ्चपञ्चशतब्राह्मणोपाध्याया वेदत्रुष्टयं, ज्योतिष्कञ्जाकरणादिपट्टहानि, मनुष्मृत्याद्यष्टादशस्मृतिज्ञादाणि तथा भारताद्यष्टादशपुराणानि मीमांसान्यायविस्तर इत्यादिलोकिकमर्वज्ञानाणि यद्यपि जानन्ति तथापि तेषां हि ज्ञानं सम्यक्त्वं विना मिथ्याज्ञानमेव । यदा पुनः प्रसिद्धकथान्यायेन श्रीवीरवर्द्धमानस्वामितीर्थकरपरमदेवममवचरणे मानभन्महावल्कीकृतमात्रादेवात्मभावथा दर्शनचारित्रमोहनीयोपशमक्षयसंज्ञेनाध्यात्मभाषया स्वभुद्धान्मार्गिसृष्ट्वपविणामसंज्ञेन च

ज्ञेना विस्तरः—अथ्यदर्शनं यनां ज्ञानं सम्यक् आयं छं ज्येभ के इदं देनं विवरणं इत्याभां आवे छः—पांयरेता पांयरेता आसांयने व्यायायनारं ज्ञानम. अस्मिन्मनि अने वायुभृति नामना आसांयुं आरं वेद, ज्योतिष-व्याकरणं यवेदं च आंय. यदस्मृति वर्णरे अद्यारं स्मृतिशास्त्रो, महाव्याशनादि अद्यारं पुराणं. भीमांशा. न्यायविस्तरं च. अने सभस्तेन लोकिह शास्त्रो ज्ञानुता एता नापयु तेयन्तं ज्ञानं सभस्तेन विन्ना विस्तरान् च एतं. ज्यारे प्रसिद्ध इथा प्रमाणे श्री महावीरं वर्द्धमान नीर्थं च परमसंज्ञं च. अने सभस्तेनां मानस्तेनने ज्येथा सात्रधी जं व्यायभवापा-न्यपिहसांयं चर्मान्महावीरं च. अने आरिप्रभाहनीयदर्भना उपशम-क्षयं नामम (महाविद्वगिरं विवेकधीं) ज्ञानं च. अने व्यापानी अपिहसांयं निज्ज्वाहात्वाविमयं भण्णिवाननाममं चासांयं ज्येथं चर्मान्महावीरं च

કાલાદિલબ્ધિવિશેષેણ મિથ્યાત્વં વિલયં ગતં તદા તદેવ મિથ્યાજ્ઞાનં સમ્યજ્ઞાનં જાતમ્ । તતશ્ચ 'જયતિ ભગવાન્' ઇત્યાદિ નમસ્કારં કૃત્વા જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા કચલોચાનન્તરમેવ ચતુર્જ્ઞાનસપ્તદ્વિસમ્પન્નાસ્ત્રયોઽપિ ગણધરદેવાઃ સંજાતાઃ ગૌતમસ્વામી ભવ્યોપકારાર્થે દ્વાદશાઙ્ગશ્રુતરચનાં કૃતવાન્; પશ્ચાન્નિશ્ચયરત્નત્રયભાવનાવલેન ત્રયોઽપિ મોક્ષં ગતાઃ । શૈષાઃ પચ્ચદશશતપ્રમિતબ્રાહ્મણા જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા યથાસમ્ભવં સ્વર્ગ મોક્ષં ચ ગતાઃ । અભવ્યસેનઃ પુનરેકાદશાઙ્ગધારકોઽપિ સમ્યક્ત્વં વિના મિથ્યાજ્ઞાની સજ્ઞાત ઇતિ । एवं સમ્યક્ત્વમાહાત્મ્યેન જ્ઞાનતપશ્ચરણવ્રતોપશમધ્યાનાદિકં મિથ્યારૂપમપિ સમ્યગ્ભવતિ । તદભાવે વિપયુક્તદુઘ્નમિત્ર સર્વં વૃથેતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ।

તત્ત્વ સમ્યક્ત્વં પચ્ચવિંશતિમલરહિતં ભવતિ તદ્યથા—દેવતામૂઢલોકમૂઢ-સમયમૂઢભેદેન મૂઢત્રયં ભવતિ । તત્ર ક્ષુધાઘણાદશદોષરહિતમનન્તજ્ઞાનાઘનન્તગુણસહિતં

નાશ પામ્યું ત્યારે તે જ મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યજ્ઞાન થયું. પછી 'ભગવાનનો વિજય હો' ઇત્યાદિ પ્રકારે નમસ્કાર કરીને જિનદીક્ષા લઈને કેશલોચ કરતાં જ આર જ્ઞાન (મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યય) અને સાત ઋદ્ધિસંપન્ન થઈને ત્રણેય ગણધરદેવ થઈ ગયા. ગૌતમસ્વામીએ ભવ્ય જીવોના ઉપકારને માટે આર અંગરૂપ શ્રુતની રચના કરી. પછી તે ત્રણેય નિશ્ચયરત્નત્રયની ભાવનાના બળથી મોક્ષ પામ્યા. બાકીના પંદરસો બ્રાહ્મણે જિનદીક્ષા લઈને યથાસંભવ સ્વર્ગે કે મોક્ષે ગયા. પરંતુ અભવ્યસેન અગિયાર અંગને પાઠી હોવા છતાં પણ સમ્યક્ત્વ વિના મિથ્યાજ્ઞાની રહ્યો. આ રીતે સમ્યક્ત્વના માહાત્મ્યથી જ્ઞાન, તપશ્ચરણ, વ્રત, ઉપશમ, ધ્યાન વગેરે મિથ્યારૂપ હોય તે પણ સમ્યક્ થઈ નથી છે. અને તેના (સમ્યક્ત્વના) વિના એ બધાં એર સહિતના દૂધની જેમ વૃથા છે એમ બાણુડું.

અને તે સમ્યક્ત્વ પચીસ દોષરહિત હોય છે. તે આ પ્રમાણે—દેવમૂઢતા, લોક-મૂઢતા અને સમયમૂઢતા—એ ત્રણ મૂઢતા છે.

ક્ષુધા આદિ અદાર દોષરહિત, અનંતજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસહિત ચીતરાગસર્વજ્ઞ-

वीतरागमर्वह्णदेवतास्वरूपमजानन् कथानिपूजास्वरूपलावण्यमीभास्यपुत्रकलत्राज्यादि-
 विभूतिनिमित्तं रागद्वेषोपहतार्त्तगोत्रपरिणतक्षेत्रपालचण्डिकादिमिथ्यादेवानां यदागधनें
 करोति जीवन्तदेवतामृद्वन् भव्यते । न च ते देवाः किमपि फलं प्रयच्छन्ति ।
 कथमिति चेत् ? रावणेन रामस्वामिलक्ष्मीश्वरविनायार्थं चतुरूपिणीं विद्या माधिता,
 कौर्ग्वन्तु पाण्डुश्चिर्मूलनार्थं वास्यायनीं विद्या माधिता, कंसेन च नागयज्वितानार्थं
 चतुर्घोऽपि विद्याः नारायणित्तमभिः कृतं न किमपि रामस्वामिष्य पृथ्वनागयजानाम् ।
 तस्मिन् यद्यपि मिथ्यादेवता ॐ ननुकृत्वितान्यथापि निर्मलमन्त्रस्वर्गोत्तमिनेन पृथक्पृथक्प्रेत
 सर्वं निर्विघ्नं ज्ञानमिति । अथ न्योऽमृद्वन् कथयति । गद्गादिन्दीनीयेभानमृद्वन्तान-
 मानःनानजलप्रवेशमरणाग्निप्रवेशमरणतोषणादिमरणकृष्णनिवृत्तकृत्वादीनि इत्य-
 पारणानि भवन्तीति चन्द्रद्विन् नल्लोकास्तृद्वयं द्वितीयम् । अस्त्यर्थाप न्योऽधिकतानःनर्दिक्त-
 हेयोपादेयस्वरत्नानर्चितानामज्ञानजनानां प्रदाहेन यद्दर्शानुमानं तर्हात लोकास्तृद्वयं

देवन् रथश्च नदि वानुतो के छय गयानि, पूव, वाय, इय, वाय, य, वेंच यय, पूव,
 श्री, शक्य आदि वैभयने भारे, राज-हेयमी ल्यायेया, व्याव न्यने नाद परिचयि १००
 क्षेत्रपाल, अरिहा आदि शिष्यादेवानां स्पाशयन मरे के तेन देवस्वराय हे के के लो
 क्षां पाशु इया व्याथता नथी.

प्रश्न : -- (इया नथी देवा) ते मर्गिने ? उत्तर :- रायाने, राजभाने, अने, लोकायने
 यिनाया मया भारे गद्गादिपिणी विद्या शिऊ मरी; मरेयानेय भारेलेतेर रायाने, लोकायने
 मन्त्यायनी विद्या शापीः इये नारायणनेता (इयनेता) यिनाया देवात भारे यानी विद्या शिऊ
 शापीः परेन्ते ते विद्यायेया हाया राजभाने, शायिने अने राजभानेयानुते इति एत कायने-
 पयं नदि, तेभानु (राय योवेवेर) देते शिष्यादेवाने स्पाशयन नुतेरे देवाने शिष्याय
 शिष्यस्वामी स्पाशयिते पुतेरे देवां मयारी तेकयां इवे रथयते पुन अये.

एते, देवाभूतानां भवन मरे के लोकायने आदि लोकायने लोकायने मया, केन्दुके
 भवान, आनरायणनां भवान, यययानं प्रवेरेर मरी, कायने, मयिकयो योरे, इतिने कायने
 आयने पुणने शायिने, अने, शायिने-नयेन-याने मये, पुणने इयेने-वेन-यानी-नयेन
 मयाते के मया, ते मरे के मरे, देवाकु-य-नयेने-यानेने-यययययनेके-य-येने-य-यने-
 स्वयभ्रमभानर्हित स्वयभ्रमभानर्हित देवाकरी, पुणनेययने-य-यने-य-यने-य-यने-य-यने

વિજ્ઞેયમિતિ । અથ સમયમૂઢત્વમાહ । અજ્ઞાનિજનચિત્ત્વમત્કારોત્પાદકં જ્યોતિષ્કમન્ત્ર-
વાદાદિકં દૃષ્ટ્વા વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતસમયં વિદાય કુદેવાગમલિજ્ઞિનાં મયાશાસ્નેહલોભૈ-
ર્ધર્માર્થ પ્રણામવિનયપૂજાપુસ્કારાદિકારણં સમયમૂઢત્વમિતિ । ઇવમુક્તલક્ષણં મૂઢત્રયં
સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટ્યવસ્થાયાં પરિહરણીયમિતિ । ત્રિગુપ્તાવસ્થાલક્ષણવીતરાગસમ્યક્ત્વપ્રસ્તાવે
પુનર્નિજનિરજ્ઞનનિર્દોષપરમાત્મૈવ દેવ इति નિશ્ચયવુદ્ધિર્દેવતામૂઢરહિતત્વં વિજ્ઞેયમ્ ।
તથૈવ ચ મિથ્યાત્વરાગાદિમૂઢભાવત્યાગેન સ્વશુદ્ધાત્મન્યેવાવસ્થાનં લોકમૂઢરહિતત્વં વિજ્ઞે-
યમ્ । તથૈવ ચ સમસ્તશુભાશુભસંકલ્પવિકલ્પરૂપપરભાવત્યાગેન નિર્વિકારતાત્ત્વિકપરમા-

ને કાંઈ ધર્માચરણ છે તે પણ લોકમૂઢતા છે એમ જાણવું.

હવે, સમયમૂઢતા કહે છે :—અજ્ઞાનીઓના મનમાં ચમત્કાર (આશ્ચર્ય) ઉત્પન્ન
કરનાર બ્યોતિષ, મંત્રવાદ વગેરે દેખીને વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત ધર્મ છોડી દઈને જોઈ
દેવ-શાસ્ત્ર અને વેશધારીઓને ભય, આશા, સ્નેહ અને લોભથી ધર્મને માટે પ્રણામ,
વિનય, પૂજા, સત્કાર વગેરે કરવાં તે સમયમૂઢતા છે.

આ ઉક્ત લક્ષણવાળી ત્રણે મૂઢતા 'સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિની' અવસ્થામાં ત્યાગવા
યોગ્ય છે.

મન-ચચન-કાયાની શુદ્ધિરૂપ અવસ્થા જેવું લક્ષણ છે એવા વીતરાગ સમ્યક્ત્વના
પ્રસંગે તો—'પોતાના નિરંજન, નિર્દોષ પરમાત્મા જ દેવ છે' એવી નિશ્ચયવુદ્ધિ જ
દેવમૂઢતાથી રહિતપણું છે એમ જાણવું; તથા મિથ્યાત્વ-રાગાદિ મૂઢભાવોના ત્યાગ કરીને
જે પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં જ સ્થિતિ છે તે લોકમૂઢતાથી રહિતપણું છે એમ જાણવું;
તેવી જ રીતે સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પરૂપ પરભાવનો ત્યાગ કરીને, નિર્વિકાર

૧. સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિના અર્થ માટે જુઓ પા. ૧૭૩ ફૂટનોટ.

૨. જે દેવોને યથાર્થ સમ્યગ્દર્શન તો ચતુર્થ શુભસ્થાને પ્રગટ્યું છે અને ચારિત્ર અપેક્ષાએ જંતે
વીતરાગતા પ્રગટી છે તેને વીતરાગ સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. બીજા સાચા સમ્યગ્દૃષ્ટિને સાચે ચારિત્ર-
દશામાં ગંધ, પાંચમે અને છઠ્ઠે શુભસ્થાને જે રાગ રહ્યો છે તેવું જ્ઞાન કરાવવા તેમને સરાગ
સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે છે. જ્યાં શુભસ્થાનધારી મુનિને નિર્જરા અપેક્ષાએ વીતરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિ કલા
દે. (જુઓ, શ્રી સમયસાર, શ્રી વ્યસેનાચાર્ય ટીકા. પા. ૨૦૧-૨)..... તથા આરાવ
અપેક્ષાએ તેને જ સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિ કલા છે. માટે સર્વજ જે અપેક્ષાએ કથન ક્યું હોય તે
અપેક્ષા યથાર્થએ સમજવી. (જુઓ, શ્રી સમયસાર પા. ૧૭૭-૧૭૮ ની શ્રી વ્યસેનાચાર્ય ટીકા.)

नन्दैकलक्षणपरमसमरसीभावेन तस्मिन्नेव सम्यग्रूपेणायनं गदनं परिणमनं समयमूढ-
रहितत्वं बोद्धव्यम् । इति मूढत्रयं व्याख्यातम् ।

अथ मदाष्टस्वरूपं कथ्यते । विद्वान्निश्चयेजानतपःकुलकलजातिरूपसंज्ञं मदाष्टकं
मरागसम्यग्रदृष्टिमिस्त्याज्यमिति । वीतरागसम्यग्रदृष्टीनां पुनर्मानरूपायाद्रुन्पद्मदमात्सर्व्यादि-
ममस्तविकल्पज्ञालपरिहारेण ममकाराहंकाररहिते स्वधुद्धान्यनि यादनेव मदाष्टकन्याग
इति । ममकाराहंकारालक्षणं कथयति । कर्मजनितदेहपुत्रकलत्रादी मयेदमिति ममकारान्-
त्रैवाभेदेन गौरश्रुत्यादिदेहोऽहं राजाहमित्यहंकारालक्षणमिति ।

अथानायतनपट्टकं कथयति । मिथ्यादेवो, मिथ्यादेवागधरा, मिथ्यान्दो,
मिथ्यातपस्वी, मिथ्यागमो, मिथ्यागमधराः पुण्याश्चेत्युत्पन्नलक्षणमनायतनपट्टकं न्यून-
सम्यग्रदृष्टीनां न्याज्यं भवतीति । वीतरागसम्यग्रदृष्टीनां पुनः समनदीगतवत्कृतानां
मिथ्यान्धविषयकपायरूपायतनानां परिहारेणैव कलहानाघननगणायतनसूते इत्युत्पन्नमिति
निषाम एवानायतनस्यैवापरिहार इति । अनायतनपट्टकस्यार्थः कथयते । इत्युत्पन्नमिति-

तान्त्रिय परमानन्दे केनू' ओह लक्षणं हे ओया परम सभारसीपायसी मेसां क (मदाष्टकं प्रो
क) मय्यद् प्रहारे व्ययत-अयत- परिणमन हे ते शशयभूतायी नित्यपाणे ए ओका इत्युत्प
मे प्रथामे त्रयं भूतानां व्याख्यानं कर्तुं ।

हमे न्यास भेदानं स्वयं प्रो हे—विज्ञान, नैवेद्यं, आन, तपो, ज्ञान, अथा, इति
मपने इय ओ न्यास भेदाना न्यास शशाज सभ्यभक्तिमानेय मपेते जेतां मेत श्रीरमन, सभ्यभ-
दभिमाने ते आनन्दापायसी इत्येत यता भा, आत्मार्य (शरीरं) न्यासि सभ्यभेद विज्ञान
पदपाना न्यास यो, अशमार-न्यासमार इति नित्य राजाभायो भाषयता ते क मपते को ते,
न्यास हे, अशमार मपने न्यासमारतो लक्षणं प्रो हे — अशमारनित्य हे, पूरा को न्यासिको
'मया भासो हे' मे प्रथमती एति ते अशमार हे मपने मेसां क मपनेको 'वेदो, इत्या
यति मतीर ते तं को, राजा ते तुं ए' मे न्यासमारतो लक्षणं हे.

हमे, म मनायतनानां पश्यते प्रो हे— कि मपते, कि मपते, मप मपते, कि मप
नये, कि मप मपते, कि मया न्यास, कि मया मपते, कि मपि मे, मपि मे, इत्युत्पन्न, मपि मे
मपयायतनानां न्यास मपयायतनानां मपि मपते, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे,
मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे,
मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे,
मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे, मपि मे,

પુનસ્તસ્યૈવ વ્યવહારનિર્વિચિકિત્સાગુણસ્ય વલેન સમસ્તદ્વેપાદિવિકલ્પરૂપકલ્લોલમાલા-
ત્યાગેન નિર્મલાત્માનુભૂતિલક્ષણે નિજશુદ્ધાત્મનિ વ્યવસ્થાનં નિર્વિચિકિત્સાગુણ
ઈતિ ॥ ૩ ॥

इतः परं अमूहदृष्टिगुणं कथयति । वीतरागसर्वज्ञप्रणीतागमार्थाद्बहिर्भूतैः
कुदृष्टिभिर्यत्प्रणीतं धातुवादखन्यवादहरमेखलक्षुद्रविद्याव्यन्तरविकुर्वणादिकमज्ञानजन-
चिच्चमत्कारोत्पादकं दृष्ट्वा श्रुत्वा च योऽसौ मूढभावेन धर्मबुद्ध्या तत्र हविं भक्तिं
न कुरुते स एव व्यवहारोऽमूहदृष्टिरुच्यते । तत्र चोत्तरमथुरायां उदुरुलिभट्टारकरेवती-
श्राविकाचन्द्रप्रभनामविद्याधरब्रह्मचारिसम्बन्धिनीकथा प्रसिद्धेति । निश्चयेन पुनस्तस्यैव
व्यवहारामूहदृष्टिगुणस्य प्रसादेनान्तस्तत्त्ववह्निस्तत्त्वनिश्चये जाते सति समस्तमिथ्यात्व-
रागादिशुभाशुभसंकल्पविकल्पेष्वात्मबुद्धिसुपादेयबुद्धिं हितबुद्धिं समत्वभावं त्यक्त्वा
त्रिगुप्तिरूपेण विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावे निजात्मनि यन्निश्चलावस्थानं तदेवामूहदृष्टित्व-
मिति । संकल्पविकल्पलक्षणं कथ्यते । पुत्रकलत्रादौ वहिर्द्रव्ये ममेदमिति कल्पना संकल्पः,

ગુણના બળથી^૧ સમસ્ત દ્વેપાદિ વિકલ્પરૂપ તરંગાના ત્યાગ કરીને નિર્મળ આત્માનુભૂતિ
જેવું લક્ષણ છે એવી નિજ શુદ્ધાત્મામાં સ્થિતિ તે જ નિર્વિચિકિત્સાગુણ છે. ૩.

હવે આગળ, અમૂહદૃષ્ટિગુણનું કથન કરે છે:—વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમના
અર્થથી વિપરીત કુદૃષ્ટિઓએ રચેલાં જે રસાયણશાસ્ત્ર, ખનિજવિદ્યા, હરનેખલ, ક્ષુદ્ર-
વિદ્યા, વ્યન્તર-વિકુર્વણ વગેરે અજ્ઞાનીઓના ચિત્તમાં વિસ્મય ઉત્પન્ન કરનાર શાસ્ત્રો
જોઈને અને સાંભળીને જે કોઈ જીવ મૂઢતાથી તેમાં ધર્મબુદ્ધિ વડે રુચિ કે ભક્તિ કરતો
નથી તે જ વ્યવહાર-અમૂહદૃષ્ટિ કહેવાય છે. તે વિષયમાં ઉત્તર મથુરામાં ઉદુરુલિ-
ભટ્ટારક, રેવતી શ્રાવિકા તથા ચન્દ્રપ્રભ નામના વિદ્યાધર બ્રહ્મચારીની કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે.
નિશ્ચયથી તે તે જ વ્યવહાર-અમૂહદૃષ્ટિગુણના પ્રસાદથી^૨ અંતઃતરવ અને બહિઃતરવનો
નિશ્ચય થતાં સમસ્ત મિથ્યાત્વ-રાગાદિ શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં ઇષ્ટબુદ્ધિ-આત્મ-
બુદ્ધિ-ઉપારેયબુદ્ધિ-હિતબુદ્ધિ-મમત્વભાવનો ત્યાગ કરીને ત્રિગુપ્તિરૂપે વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શન-
સ્વભાવી નિગ્દાત્મામાં જે નિશ્ચળ સ્થિતિ કરવી તે જ અમૂહદૃષ્ટિપણું છે. સંકલ્પ અને
વિકલ્પનું લક્ષણ કહે છે: પુત્ર, સ્ત્રીઆદિ બાહ્યદ્રવ્યોમાં ‘આ મારાં છે’ એવી કલ્પના

૧. વ્યવહાર બળ અર્થાત્ નિમિત્તકારણ.

૨. વ્યવહારના પ્રસાદથી અર્થાત્ વ્યારે પોતાની સન્મુખતારૂપ નિશ્ચય પ્રસાદ હોય ત્યારે નિમિત્તને
વ્યવહારનયે પ્રસાદ કરેવામાં આવે છે.

અથ સ્થિતીકરણં કથયતિ । મેદામેદરત્નત્રયધારકસ્ય ચાતુર્વર્ણસદ્ધસ્ય મધ્યે
 યદા કોઽપિ દર્શનચારિત્રમોહોદયેન દર્શનં જ્ઞાનં ચારિત્રં વા પરિત્યક્તં વાઙ્છતિ તદા-
 ગમાવિરોધેન યથાશક્ત્યા ધર્મશ્રવણેન વા અર્થેન વા સામર્થ્યેન વા કેનાપ્યુપાયેન યદ્ધર્મે
 સ્થિરત્વં ક્રિયતે તદ્વ્યવહારેણ સ્થિતીકરણમિતિ । તત્ર ચ પુષ્પડાલતપોધનસ્ય સ્થિરી-
 કરણપ્રસ્તાવે વારિષેણકુમારકથાઽઽગમપ્રસિદ્ધેતિ । નિશ્ચયેન પુનસ્તેનૈવ વ્યવહારેણ સ્થિતી-
 કરણગુણેન ધર્મદૃઢત્વે જાતે સતિ દર્શનચારિત્રમોહોદયજનિતસમસ્તમિથ્યાત્વરાગાદિ-
 વિકલ્પજાલત્યાગેન નિજપરમાત્મસ્વભાવભાવનોત્પન્નપરમાનન્દૈકલક્ષણસુશ્રામૃતરસાસ્વાદેન
 તલ્લયતન્મયપરમસમરસીભાવેન ચિત્તસ્થિતીકરણમેવ સ્થિતીકરણમિતિ ॥ ૬ ॥

અથ વાત્સલ્યાભિધાનં સસમાહ્નં પ્રતિપાદયતિ । વાહ્યાભ્યન્તરરત્નત્રયાષ્ટરે
 ચતુર્વિધસંઘે વત્સે ધેનુવત્પૃષ્ઠેન્દ્રિયવિપયનિમિત્તં પુત્રકલત્રમુત્વર્ણાદિસ્નેહવદ્વા યદકૃત્રિમ-

હવે સ્થિતિકરણગુણુ' કથન કરે છે:—ભેદાભેદ રત્નત્રયના ધારક (મુનિ,
 અર્જુન, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ) ચાર પ્રકારના સંઘમાંથી કોઈ જ્યારે દર્શન અને ચારિત્ર-
 મોહના ઉદયથી દર્શન, જ્ઞાન કે ચારિત્રનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે આગમથી
 અવિરુદ્ધપણે શક્તિ પ્રમાણે ધર્મશ્રવણથી, ધનથી, સામર્થ્યથી અથવા કોઈ પણ ઉપાયથી
 તેને ધર્મમાં સ્થિર કરવામાં આવે છે તે વ્યવહારથી સ્થિતિકરણ છે. પુષ્પડાલ મુનિને
 ધર્મમાં સ્થિર કરવાના પ્રસંગમાં વારિષેણકુમારની કથા આગમપ્રસિદ્ધ છે. નિશ્ચયથી તે,
 તે જ વ્યવહાર-સ્થિતિકરણ ગુણથી ધર્મમાં દૃઢતા થતાં દર્શન અને ચારિત્રમોહના
 ઉદયથી ઉત્પન્ન સમસ્ત મિથ્યાત્વ-રાગાદિ વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરીને નિજ પરમાત્મ-
 સ્વભાવની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનન્દ જેવું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદ
 વડે પરમાત્મામાં તલ્લીન-તન્મય પરમ સમરસીભાવથી ચિત્તને સ્થિર કરવું તે જ
 સ્થિતિકરણગુણ છે. ૬.

હવે વાત્સલ્ય નામનું સાતમું અંગ કહે છે:—બાહ્ય અને અલ્પાંતર રત્નત્રયના
 ધારક એવા ચતુર્વિધ સંઘ પ્રત્યે, ગાયને વાહરડા પ્રત્યે હોય છે તેમ અથવા પાંચ
 ઇન્દ્રિયના વિપયનાં નિમિત્તભૂત પુત્ર, સ્ત્રી, મુવર્ણાદિ પ્રત્યે સ્નેહ હોય છે તેમ, જે

૧. ભેદાભેદ રત્નત્રય એપ્રીસાથે પાંચ તથા ૭ ગુણુસ્થાને દોષ છે એમ અહીં બતાવ્યું છે.

વ્યવહાર-સ્થિતિકરણ ગુણના નિમિત્તે.

स्नेहकरणं तद् व्यवहारेण दातव्यं भण्यते । तत्र च हस्तिनागपुत्राधिपतिपुत्रराजसंघनिघ्नना
 वल्किनामदृष्टमन्त्रिणा निश्चयव्यवहारस्त्वनत्रयागधकाकम्पनाचार्यप्रभृतिमहत्तयतीनामृपयने
 क्रियमाणे सति विष्णुकुमारनाम्ना निश्चयव्यवहारात्मोक्षमार्गागधकप्रमयतिना विद्वेषेणदि-
 प्रभावेण वामनरूपं कृत्वा वल्किमन्त्रिपार्थे पादश्रयप्रमाणभूमिप्रार्थनं कृत्वा पश्चादेकः पादो
 योग्यमन्त्रेकं दत्तो द्वितीयो मानुषोत्तरपर्वने नृसीयपादव्यावकाजो नाम्नीति वचनच्छेदेन
 हृनिदानमन्यनिमित्तं वल्किमन्त्री वदन् इत्येका वावदागमप्रसिद्धा कथा । द्वितीया च
 दशपुरनगराधिपतेर्वैजकर्णनाम्नः उच्चयिनीनगराधिपतिना सिद्धोद्व्यवहारजेन विनोत्वं
 मम नमस्कारं न करोतीति मन्वा दशपुरनगरं परिदृष्ट्य ज्ञानोत्सर्गे द्विदशमाने वेदावेद-
 रानत्रयभादानाधिपेण रामस्यायिना वज्रकर्णवान्मन्यनिमित्तं सिद्धोदने वदन् इति रामान-
 मध्ये प्रदिष्टं दातव्यमन्यदयेति । निश्चयदानमन्यं पूनस्तयैव स्यनासनासकस्युत्तर-
 तववाग्निचेन धर्मैः सन्त्ये दाने सति मिथ्यात्वगमादिदशममधुमाधुमर्वादीरेव नोति
 न्यवत्वा रागादिविबाल्योपाधिरहितपरमश्र्दारभयव्यादिभिरजानमश्र्दारभैरन्यथास्युत्तर-

श्यावागिः स्नेह लोयो तेने व्यवहारणी यात्वत्य आज गे के के मण्यनया इति मन्त्र-
 पुत्रना राजत पदाशक्तता अलि नामना एम अंतीने कथावे निरिपय स्यात् । एतत्त पदा
 व्याश्रधः गी व्यापनाचार्यं वधेरे शातवेता मनिमाने विषयव्यं गेरे मन्त्रे निरिपय
 व्यवहार शिक्षाभार्गना व्याश्रधः विष्णुभार नामना माननेम विविधास विवद कथा इति ।
 पावनइय धारण इतीने अलि नामना भयरी भावे मण्य स्यातां देवकी कृति कथा इति ।
 मेरा भण भिदभर्वतना शिष्यः इभर भूयात् । गीवेद व्यापेधार भर्तव्यं एतत्त कृत्वा मन्त्रे
 श्रीवेदं गेयं भूमवान् इत्याव आदी । नदी मेरा गतिने वसुधया एताने कतिमेतत्त
 यात्वत्य निमित्तं अलि नामना अंतीने म्पानि - श्रीवेदी मेरा व्याश्रधःवक्तिह इत्या इति श्रीवेद
 मेरा यात्वत्यगी इत्या । एमपुत्रनगरता यजमानं नामना राजवती । कथावे कतिमेतत्त इति
 एतत्तयिनीना राजत शिष्येवेरे मन्वा यदुमर्वा देवत वे मन्त्रे कतिमेतत्त इति । कथावे
 मेरा व्यापेने इत्यामपुत्रनगरदे मेरा गतीने मेरा एतत्त इति । कथावे मेरा व्यापेने कथावे
 व्यापना वेभने शिष्य इती मेरा व्यापेने कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे
 म्पानि । एतत्त व्यापेने कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे
 कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे
 कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे
 कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे कथावे

वीर्यशोवृद्धिविजयविभवसनाथाः । महाकुला महार्था मानवतिलका भवन्ति दर्शनपूर्ताः । १ ।” अथ देवगतौ पुनः प्रकीर्णकदेववाहनदेवकित्विपदेवनीचदेवत्रयं विहायान्येषु महर्द्धिकदेवेषूपघते सम्यग्दृष्टिः । इदानीं सम्यक्त्वग्रहणात्पूर्वं देवायुष्कं विहाय ये वद्वायुष्कास्तान् प्रति सम्यक्त्वमाहात्म्यं कथयति । “हेद्विमच्छपुढवीणं जोइसवण-भवणसव्वइत्थीणं । पुण्णिदरे ण हि सम्मो ण सासणो णारयापुण्णे ।” तमेवार्थं प्रकारान्तरेण कथयति । “ज्योतिर्भावनभौमेषु पट्स्वघः श्वभ्रभूमिषु । तिर्यक्षु नृसुरस्त्रीषु सदृष्टिर्नैव जायते”^१ । १ । अथौपशमिकवेदकक्षायिकाभिधानसम्यक्त्वत्रयमध्ये कस्यां गतौ कस्य सम्यक्त्वस्य सम्भवोऽस्तीति कथयति— “सौधर्मादिष्वसंख्यान्दायुष्कतिर्यक्षु

ध्वोना प्रलापतुं कथन करे छेः—“ओजस्तेजोविद्यावीर्यशोवृद्धिविजयविभवसनाथाः । उत्तमकुला महार्था मानवतिलका भवन्ति दर्शनपूर्ताः ॥ [अर्थः—जे दर्शनधी पयित छे ते उत्साह, तेज, विद्या, वीर्य, यश, वृद्धि, विजय अने वैभव सहित, उत्तम कुणवाणा, भूष धनवान अने मनुष्येभां शिरोभण्डि थाय छे.]”^३ वणी देवगतिभां प्रकीर्णक देव, वालन देव, कित्विष देव अने त्रणु लुलका देवो (व्यन्तर-लवनवासी-न्योतिपी) सिवायना भडाऋद्धिधारक देवोभां सम्यग्दृष्टि उत्पन्न थाय छे.

द्वे, सम्यक्त्यना अलणु पहिलां नेभणु देव-आयुष्य आंध्युं होय तेमनी आभतभां सम्यक्त्यनुं भाडात्थे कहे छे. “हेद्विमच्छपुढवीणं जोइसवणभवणसव्वइत्थीणं । पुण्णिदरे ण हि सम्मो ण सासणो णारयापुण्णे ॥ [अर्थः—नीथेना छ नरकेभां, न्योतिपी, व्यन्तर अने लवनवासी देवोभां, अधी स्त्रीयोभां, लण्ध्यपर्यासिकेभां सम्यग्दृष्टि उत्पन्न थतो नधी; तथा सासादन सम्यग्दृष्टि अपर्याप्त नारकीपणु उपजता नधी.]”^४ ते न अर्थ पीण प्रकरे कहे छेः—“ज्योतिर्भावनभौमेषु पट्स्वघः श्वभ्रभूमिषु । तिर्यक्षु नृसुरस्त्रीषु सदृष्टिर्नैव जायते ॥ [अर्थः—न्योतिपी, लवनवासी अने व्यन्तरदेवोभां, नीथेनी छ नरकनी पृथ्वीयोभां, तिर्य्योभां, मनुष्य स्त्रीयोभां अने देवांगनायोभां सम्यग्दृष्टि उत्पन्न थता^५ नधी.]”

औपशमिक, वेदक अने क्षायिक नामना त्रणु सम्यक्त्योभांथी कर्ध गतिभां कथुं सम्यक्त्य संलये छे तेनुं कथन करे छेः— “सौधर्मादिष्वसंख्यान्दायुष्कतिर्यक्षु

१. निकायत्रितये पूर्व श्वभ्रभूमिषु पट्स्वघः वनितासु समस्तासु सम्यग्दृष्टिर्न जायते ॥ २९८ ॥

२. नृभोगभूमिर्निर्यक्षु गोधर्मादिषु नाकिषु । आद्यथां श्वभ्रभूमौ च सम्यक्त्वत्रयमिष्यते ॥ ३०० ॥

३. श्री रत्नकरेण श्रवणायार गाथा ३६.

४. श्री गोभट्टसार एवकांड गाथा १२८.

५. श्री मुत्तापिन रत्नसंदोह गाथा ८२६.

સંશયવિમોહવિભ્રમવિવર્જિતં આત્મપરસ્વરૂપસ્ય ।

ગ્રહણં સમ્યક્ જ્ઞાનં સાકારં અનેકભેદં ચ ॥ ૪૨ ॥

વ્યાખ્યા:—“સંસયવિમોહવિભ્રમવિવર્જિતં” “સંશય:” શુદ્ધાત્મતત્વાદિ-
પ્રતિપાદકમાગમજ્ઞાનં કિં વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતં ભવિવ્યતિ પરસમયપ્રણીતં વેતિ, સંશય: ।
તત્ર દૃષ્ટાન્ત:—સ્થાણુર્વા પુરુષો વેતિ । “વિમોહ:” પરસ્પરસાપેક્ષનયદ્વયેન દ્રવ્યગુણ-
પર્યાયાદિપરિજ્ઞાનાભાવો વિમોહ: । તત્ર દૃષ્ટાન્ત:—ગચ્છતૃણસ્પર્શવદ્દિગ્મોહવદ્વા । “વિભ્રમ:”
અનેકાન્તાત્મકવસ્તુનો નિત્યલક્ષણિકૈકાન્તાદિરૂપેણ ગ્રહણં વિભ્રમ: । તત્ર દૃષ્ટાન્ત:—
શુક્તિકાયાં રજતચિજ્ઞાનવત્ । “વિવર્જિતં” ઇત્યુક્તલક્ષણસંશયવિમોહવિભ્રમૈર્વર્જિતં,
“અપ્પપરસરૂવસ્સ ગ્રહણં” સહજશુદ્ધકેવલજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવસ્વાત્મરૂપસ્ય ગ્રહણં પરિચ્છેદનં
પરિચ્છિત્તિસ્તથા પરદ્રવ્યસ્ય ચ ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મરૂપસ્ય જીવસમ્યન્ધિનસ્તથૈવ

ગ । ૪૨

ગાથાર્થ:—આત્મા અને પરપદાર્થોના સ્વરૂપને સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ-
રહિત બાણુતું તે સમ્યક્જ્ઞાન છે; તે સાકાર અને અનેક ભેદોવાળું છે.

ટીકા:—“સંસયવિમોહવિભ્રમવિવર્જિતં” સંશય—શુદ્ધ આત્મતત્વાદિતું પ્રતિ-
પાદક શાસ્ત્રજ્ઞાન શું વીતરાગ સર્વજ્ઞ કહેલું તે સાત્ય હશે કે અન્યમતીઓએ કહેલું
સાત્ય હશે, એ સંશય છે. તેનું દૃષ્ટાન્ત—ઝાડનું ડૂંડું છે કે માણસ છે? વિમોહ—પરસ્પર
સાપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બંને નયો પ્રમાણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાદિના જ્ઞાનનો
અભાવ તે વિમોહ છે. ત્યાં દૃષ્ટાન્ત—ગમન કરનાર પુરુષને પગમાં તુણુ આદિનો સ્પર્શ
થતાં સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન થાય કે શેનો સ્પર્શ થયો તે અથવા દિશા ભૂલાઈ જવી તે. વિભ્રમ—
અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને ‘આ નિત્ય જ છે,’ ‘આ ક્ષણિક જ છે’ એમ એકાન્તરૂપ
બાણુતું તે વિભ્રમ છે. તેનું દૃષ્ટાન્ત—છીપમાં ચાંદીનું જ્ઞાન. “વિવર્જિતં” આ પૂર્વોક્ત
લક્ષણોવાળા સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમથી રહિત, “અપ્પપરસરૂવસ્સ ગ્રહણં” સહજ
શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવી નિજાત્મસ્વરૂપનું ચલણુ-પરિચ્છેદન-પરિચ્છિત અને
પરદ્રવ્યનું સ્વરૂપ અર્થાત્ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મનું સ્વરૂપ, પુદ્ગલ આદિ પાંચ

૧. દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય એકબીજાની અપેક્ષા સહિત હોય છે, નિરપેક્ષ હોતા નથી.
જેમકે, દ્રવ્યનું જ્ઞાન મુખ્ય હોય ત્યારે પર્યાયનું જ્ઞાન ગૌણ હોય છે, સર્વથા અભાવરૂપ હોય
નથી-પર્યાયનો સર્વથા અસ્તીકાર હોતો નથી.

पुद्गलादिपञ्चद्रव्यरूपस्य परकीयजीवरूपस्य च परिच्छेदनं यत्न "सम्पत्कारणं" सम्पत्ज्ञानं भवति । तच्च कथंभूतं ? "साधारं" यदोऽयं यदोऽयमित्यादिद्रव्य-व्यापाररूपेण साधारं मदिकल्पं व्यवसायान्मकं निश्चयान्मकमित्यर्थः । पुनश्च किं विधिष्टं ? "अणोयथेयं तु" अनेकभेदं तु पुनरिति ।

तस्य भेदाः कथ्यन्ते । मतिश्रुतावधिमनःपर्यवर्तकज्ञानभेदेन पञ्चना । अद्वय-श्रुतज्ञानापेक्षया द्वादशाङ्गमङ्गदासं चेति द्विभेदसु । द्वादशाङ्गानां नामानि कथ्यन्ते । आचारं, उन्नतं, स्थानं, समवायनामधेयं, व्याख्याप्रकारः, दानुष्य, उन्नतकल्पद्वयं, अन्तकृतदशं, अनुत्तरोपपादिकदशं, प्रश्नव्याकरणं, विपादसूत्रं, वदित्वावहेति । वदित्वावहे-षु परिकर्मसूत्रप्रथमानुयोगपूर्वगतसृष्टिप्रभेदेन पञ्चभेदाः कथ्यन्ते । तत्र सृष्टिकृते जगद्दीपदीपमायारव्याख्याप्रवृत्तिभेदेन परिकर्म पञ्चादशं भवति । सृष्टिकृतेभेदेन प्रथमानुयोगोऽप्येकभेदः । पूर्वगतं पुनरुत्पादपूर्व, अभाष्यगीयं, दीर्घादुत्पादं, शक्तिरूपि-प्रवादं, ज्ञानप्रवादं, सत्यप्रवादं, आत्मप्रवादं, धर्मप्रवादं, प्रमाणप्रवादं, विद्याप्रवादं.

द्वयोन्नेत्यर्थ तथा अन्य लुपन्त्यर्थे क्त्वात्पुंते "सम्पत्कारणं" अथैतदस्य च भेदे-
 ले ? "साधारं" व्या धर ले, व्या यन्ते ले इत्यर्थे क्त्वात्पुंते । पर्यायार्थे व्या धर ले
 शक्तिरूप-व्यवसायारम्भ-निश्चयारम्भ इत्येव ('साधारं' व्या) इत्यर्थे च, क्त्वात्पुंते ।
 " अणोयथेयं तु " अनेक भेदायाणां ले.

કલ્યાણનામધેયં, પ્રાણાનુવાદં, ક્રિયાવિશાલં, લોકસંજ્ઞં, પૂર્વં ચેતિ ચતુર્દશભેદમ્ ।
જલગતસ્થલગતાકાશગતહરમેઝલાદિમાયાસ્વરૂપશાકિન્યાદિરૂપપરાવર્તનભેદેન ચૂલિકા
પશ્ચવિધા ચેતિ સંક્ષેપેણ દ્વાદશાઙ્ગવ્યાખ્યાનમ્ । અઙ્ગવાહ્યં પુનઃ સામાયિકં, ચતુર્વિંશતિ-
સ્તવં, વન્દના, પ્રતિક્રમણં, વૈનયિકં, કૃતિકર્મ, દશવૈકાલિકમ્, ઉત્તરાધ્યયનં, કલ્પ-
વ્યવહારઃ, કલ્પાકલ્પં, મહાકલ્પં, પુણ્ડરીકં, મહાપુણ્ડરીકં, અશીતિકં ચેતિ ચતુર્દશ-
પ્રકીર્ણકસંજ્ઞં બોદ્યવ્યમિતિ ।

અથવા વૃષમાદિચતુર્વિંશતિતીર્થઙ્ગરભરતાદિદ્વાદશચક્રવર્તિવિજંયાદિનવલલદેવ
ત્રિપૃષ્ઠાદિનવવાસુદેવસુગ્રીવાદિનવપ્રતિવાસુદેવસમ્બન્ધિત્રિપટ્ટિપુરુપપુરાણભેદગિન્નઃ પ્રથમાનુ-
યોગો મળ્યતે । ઉપાસકાધ્યયનાદૌ શ્રાવકધર્મમ્, આચારારાધનાદૌ યતિધર્મં ચ યત્ર
મુખ્યત્વેન કથયતિ સ ચરણાનુયોગો મળ્યતે । ત્રિલોકસારે જિનાન્તરલોકવિભાગાદિ-
ગ્રન્થવ્યાખ્યાનં કરણાનુયોગો વિજ્ઞેયઃ । પ્રાભૂતતત્ત્વાર્થસિદ્ધાન્તાદૌ યત્ર શુદ્ધાશુદ્ધજીવાદિ-
પદ્ધત્વ્યાદીનાં મુખ્યવૃત્ત્યા વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે સ દ્રવ્યાનુયોગો મળ્યતે । इत्युक्तलक्षणा-

પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ, વિદ્યાનુવાદપૂર્વ, કલ્યાણપૂર્વ, પ્રાણાનુવાદપૂર્વ, ક્રિયાવિશાલપૂર્વ અને
લોકાભિન્દુસારપૂર્વ. જળગત ચૂલિકા, સ્થળગત ચૂલિકા, આકાશગત ચૂલિકા, હરમેખલા
આદિ માયાસ્વરૂપ ચૂલિકા અને શાકિની આદિ રૂપ પરાવર્તન ચૂલિકા—એ રીતે ચૂલિકા
પાંચ પ્રકારની છે. એ રીતે સંક્ષેપમાં બાર અંગનું વ્યાખ્યાન છે અને જે અંગબાહ્ય
શ્રુતજ્ઞાન છે તે સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વન્દના, પ્રતિક્રમણ, વૈનયિક, કૃતિકર્મ, દશ-
વૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, કલ્પવ્યવહાર, કલ્પાકલ્પ, મહાકલ્પ, પુંડરીક, મહાપુંડરીક અને
અશીતિક—એ રીતે ચૌદ પ્રકારના પ્રકીર્ણકરૂપ જાણવું.

અથવા શ્રી ઋષભનાથ આદિ ચોવીસ તીર્થંકર, ભરતાદિ બાર ચક્રવર્તી, વિજય
આદિ નવ બળદેવ, ત્રિપૃષ્ઠ આદિ નવ નારાયણ અને સુગ્રીવ આદિ નવ પ્રતિનારાયણ
સંબંધી ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોના પુરાણભેદ ભેદવાળો પ્રથમાનુયોગ કહેવાય છે. ઉપાસકા-
ધ્યયનાદિમાં શ્રાવકધર્મનું અને આચાર આરાધના આદિમાં યતિધર્મનું બંધાં મુખ્યપણે
કથન કરવામાં આવે છે તે ચરણાનુયોગ કહેવાય છે. ત્રિલોકસારમાં તીર્થંકરોના અંતર-
કાળ અને લોકવિભાગ આદિનું વ્યાખ્યાન છે—એવા ગ્રન્થ કરણાનુયોગના નામવા-
પ્રાભૂત અને તત્ત્વાર્થસિદ્ધાન્તાદિમાં બંધાં મુખ્યપણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ છવાદિ છ દ્રવ્ય વગરેવં
વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે. આ રીતે ઉક્ત લક્ષણવાળા આર

તન્નિદાનશલ્યમભિધીયતે । इत्युक्तलक्षणशल्यत्रयविभावपरिणामप्रभृतिसमस्तभुभाषु-
सङ्कल्पविकल्पपरहितेन परमस्वास्थ्यसंवित्तिसमुत्पन्नतात्त्विकपरमानंदैकलक्षणसुखामृतवृत्तेन
स्वेनात्मना स्वस्य सम्यग्निर्विकल्परूपेण वेदनं परिज्ञानमनुभवनमिति निर्विकल्पस्वसंवेदन-
ज्ञानमेव निश्चयज्ञानं भण्यते ।

अत्राह शिष्यः । इत्युक्तप्रकारेण प्राभृतग्रन्थे यन्निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानं
भण्यते, तन्न घटते । कस्मादिति चेत् ? तदुच्यते—सत्तावलोकनरूपं चक्षुरादिदर्शनं यथा
जैनमते निर्विकल्पं कथ्यते, तथा बौद्धमते ज्ञानं निर्विकल्पकं भण्यते, परं किन्तु
तन्निर्विकल्पमपि विकल्पजनकं भवति । जैनमते तु विकल्पस्योत्पादकं भवत्येव न, किन्तु
स्वरूपेणैव सविकल्पमिति । तथैव स्वपरप्रकाशकं चेति । तत्र परिहारः । कथंचित्
सविकल्पकं निर्विकल्पकं च । तथाहि—यथा विषयानन्दरूपं स्वसंवेदनं रागसंवित्ति-
विकल्परूपेण सविकल्पमपि शेषानीहितसूक्ष्मविकल्पानां सद्भावेऽपि सति तेषां मुख्यत्वं
नास्ति तेन कारणेन निर्विकल्पमपि भण्यते । तथा स्वशुद्धात्मसंवित्तिरूपं वीतराग-

કહેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત લક્ષણવાળાં ત્રણ શલ્ય, વિભાવપરિણામ વગેરે સમસ્ત
શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પરહિત, પરમ સ્વાસ્થ્યના સંવેદનથી ઉત્પન્ન થયેલ તારિક
પરમાનંદ જેવું એક લક્ષણ છે એવા મુખામૃતથી તુલ્ય યોતાના આત્મા વડે યોતાનું સમ્યક્
નિર્વિકલ્પપણે વેદન-પરિજ્ઞાન-અનુભવન એવું જે નિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાન તે જ
નિશ્ચયજ્ઞાન કહેવાય છે.

આહી શિષ્ય શંકા કરે છે:—ઉપરોક્ત પ્રકારે પ્રાભૃત ગ્રંથમાં જે નિર્વિકલ્પ સ્વ-
સંવેદનજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘટતું નથી. ‘શા માટે ઘટતું નથી?’ એમ કહેવામાં
આવે તો કારણ કહેવામાં આવે છે:—જેમ જૈનમતમાં સત્તાવલોકનરૂપ ચક્ષુ આદિ દર્શન
નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે તેમ બૌદ્ધમતમાં જ્ઞાન નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. પરંતુ તે નિર્વિકલ્પ
હોવા છતાં (ત્યાં) વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરનાર કહેવાય છે. જૈનમતમાં તો જ્ઞાન વિકલ્પને
ઉત્પન્ન કરનાર જ નથી પણ સ્વરૂપથી જ સવિકલ્પ છે અને તેથી જ રીતે સ્વપરપ્રકાશક
છે. શંકાનો પરિહાર:—જૈનસિદ્ધાંતમાં જ્ઞાનને કથંચિત્ સવિકલ્પ અને કથંચિત્ નિર્વિકલ્પ
માનવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—જેમકે વિષયાનંદરૂપ જે સંવેદન છે તે રાગ સંવેદનના
વિકલ્પરૂપ હોવાથી સવિકલ્પ છે તોપણ યાદીના અનિચ્છિત સૂક્ષ્મવિકલ્પોના સદભાવ
હોવા છતાં તેમનું મુખ્યપણું નથી તે કારણે નિર્વિકલ્પ પણ કહેવાય છે; તેથી જ રીતે
સ્વશુદ્ધાત્માના સંવેદનરૂપ વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાન પણ સ્વસંવેદનનું એક આકારરૂપ

स्वसंवेदनज्ञानमपि स्वसंविन्याकारिकविकल्पेन नविकल्पमपि चर्हिर्विद्यानीहितसूक्ष्म-
 विकल्पानां मद्भावेऽपि मति तेषां मुख्यत्वं नास्ति तेन कारणेन निर्विकल्पमपि
 भण्यते । यत् एदेहापूर्वस्वसंविन्याकारान्नमुच्यप्रतिमानेऽपि चर्हिर्विद्यानीहितसूक्ष्म-
 विकल्पा अपि सन्ति तत् एव कारणान् स्वपरप्रकाशकं च मिद्मम् । इदं तु नविकल्पक-
 निर्विकल्पकस्य तथैव स्वपरप्रकाशकस्य ज्ञानस्य च व्याख्यानं चद्योगसाध्यत्वात्तत्रे-
 शास्त्रानुसारेण विशेषेण व्याख्यायते तदा महान विस्तारो भवति । स चाध्यात्मसाध्यान्
 कृत इति ।

एवं स्तनत्रयान्मकमोक्षमार्गावयवितो द्वितीयावयवसूक्ष्मस्य ज्ञानस्य व्याख्यान-
 नेन साधा गता ॥ ४२ ॥

अथ निर्विकल्पमत्ताग्राहकं दर्शनं कथयतिः—

उं ग्यागण्णं गहणं भाषाणं भेजं च द्दुग्गहणं

अद्विसेसिद्दणं अत्तं अंत्तण्णाम्मादं दण्णं च अत्तण्णं च

विहृत्पत्रय दोषादी शविहृत्पत्रे तेषां च व्याख्या-विषयेनात्त्यागण्णं च द्दुग्गहणं च
 साध्याय दोषा एतां तेषां च अन्वयान् न दोषादी निर्विकल्पकं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च
 स्वपूर्वं स्वशक्तिवन्ता व्याख्याय स्वतर्गाथ प्रतिष्ठाया दोषा एतां गहणं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च
 म्पित्त सुदश विहृत्पत्रा यण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च
 तं च्या शविहृत्पत्र-निर्विकल्पकस्य स्वपरप्रकाशकस्य ज्ञानस्य व्याख्यानं चद्योगसाध्यत्वात्तत्रे-
 शान्ते तर्हिज्ञानेन अन्वयसूत्रेण विहृत्पत्रे च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च
 च्या (अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च)

स्या हीने स्वप्रकाशकं आत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च
 व्याख्यानं प्रादा आत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च

इति विहृत्पत्रादेव स्वतर्गाथं अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च

१. अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च
 (अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च)

इति च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च
 अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च अत्तण्णं च

નૈયાયિકમતવચ્ચક્ષુરાદીન્દ્રિયાણાં રૂપાદિસ્વકીયસ્વકીયવિષયપાર્થે ગમનં इति सन्निकर्षो वक्तव्यः । स एव सम्बन्धो लक्षणं यस्य तल्लक्षणं यन्निर्विकल्पं सत्तावलोकनदर्शनं तत्पूर्वं शुकुमिदमित्याद्यवग्रहादिविकल्परूपमिन्द्रियानिन्द्रियजनितं मतिज्ञानं भवति । इत्युक्तलक्षणमतिज्ञानपूर्वकं तु धूमादग्निविज्ञानवदर्थान्तरग्रहणरूपं लिङ्गजं, तथैव घटादिशब्दश्रवणरूपं शब्दजं चेति द्विविधं श्रुतज्ञानं भवति । अथावधिज्ञानं पुनरवधि- दर्शनपूर्वकमिति । ईहामतिज्ञानपूर्वकं तु मनःपर्ययज्ञानं भवति ।

अत्र श्रुतज्ञानमनःपर्ययज्ञानजनकं यदवग्रहेहादिरूपं मतिज्ञानं भणितम्, तदपि दर्शनपूर्वकत्वादुपचारेण दर्शनं भण्यते, यतस्तेन कारणेन श्रुतज्ञानमनःपर्ययज्ञानद्वयमपि दर्शनपूर्वकं ज्ञातव्यमिति । एवं छद्मस्थानां सावरणक्षायोपशमिकज्ञानसहितत्वात् दर्शन- पूर्वकं ज्ञानं भवति । केवलानां तु भगवतां निर्विकारस्वसંवेदनसमुत्पन्ननिरावरणक्षાયिक- ज्ञानसहितत्वान्निर्मेघादित्ये युगपदातपप्रकाशवद्दर्शनं ज्ञानं च युगपदेवेति विज्ञेयम् । छद्मस्था इति कोऽर्थः ? छद्मशब्देन ज्ञानदर्शनावरणद्वयं भण्यते, तत्र तिष्ठन्तीति

सन्निकर्षं કહેવાય છે. પરંતુ નૈયાયિકમતની જેમ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોતું જે રૂપાદિ ધોત- ધોતાના વિષયોની પાસે જતું તેને સન્નિકર્ષં ન કહેવો. આવો સંબંધ જેતું લક્ષણ છે એવા લક્ષણવાળું નિર્વિકલ્પ સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન છે; તે દર્શનપૂર્વકં 'આ સંદેહ છે' ઇત્યાદિ અવગ્રહાદિ વિકલ્પરૂપ, ઇન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થતું તે મતિજ્ઞાન છે. ઉક્ત લક્ષણવાળા મતિજ્ઞાનપૂર્વકં, ધૂમાડાથી અગ્નિતું જ્ઞાન થાય છે તેમ, એક પદાર્થ ઉપરથી બીજા પદાર્થના ગ્રહણરૂપ 'લિંગજ' (ચિહ્નથી ઉત્પન્ન થતું) અને ઘટાદિ શબ્દોના શ્રવણ- રૂપ 'શબ્દજ' (શબ્દથી ઉત્પન્ન થતું)-એમ બે પ્રકારતું શ્રુતજ્ઞાન છે. અવધિજ્ઞાન, અવધિદર્શનપૂર્વક હોય છે. ઇહા (નામના) મતિજ્ઞાનપૂર્વક મનઃપર્યયજ્ઞાન હોય છે.

અહીં શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારું, અવગ્રહ-ઇહા આદિરૂપ જે મતિજ્ઞાન કહ્યું તે મતિજ્ઞાન પણ દર્શનપૂર્વકં થતું હોવાથી ઉપચારથી દર્શન કહેવાય છે, તે કારણે શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાન—એ બન્ને પણ દર્શનપૂર્વકં જાણવાં. આ રીતે છદ્મસ્થાને આનરણવાળું ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન હોવાથી દર્શનપૂર્વકજ્ઞાન થાય છે. કેવળીભગવાનને નિર્વિકાર સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન નિરાવરણ ક્ષાયિકજ્ઞાન હોવાથી, મધ- રહિત સૂર્યના યુગપદ આતપ અને પ્રકાશની જેમ, દર્શન અને જ્ઞાન (બન્ને) યુગપદ જ હોય છે એમ જાણવું.

પ્રશ્ન:—છદ્મસ્થ શબ્દનો અર્થ શું છે? ઉત્તર:—'છદ્મ' શબ્દથી જ્ઞાનાવરણ અને

छद्मम्याः । एवं तर्काभिप्रायेण सत्तावलोकनदर्शनं व्याख्यातम् ।

अत ऊर्ध्वं मिद्धान्नाभिप्रायेण कथ्यते । तथाहि—उत्तरमानोऽन्तिनिमित्तं यत् प्रयत्नं तद्रूपं यत् स्वम्यान्मनः परिच्छेदनमवलोकनं तददर्शनं भावते । तदनन्तरं यद्बहिर्विषये विकल्परूपेण पदार्थग्रहणं तद्ज्ञानमिति चर्चिकम् । तथा षोडशे तुलने षट्त्रिपयविकल्पं कुर्यन्नागते, पश्चाद् षट्पदविज्ञानार्थं चिने ज्ञाने मति षट्त्रिकल्पवद्व्यावृत्त्यं यत् स्वरूपे प्रयत्नमवलोकनं परिच्छेदनं करोति तददर्शनमिति । तदनन्तरं षोडशमिति निश्चयं यद्बहिर्विषयरूपेण पदार्थग्रहणविकल्पं करोति तद् ज्ञानं भावते ।

अत्राह शिष्यः—यद्यान्महात्वं दर्शनं, परमाहर्षं ज्ञानं भावते, तर्हि तदा नैयायिकमते ज्ञानमानमानं न जानाति; तथा जैनमतेऽपि ज्ञानमानमानं न जानातीति दूषणं प्राप्नोति । अत्र परिहारः । नैयायिकमते ज्ञानं पृथग्दर्शनं पृथगिति दूषणं नास्ति; तेन कारणेन नैयायिकपरिज्ञानासावदूषणं प्राप्नोति । जैनमते पृथगैवदूषणं परदूष्यं जानाति दर्शनमृणेनानमानं च जानातीत्यामपरिज्ञानासावदूषणं न प्राप्नोति ।

કસ્માદિતિ ચેત્ ? યથૈકોઽપ્યગ્નિર્દેહતીતિ દાહકઃ, પચતીતિ-પાચકઃ, વિપયભેદેન દ્વિધા ભિદ્યતે । તથૈવાભેદનયેનૈકમપિ ચૈતન્યં ભેદનયવિવક્ષાયાં યદાત્મગ્રાહકત્વેન પ્રવૃત્તં તદા તસ્ય દર્શનમિતિ સંજ્ઞા, પશ્ચાત્ યચ્ચ પરદ્રવ્યગ્રાહકત્વેન પ્રવૃત્તં તસ્ય જ્ઞાન-સંજ્ઞેતિ વિપયભેદેન દ્વિધા ભિદ્યતે । કિં ચ, યદિ સામાન્યગ્રાહકં દર્શનં વિશેષગ્રાહકં જ્ઞાનં મળ્યતે, તદા જ્ઞાનસ્ય પ્રમાણત્વં ન પ્રાપ્નોતિ । કસ્માદિતિ ચેત્ ? વસ્તુગ્રાહકં પ્રમાણં; વસ્તુ ચ સામાન્યવિશેષાત્મકં; જ્ઞાનેન પુનર્વસ્ત્વેકદેશે વિશેષ એવ ગૃહીતો; ન ચ વસ્તુ । સિદ્ધાન્તેન પુનર્નિશ્ચયેન ગુણગુણિનોરભિન્નત્વાત્ સંશયવિમોહવિભ્રમરહિતવસ્તુ-જ્ઞાનસ્વરૂપાત્મૈવ પ્રમાણમ્ । સ ચ પ્રદીપવત્ સ્વપરગતં સામાન્યં વિશેષં ચ જાનાતિ । તેન કારણેનાભેદેન તસ્યૈવ પ્રમાણત્વમિતિ ।

અથ મતં—યદિ દર્શનં વહિર્વિપયે ન પ્રવર્ત્તતે તદાન્ધવત્ સર્વજનાનામન્ધ-ત્વં પ્રાપ્નોતીતિ ? નૈવં વક્તવ્યમ્ । વહિર્વિપયે દર્શનાભાવેઽપિ જ્ઞાનેન વિશેષેણ સર્વં પરિચ્છિન્નતીતિ । અયં તુ વિશેષઃ—દર્શનેનાત્મનિ ગૃહીતે સત્યાત્માવિનામૂતં જ્ઞાનમપિ

જેમ એક જ અગ્નિ બાળે છે માટે તે દાહક છે અને પકાવે છે માટે તે પાચક છે; વિપયના ભેદથી અગ્નિ (દાહક અને પાચક) એમ બે પ્રકારના ભેદરૂપ થાય છે; તેવી જ રીતે અભેદનયથી ચૈતન્ય એક જ હોવા છતાં ભેદનયની વિવક્ષામાં બ્યારે આત્માનું અહણું કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને 'દર્શન' એવું નામ મળે છે અને પછી બ્યારે પરપદાર્થનું અહણું કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને 'જ્ઞાન' સંજ્ઞા મળે છે—એ રીતે વિપયના ભેદથી ચૈતન્યના બે ભેદ થાય છે. વિશેષ એ છે કે જે દર્શનને સામાન્યનું ગ્રાહક અને જ્ઞાનને વિશેષનું ગ્રાહક કહેવામાં આવે તો જ્ઞાનને પ્રમાણપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રશ્ન:—કઈ રીતે? ઉત્તર:—વસ્તુને અહણું કરે તે પ્રમાણ છે. વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. જ્ઞાને વસ્તુના એકદેશનું-વિશેષનું જ અહણું કર્યું; વસ્તુનું અહણું ન કર્યું. સિદ્ધાંતથી તો નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ શુણ અને શુણી અભિન્ન છે તેથી સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ વિના વસ્તુનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ પ્રમાણ છે; તે દીપકની જેમ સ્વ અને પરના સામાન્ય અને વિશેષને જાણે છે તે કારણે અભેદપણે તેને જ (તે આત્માને જ) પ્રમાણપણું છે.

શંકા:—જે દર્શન બાહ્યવિપયનું અહણું ન કરે તો આંધળાની જેમ બધા મનુષ્યોને અંધપણાને પ્રસંગ આવે. ઉત્તર:—એમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે બાહ્ય વિપયમાં દર્શનનો અભાવ હોવા છતાં (અર્થાત તેમાં દર્શન નહિ પ્રવર્તતું હોવા છતાં) આત્મા જ્ઞાન વડે વિશેષરૂપ બધા પદાર્થોને જાણે છે. વળી આ વિશેષ છે:—બ્યારે દર્શન વડે

शृतीतं भवति; ज्ञाने च शृतीते सति ज्ञानविषयभूतं दृष्टिर्दृश्यमपि शृतीतं भवति इति ।
 अथोक्तं भवता यथानुसङ्गात्कं दर्शनं भण्यते, तर्हि “जं सामान्यं वार्यं भावार्थं
 न दर्शनम्” इति साधारणं कथं घटने ? तत्रोक्तं—सामान्यशब्दसामान्यव्यापकं न दर्शनम् ।
 कर्मणादिनि चेत् ? आत्मा वस्तुपरिच्छिन्नं कुर्वन्निर्दिष्टं ज्ञानस्वीदं = ज्ञानस्वीदिति
 विशेषपरिग्रहणं न करोति; किन्तु सामान्येन वस्तु परिच्छिन्नं चेत् ज्ञानेन
 सामान्यशब्देनान्ता भण्यत इति साधारण्यः ।

किं वदन्ता, यदि योऽपि तर्कार्थं सिद्धान्तार्थं च दृष्टिर्दृश्यमपि दृश्यते
 नर्यावभागेन मध्यस्थपृथग्या व्याख्याने करोति, तदा इत्यपि घटने इति । कथमिति
 चेत् ? तर्के मुख्यवृत्त्या परममयन्याख्याने, तत्र यदा तर्कपि परममयं वृत्तव्य-
 र्थनामने दर्शनं ज्ञानं चेति गृण्यते तत्रैव दर्शनं, तत्रैव दर्शनं इति । तदा
 तेषामान्यव्यापकं दर्शनमिति कथितं सति ते न भावन्ति । तत्रैव दर्शनं इति ।

व्याख्यातुं शब्देषु धातु इत्येते व्याख्यानी शब्धे व्याख्यातव्यं ज्ञानं चेत् ।
 शब्देषु धातु इत्येते ज्ञानं शब्देषु धातुं ज्ञानता विषयव्युक्तं भावः । तत्रैव दर्शनं
 शब्देषु धातु इत्येते ।

अथः—के व्याख्याने शब्देषु इति ते तेने व्यापके इति दर्शनं इति । तत्रैव दर्शनं
 परार्थानुं सामान्यं शब्देषु ते दर्शनं इति । ते सामान्ये व्यापके व्याख्याता इत्येते, इति ।
 इति इति ?

પ્રતીત્યર્થ સ્થૂલવ્યાખ્યાનેન વહિર્વિષયે 'યત્ સામાન્યપરિચ્છેદનં તસ્ય સત્તાવલોકન-
દર્શનસંજ્ઞા સ્થાપિતા, યત્ચ શુક્લમિદમિત્યાદિવિશેષપરિચ્છેદનં: તસ્ય જ્ઞાનસંજ્ઞા
સ્થાપિતેતિ દોષો નાસ્તિ । સિદ્ધાન્તે પુનઃ સ્વસમયવ્યાખ્યાનં મુખ્યવૃત્ત્યા । તત્ત્વ સૂક્ષ્મ-
વ્યાખ્યાને ક્રિયમાણે સત્યાચાર્યૈરાત્મગ્રાહકં:દર્શનં વ્યાખ્યાતમિત્યજ્ઞાપિ દોષો નાસ્તિ ।

અત્રાહ શિષ્ય:—સત્તાવલોકનદર્શનસ્ય જ્ઞાનેન લઘુ ભેદો જ્ઞાતસ્તાવદિદાનો
યત્તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપં સમ્યગ્દર્શનં વસ્તુવિચારરૂપં સમ્યગ્જ્ઞાનં તયોર્વિશેષો ન જ્ઞાયતે ।
કસ્માદિતિ ચેત્ ? સમ્યગ્દર્શને પદાર્થનિશ્ચયોઽસ્તિ, તથૈવ સમ્યગ્જ્ઞાને ચ,
કો વિશેષ इति ? અત્ર પરિહાર:—અર્થગ્રહણપરિચ્છિત્તિરૂપ: ક્ષયોપશમવિશેષો જ્ઞાનં
ભળ્યતે, તત્રૈવ ભેદનયેન વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતશુદ્ધાત્માદિતત્ત્વેષ્વિદ્યમેવેત્યમેવેતિ નિશ્ચય-
સમ્યક્ત્વમિતિ । અવિકલ્પરૂપેણાભેદનયેન પુનર્યદૈવ સમ્યગ્જ્ઞાનં તદૈવ સમ્યક્ત્વમિતિ ।
કસ્માદિતિ ચેત્ ? અતત્ત્વે તત્ત્વચુદ્ધિરદૈવે દેવચુદ્ધિરધર્મે ધર્મચુદ્ધિરિત્યાદિવિપરીતા-
ભિનિવેશરહિતસ્ય જ્ઞાનસ્યૈવ સમ્યગ્વિશેષણવાચ્યોઽવસ્થાવિશેષ: સમ્યક્ત્વં ભળ્યતે યતઃ
કારણાત્ ।

કરાવવા માટે સ્થૂળ વ્યાખ્યાનથી બાહ્ય વિષયમાં જે સામાન્યત્વં ગ્રહણ છે તેનું નામ
સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન સ્થાપિત કર્યું. અને જે 'આ સદેદ છે' ઇત્યાદિ વિશેષ પરિચ્છેદન
થયું તેને જ્ઞાન સંજ્ઞા આપી. એ રીતે દોષ નથી. સિદ્ધાન્તમાં મુખ્યપણે સ્વસમયતું વ્યાખ્યાન
હોય છે; ત્યાં સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યોએ 'જે આત્માને ગ્રહણ કરે છે તે દર્શન
છે' એમ વ્યાખ્યાન કર્યું. એ પ્રમાણે એમાં પણ દોષ નથી.

અહીં શિષ્યે શંકા કરે છે:—સત્તાવલોકનરૂપ દર્શનનો જ્ઞાનની સાથે ભેદ જાણવો
પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન અને વસ્તુવિચારરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન—એ એ વચ્ચે ભેદ
જણાવો નથી. જે કહો કે 'કેમ નથી જણાવો?'; તો; 'કહીએ છીએ કે સમ્યગ્દર્શનમાં
પદાર્થનો નિશ્ચય છે, તેવી જ રીતે સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પણ છે; તો તેમનામાં કોઈ તફાવત છે ?
સમાધાન:—પદાર્થના ગ્રહણમાં જાણવારૂપ ક્ષયોપશમવિશેષ 'જ્ઞાત' કહેવાય છે અને
તે જ્ઞાનમાં જ ભેદનયથી, વીતરાગ સર્વજ્ઞે કહેલા શુદ્ધાત્મા આદિ વસ્તુઓમાં 'આ જ છે,
આમ જ છે' એવો નિશ્ચય તે સમ્યક્ત્વ છે. નિર્વિકલ્પ અભેદિત્યહી તો જે સમ્યગ્જ્ઞાન
છે તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

यदि भेदो नास्ति तर्हि कथमावगच्छयमिति चेत् ? तत्रोक्तम्—येन कर्मणोऽपि परिनिर्वाणत्वात् धर्मोपशमः प्रच्छाद्यते तस्य दानावगच्छयते. तस्यैव धर्मोपशम-विशेषस्य युक्तं कर्म पूर्वोक्तकर्मणुं प्रतिष्ठापितम्—निश्चयं तत्रावगच्छयति तस्य विच्छाद्यते इति चेदन्वयानुसारेण भेदः । निश्चयं तत्रावगच्छयति इति चेत् कर्मणोऽपि धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम् । एवं दृष्टव्यं कर्मणोऽपि धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम् ।

अथ कर्मणोऽपि धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—यथा धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—
 *पशुलोपयोग्यतायाः धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—

असुहायो विणिचिर्त्ता मुहो धर्मिणी न तस्य धर्मिणी

यदसमिदिगुं निरुप्यं कथं तस्य धर्मिणी

(अव्ययशक्तिं धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्) चेत् नमी ते ते धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—
 धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—
 धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—
 धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—
 धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—
 धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—

धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—

धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—

धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—

धर्मोपशम-विच्छाद्यत्वम्—

અશુભાત વિનિવૃત્તિઃ શુભે પ્રવૃત્તિઃ ચ જાનીહિ ચારિત્રમ્ ।

વ્રતસમિતિગુપ્તિરૂપં વ્યવહારનયાત્ તુ જિનમંગિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

વ્યાખ્યાનો—એકેવ સરાગચારિત્રસ્યૈકદેહાનવનશૂનં દેહચારિત્રં તાપત્કચન્તે ।
 તથા—સિદ્ધ્યાસ્વાદિસપ્તકૃત્યુપદાસમયોપમમહાયે સત્તિ, અસ્માત્મમાવયા નિષ-
 શુદ્ધાત્માભિમુક્ષપરિણામે વા સત્તિ શુદ્ધાત્મમાવનોસ્વપ્નનિર્વિકારપાસ્તપશ્ચાત્મમૃતમુપાદેવ
 કૃત્વા સંસારહરીરભોગેષુ યોડસૌ હેયશુદ્ધિઃ સમ્યક્દર્શનશુદ્ધઃ સ પશુચૈવુણસ્થાનવર્તી
 વ્રતરહિતો દાર્શનિકો મળ્યતે । યશ્ચાપ્રત્યાખ્યાનાવરણસંહ્રિતીયકપાયસ્યોપમકર્ત્વે વ્રાતે
 સત્તિ પૃથિવ્યાદિપન્નસ્થાવરવધે પ્રવૃત્તોડપિ યથાશક્ત્યા ત્રસવધે નિવૃત્તઃ સ પશ્ચમગુણ-
 સ્થાનવર્તી શ્રાવકો મળ્યતે ।

—તસ્યૈકાદશાબેદાઃ કશ્યન્તે । તથાહિ—સમ્યક્ત્વપૂર્વકત્વેન મદ્યમાંસમધુત્યાગો-
 દુસ્મરપશ્ચકપરિહારરૂપાદ્મૂલગુણસહિતઃ સન્ સંગ્રામાદિપ્રવૃત્તોડપિ પાપદર્શ્યાદિમિ-
 નિષ્પ્રયોજનજીવઘાતાદો નિવૃત્તઃ પ્રથમો દાર્શનિકશ્રાવકો મળ્યતે । સ ઇવ સર્વથા ત્રસવધે

આથા ૪૫

આથાર્થઃ—અશુભકાર્યની નિવૃત્તિ અને શુભકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ-તેને (વ્યવહાર) ચારિત્ર બનેલો. વ્રત-સમિતિ-ગુપ્તિરૂપ એવું તે (ચારિત્ર) વ્યવહારનયથી જિને દ્રશ્યે કહ્યું છે.

ટીકા :—આ જ સરાગચારિત્રના એકદેશ અવયવરૂપ દેશચારિત્રનું પ્રથમ કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે—મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થતાં અથવા અધ્યાત્મભાષાએ કહીએ તો નિજશુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ થતાં શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન, નિર્વિકાર, વાસ્તવિક સુખામૃતને ઉપાદેય કરીને, સંસાર-શરીર અને ભોગોમાં જે હેયલુદ્ધિવાળો, સમ્યક્દર્શનથી શુદ્ધ છે, તે ચતુર્થ ગુણસ્થાનવાળો, વ્રતરહિત દાર્શનિક કહેવાય છે. જે, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના બીજા કપાયને ક્ષયોપશમ થતાં પૃથ્વી આદિ (-પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિરૂપ) પાંચ સ્થાવરોના વધમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ યથાશક્તિ ત્રસના વધથી નિવૃત્ત હોય છે તે પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક કહેવાય છે.

તે શ્રાવકના અગિયાર ભેદ કહેવામાં આવે છે :—સમ્યક્દર્શનપૂર્વક મદ્ય, માંસ, મધ અને પાંચ ઉદુગ્ધર કૃણોના ત્યાગરૂપ આઠ મૂળગુણોનું પાલન કરતો જે જીવ, શુદ્ધાદિમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ પાપની વૃદ્ધિ કરનાર શિકાર આદિ સમાન પ્રયોજન વિનાન જીવવાતથી નિવૃત્ત થયેલ છે તે પ્રથમ દાર્શનિક શ્રાવક કહેવાય છે. તે જ દાર્શનિક

निवृत्तः मनः पश्चात्पुनश्चतस्र्यगुणव्रतमिच्छाजनकद्वेषमहितो द्वितीयव्रतियस्येति भवति ।
 म एव त्रिकालमामासिकं प्रवृत्तः नृतीयः प्रोपशोषयामे प्रवृत्तश्चतुर्थः, सत्त्विकपरिहारो
 पञ्चमः, दिवा ज्ञापचर्येण षष्ठः, सर्वथा ज्ञापचर्येण सप्तमः, आत्ममदिसमनन्तव्रत-
 निवृत्तोऽष्टमः, वस्त्रमादरणं विद्यायान्यसर्वपरिश्रान्तिवृत्तोनवमः, वृद्ध्याद्यन्यदिवसव्रतव्रतवृ-
 मन्निवृत्तो दशमः, उच्छिष्टाहारनिवृत्त एकादशम इति । एतेष्वेकैकव्रतव्रतकेषु सप्तमे
 प्रथमपदके नारदस्येन जघन्यम्, नवमश्च त्रये सप्तमस्तु, ततो वृद्धव्रतव्रतके संवृत्तेन
 दार्शनिकश्चादकाशेकादशभेदाः शाक्तव्याः ।

अर्थकदेष्टेचारिद्रव्याख्याजानन्तरं तदुक्त्याग्निहोत्रार्थेति । "अनुष्ठाने" विनि-
 विष्टी सृष्टे पवित्री य जाण चार्त्वि " अशुभार्त्विः शुक्रे शुक्रेति" इति

आयक न्याये प्रथ एवोनी लिखायी अर्थथा निवृत्त धर्मने भावः प्रथमः, अत्र प्रथमः
 मने धार शिखाव्रत सलित धाय ए न्याये "शुनी" नामाया परिके ए एव ए ए ए ए ए ए ए ए
 न्याये प्रथमः शाखायिक तरे ए न्याये प्रीष्ट प्रतिभाधारी, आत्मने विषयः ए ए ए ए ए ए ए ए
 धापी प्रतिभाधारी, शक्तिनना त्यागपी धर्मपी प्रतिभाधारी, सप्तमः प्रथमः ए ए ए ए ए ए ए ए
 हृदयापी एही प्रतिभाधारी, सत्यंथा अक्षय्यं भावत ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए
 न्यायंय न्याये संभूतं न्यायादना त्यागपी न्यायपी ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए
 यज्ञे शिष्याय मन्य सत्यं परिशोचना त्यागपी न्यायपी ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए
 संभूपी स्वयंसेव भाषय धर्मिणां संभान ए स्वयंसेव न्यायंय ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए
 प्रतिभाधारी मने उच्छिष्ट न्यायादना त्यागपी न्यायियस्येति ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए
 ए, एव न्यायियार प्रथमना न्याययोभां धर्मिणी ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए
 ए, धर्मिणी एव प्रतिभाधायना अर्थक देष्टे न्यायंय ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए ए
 एव्याय ए

५
 ६
 ७

જાનીહિ ચારિત્રમ્ । તત્ત્વ કથમ્ભૂતં ? “ વદસમિદિગુત્તિરૂત્ત્વં વ્યવહારણયાદુ જિણમણિયં ”
 વ્રતસમિતિગુપ્તિરૂપં વ્યવહારણયાજ્ઞિનૈરુક્તમિતિ । તથાહિ પ્રત્યાખ્યાનાવરણસંજ્ઞતૃતીય-
 કપાયક્ષયોપશમે સતિ “ વિસયકપાઓગાદો દુસ્સુદિદુચ્ચિત્તદુદ્દગોદ્દિજ્જુદો । ઉગ્ગો
 ઉમ્મગ્ગપરો ઉવઓગો જસ્સ સો અસુહો ॥ ૧ ॥ ” इति गाथाकथितलक्षणादशुभो-
 पयोगान्निवृत्तिस्तद्विलक्षणो शुभोपयोगे प्रवृत्तिश्च हे शिष्य ! चारित्रं जानीहि ।
 તત્ત્વચારારાધનાદિચરણશાસ્ત્રોક્તપ્રકારેણ પશ્ચમહાવ્રતપશ્ચસમિતિત્રિગુપ્તિરૂપમપ્યપહત-
 સંયમારૂચં શુભોપયોગલક્ષણં સરાગચારિત્રાભિધાનં ભવતિ । તત્ર યોડસૌ વહિર્વિપયે
 પઠ્ઠ્ઠેન્દ્રિયવિપયાદિપરિત્યાગઃ સ ઉપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ યશ્ચાભ્યન્તરે રાગાદિ-
 પરિહારઃ સ પુનરશુદ્ધનિશ્ચયેનેતિ નયવિભાગો જ્ઞાતવ્યઃ । एवं निश्चयचारित्रसाधकं
 व्यवहारचारित्रं व्याख्यातमिति ॥ ૪૫ ॥

રૂત્ત્વં વ્યવહારણયાદુ જિણમણિયં ” વ્રત, સમિતિ અને ગુપ્તિરૂપ છે અને વ્યવહારણયથી
 શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંતેએ કહેલું છે. તે આ પ્રમાણે છે—પ્રત્યાખ્યાનાવરણ^૧ નામના ત્રીજા
 કપાયને ક્ષયોપશમ થતાં, “ વિસયકપાઓગાદો દુસ્સુદિદુચ્ચિત્ત દુદ્દગોદ્દિજ્જુદો । ઉગ્ગો
 ઉમ્મગ્ગપરો ઉવઓગો જસ્સ સો અસુહો ॥ ” [અર્થઃ—જેના ઉપયોગ વિષય-કપાયોમાં ગમ્મ
 છે, દુઃશ્રુતિ (વિકૃતિ), દુષ્ટ ચિત્ત અને દુષ્ટ ગોષ્ઠી (ખરાબ સોખત) સહિત છે, જે
 ઉચ્ચ છે અને ઉન્માર્ગમાં તત્પર છે, તેને તે અશુભ ઉપયોગ^૨ છે.] ”—આ ગાથામાં
 કહેલ લક્ષણોવાળા અશુભોપયોગથી નિવૃત્તિ અને તેનાથી વિપરીત શુભોપયોગમાં
 પ્રવૃત્તિ, તેને હે શિષ્ય ! તું ચારિત્ર જાણુ. આચાર-આરાધના આદિ ચરણાનુયોગનાં
 શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે તે ચારિત્ર પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ છે,
 તેપણુ અપહતસંયમ નામનું શુભોપયોગલક્ષણવાળું સરાગચારિત્ર છે. ત્યાં, જે બાધમાં
 પાંચ દ્વિંદ્રિયોના વિષય આદિને ત્યાગ છે તે ઉપચરિત-અસદ્ભૂતવ્યવહારણયથી ચારિત્ર
 છે અને અંતરંગમાં જે રાગાદિનો ત્યાગ છે તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ચારિત્ર છે;—એ
 રીતે નયવિભાગ જાણવો. એ પ્રમાણે નિશ્ચયચારિત્રના સાધક વ્યવહારચારિત્રનું વ્યાખ્યાન
 કયું. ૪૫.

૧. ૭૩ કુલ્લરચને અંતરંગમાં ચિદ્યાત્વનો ત્યાગ તથા પ્રથમના ત્રણ કપાયને અલાવ દોષ છે.
 ૨. શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૧૫૮.

अथ तेनैव व्यवहारकारिणेण माध्यं निश्चयकारिणं विनियुक्तिः—

वदित्स्वभेदरक्रियारोहो भवकारणपञ्जात्तु ।

षाणिस्य जं जिष्णुने ते परमं सम्यक्कारिणं ॥ २३ ॥

वदित्स्वभेदरक्रियारोहः भवकारणपञ्जात्तु ।

षाणिस्य जं जिष्णुने ते परमं सम्यक्कारिणं ॥ २३ ॥

व्याख्या — “ जं ” तन् “ परमं ” परमोपेक्षात्कारणं विनियुक्तपरिनिष्पन्न-
 शब्दोपयोगादिनाश्रुते परमं “ सम्यक्कारिणं ” सम्यक्कारिणं तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं—

“ वदित्स्वभेदरक्रियारोहो ” निश्चयकारिणपरिनिष्पन्नं तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं—

प्रतिपक्षस्यैव वदित्स्वभेदरक्रियारोहो भवकारणपञ्जात्तु तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं—

धूमनोद्विक्तत्वपरस्य च विषयविषयस्य अथवा विषयविषयस्य अथवा विषयविषयस्य—

“ भवकारणपञ्जात्तु ” भवकारणपञ्जात्तु तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं—

इये ते वा व्यवहाराद्भावेनैव ज्ञानं तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं—

दृष्टीनां तिर्यग्गतिकारणं भवति तथापि वद्धायुष्कं विहाय सम्यग्दृष्टीनां न भवति । कस्मादिति चेत् ? स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति विशिष्टभावनावच्छेन तत्कारण-भूतसंक्लेशाभावादिति ।

अथ रौद्रध्यानं कथ्यते— हिंसानन्दमृपानन्दस्तेयानन्दविषयसंरक्षणानन्दप्रभवं रौद्रं चतुर्विधम् । तारतम्येन मिथ्यादृष्ट्यादिपञ्चमगुणस्थानवर्तिजीवसम्भवम् । तच्च मिथ्या-दृष्टीनां नरकगतिकारणमपि वद्धायुष्कं विहाय सम्यग्दृष्टीनां तत्कारणं न भवति । तदपि कस्मादिति चेत् ? निजशुद्धात्मतत्त्वमेवोपादेयमिति विशिष्टभेदज्ञानवच्छेन तत्कारणभूततीव्रसंक्लेशाभावादिति ।

अतः परम् आर्त्तरौद्रपरित्यागलक्षणमाज्ञापायविपाकसंस्थानविचयसंज्ञचतुर्भेदभिन्नं, तात्तम्यवृद्धिक्रमेणासंयतसम्यग्दृष्टि देशविरतप्रमत्तसंयताप्रमत्ताभिधान चतुर्गुणस्थानवर्ति-जीवसम्भवं, मुख्यवृत्त्या पुण्यवन्धकारणमपि परम्परया मुक्तिकारणं चेति धर्मध्यानं

छे तोपणु जे लुवने सभ्यकत्व प्राप्त तथा पहिलां तिर्य'यत्' आयुष्य प'धाई गय' होय ते सिवायना अन्य सभ्यदृष्टिने ते आर्त्त'ध्यान तिर्य'यगति'तुं कारणु थतुं नथी. प्रश्नः— हेम कारणु थतुं नथी ? उत्तरः— 'स्व शुद्धात्मा ज उपादेय छे' जेवा विशिष्ट लावनाना पणथी तिर्य'य गतिना कारणुभूत सं'कलेश लावना तेमने अलाव छे तेथी.

हवे, रौद्रध्यानतुं कथन करे छे : हिंसाभां आन'द, गू'कुं ओलवाभां आन'द, शोरीभां आन'द अने विषयो'तुं संरक्षणु करवाभां आन'दथी उत्पन्न थतुं यार प्रकारतुं रौद्रध्यान छे. ते रौद्रध्यान तारतम्यताथी मिथ्यादृष्टिथी भांडीने पांयभा गुणुरथान सुधीना लुवने सं'भव छे. ते रौद्रध्यान मिथ्यादृष्टि लुवने नरकगतितुं कारणु छे तोपणु जे लुवे सभ्यकत्व प्राप्त कर्या पहिलां नरकतुं आयुष्य प'धुं होय ते सिवायना अन्य सभ्यदृष्टि-गोने ते नरकगतितुं कारणु थतुं नथी. प्रश्नः— हेम कारणु थतुं नथी ? उत्तरः— 'निज शुद्धात्मतत्त्व ज उपादेय छे' जेवा विशिष्ट भेदज्ञानना पणथी नरकगतिना कारणुभूत तीव्र सं'कलेशलावना तेमने अलाव छे तेथी.

हवे, आगण आर्त्त'ध्यान अने रौद्रध्यानना परित्यागइप आज्ञाविषय, अपाय-विषय, विपाकविषय अने संस्थानविषय नामना यार भेदवाणुं. तारतम्यवृद्धिक्रमे असंयत सभ्यदृष्टि, देशविरत, प्रमत्तसंयत अने अप्रमत्तसंयत—जे यार गुणुरथानवाणा लुवने सं'भवतुं, मुख्यपदुं पुण्यप'धुं कारणु होवा छतां पणु परंपराजे मोक्षना कारणु-भूत जे'तुं धर्मध्यान हवे इहेवाय छे. ते आ प्रभाणु :— पोते भ'दृष्टुद होय अने विशिष्ट

कथ्यते । तथाहि—स्वयं मन्दबुद्धिस्त्वेऽपि विविष्टोऽप्यथायाते अति भ्रष्टोऽपि-
 पदार्थानां सुधमस्त्वेऽपि नति “सुधमं जिनीर्दिनं वाक्यं देहभिर्यमं हसते ।
 आहानिर्द्धं तु नदृष्टाणं नान्यथावादिनो जिनाः । १ ॥” इति अत्रोक्तव्यवहारेण
 पदार्थनिश्चयकारणमाहाविचर्यथान भवति । तथैव वेदावेदमन्त्रवेदाङ्गानां वेदाङ्गानां
 परेषां वा वेदा वेदाङ्गानामप्ये विनाशो भविष्यतीति विमन्त्रकार्यविषयं तावत्तदु ।
 भ्रष्टनिश्चयेन भ्रष्टाभ्रष्टकर्मविषयविमोऽप्ययं जीवः पश्चादनादिपरं कर्मकारेण वाप्ये-
 दयेन नाशोऽपि दुःखविषयपालमनुभवति, पृथगेदरेण वेदादिदुःखविषयमनुभवति
 विचारणं विषयविषयं विद्येयम् । पूर्वोक्तलोकासुप्रशान्तिजनं संशयानविनाशु ।
 चतुर्थेऽर्थे धर्मभयानं भवति ।

अथ पृथक्पृथक्पदार्थानां पृथक्पृथक्पदार्थानां रूपं क्रियाः क्रियाः इति । अथ
 र्नाशानिष्ठासंज्ञं चेति वेदेन चतुर्थेऽर्थे भ्रष्टभयानं पृथक्पृथक्पदार्थानां

पञ्चत्रिंशत् षोडश पट् पञ्च चत्वारि द्विकं एकं च लपत ध्यायत ।
परमेष्ठिवाचकानां अन्यत् च गुरुपदेशेन ॥ ४९ ॥

व्याख्या—“पणतीस” ‘णमो अरिहंताणं, णमो सिद्धाणं, णमो आइरियाणं, णमो उवज्जायाणं, णमो लोए सव्वसाहूणं’ एतानि पञ्चत्रिंशदक्षराणि सर्वपदानि भण्यन्ते । “सोल” ‘अरिहंत-सिद्ध-आइरिय-उवज्जाय-साहू’ एतानि षोडशाक्षराणि नासपदानि भण्यन्ते । “छ” ‘अरिहन्तसिद्ध’ एतानि षडक्षराणि अर्हत्सिद्धयोर्नाम-पदे द्वे भण्येते । “पण” ‘अ सि आ उ सा’ एतानि पञ्चाक्षराणि आदिपदानि भण्यन्ते । “चउ” ‘अरिहंत’ इदमक्षरचतुष्टयमर्हतो नामपदम् । “दुगं” ‘सिद्ध’ इत्यक्षरद्वयं सिद्धस्य नामपदम् । “एगं च” ‘अ’ इत्येकाक्षरमर्हत् आदिपदम् । अथवा ‘ओं’ एकाक्षरं पञ्चपरमेष्ठिनामादिपदम् । तत्कथमिति चेत् ? “अरिहंता असरीरा आइरिया तद् उवज्जाया । सुणिणो पढमक्खरणिप्पणो ओंकारो पंच

गाथा ४९

गाथार्थः—पंच परमेष्ठीना वाचकं पांतीस, सोण, छ, पांच, चार, ये अने अके अक्षररूप भंत्रपदानो जप करो, ध्यान करो; ते सिवाय अन्यनां पण, गुरुता उपदेश प्रभावे जप अने ध्यान करो.

टीकाः—“पणतीस” ‘णमो अरिहंताणं’, ‘णमो सिद्धाणं’, ‘णमो आइरियाणं’, ‘णमो उवज्जायाणं’, ‘णमो लोए सव्वसाहूणं’ आ पांतीस अक्षरो ‘सर्वपद’ कूठेवाय छे. “सोल” ‘अरिहंत-सिद्ध-आइरिय-उवज्जाय-साहू’ आ सोण अक्षरो ‘नामपद’ कूठेवाय छे. “छ” ‘अरिहंत-सिद्ध’ आ छ अक्षरो अरिहंत-सिद्ध अये ये परमेष्ठी-ओनां ‘नामपद’ कूठेवाय छे. “पण” ‘अ, सि, आ, उ, सा’ आ पांच अक्षरो पंच परमेष्ठीनां ‘आदिपद’ कूठेवाय छे. “चउ” ‘अरिहंत’ आ चार अक्षर अरिहंत परमेष्ठीनुं ‘नामपद’ छे. “दुगं” ‘सिद्ध’ अये ये अक्षर सिद्ध परमेष्ठीनुं ‘नामपद’ छे. “एगं च” ‘अ’ आ अके अक्षर अरिहंत परमेष्ठीनुं ‘आदिपद’ छे, अथवा ‘ओं’ अये अके अक्षर पांच परमेष्ठीओनुं ‘आदिपद’ छे.

प्रश्नः—‘ओं’ अये पांच परमेष्ठीओनुं आदिपद उची रीते छे ?

उत्तरः—“अरिहंता असरीरा आइरिया तद् उवज्जाया । सुणिणो पढमक्खरणिप्पणो ओंकारो पंच परमेष्ठी ॥ [अर्थः—अरिहंततो प्रथम अक्षर ‘अ’, अशरीर (सिद्ध)तो

परमेष्ठी । १ । ” इति नाथावस्थितप्रत्यसाधनाणां ‘समानः सर्वो द्रोणो मृचिः’ ‘उत्तर
 शीपम्’ ‘उदरणे ओ’ इति इत्यमरविश्वविधानेन ‘शी’ इत्यदो निष्पद्यते । इत्यादिनिः ।
 ‘अथ उदाण्ट’ एतेषां पदानां सर्वसंज्ञादृष्टेषु मध्ये सादृश्यात् । इत्येकत्वान्नोक्त-
 पाठप्रदानामर्थं ज्ञान्वा पश्चादनन्तानादिगुणस्मरणस्यैव इत्येकत्वान्नोक्तं च ज्ञानं
 इत्यत्र । तथैव ध्रुवोपयोगसत्त्वप्रमाणमाश्रय्यां मानेन व्यञ्जितं । इत्यर्थे क्वचिद्-
 नाना ? ‘परमेष्ठिवाचसाणं’ ‘अविद्यते’ इति पदवाचकस्मरणानादिगुणद्वयोर्ज्ञान-
 प्रयोगविधेय इत्यादिरूपेण पञ्चपरमेष्ठिवाचदानां । ‘अतो न इत्येकत्वान्’ इत्य-
 दपि प्रादुर्भावस्य प्रसिद्धपञ्चपरमेष्ठिवाचदानादुक्त्यादयि व्यञ्जितं । इत्येकत्वान् ।

મિત્યાદિદેવાર્ચનવિધાનં ભેદાભેદરત્નત્રયારાધકગુરુપ્રસાદેન જ્ઞાત્વા ધ્યાતવ્યમ્ । ઇતિ
પદસ્થધ્યાનસ્વરૂપં વ્યાખ્યાતમ્ ॥ ૪૯ ॥

एवमनेन प्रकारेण “गुप्तेन्द्रियमना ध्याता ध्येयं वस्तु यथास्थितम् । एकाग्र-
चिन्तनं ध्यानं फलं संवरनिर्जरौ ॥ १ ॥” इति श्लोककथितलक्षणानां ध्यातुर्ध्येय-
ध्यानफलानां संक्षेपव्याख्यानरूपेण गाथात्रयेण द्वितीयान्तराधिकारे प्रथमं स्थलं
गराम् ।

अतः परं रागादिविकल्पोपाधिरहितनिजपरमात्मपदार्थभावनोत्पन्नसदानन्दैक-
लक्षणसुखामृतरसास्वादतृप्तिरूपस्य निश्चयध्यानस्य परम्परया कारणभूतम् यच्छु-
भोपयोगलक्षणं व्यवहारध्यानं तद्ध्येयभूतानां पंचपरमेष्ठिनां मध्ये तावदहर्तस्वरूपं
कथयामीत्येका पातनिका । द्वितीया तु पूर्वसूत्रोदितसर्वपदानामपदादिपदानां
वाचकभूतानां वाच्या ये पञ्चपरमेष्ठिनस्तद्व्याख्याने क्रियमाणे प्रथमतस्तावज्जिन-
स्वरूपं निरूपयामि । अथवा तृतीया पातनिका पदस्थपिण्डस्थरूपस्य ध्यानत्रयस्य

રત્નત્રયના આરાધક ગુરુના પ્રસાદથી ભણીને, ધ્યાન કરવું. એ પ્રમાણે પદસ્થ ધ્યાનનું
સ્વરૂપ કહ્યું. ૪૯.

એ પ્રમાણે “ગુપ્તેન્દ્રિયમના ધ્યાતા ધ્યેયં વસ્તુ યથાસ્થિતમ્ । એકાગ્રચિન્તનં
ધ્યાનં ફલં સંવરનિર્જરૌ ॥ [અર્થ:—ઇન્દ્રિય અને મનને રોકનાર ધ્યાતા છે, યથાસ્થિત
પદાર્થ ધ્યેય છે, એકાગ્રચિન્તન ધ્યાન છે, સંવર^૨ અને નિર્જરા—એ ધ્યાનનું ફળ છે.]”^{૨૨}
—આ શ્લોકમાં કહેલ લક્ષણવાળાં ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન અને ફળનું સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યાન
કરીને ત્રણ ગાથા દ્વારા બીજા અંતરાધિકારમાં પ્રથમ સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે આગળ, રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિથી રહિત નિજ પરમાત્મપદાર્થની
ભાવનાથી ઉત્પન્ન સદાનંદ (નિત્યઆનંદ) જેવું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતના
રસાસ્વાદથી તૃપ્તિરૂપ નિશ્ચયધ્યાનનું પરંપરાએ કારણભૂત જે શુભોપયોગ લક્ષણવાળું
વ્યવહારધ્યાન છે તેના ધ્યેયભૂત પંચ પરમેષ્ટીઓમાંથી પ્રથમ અરિહંત પરમેષ્ટીનું સ્વરૂપ
હું કહું છું—એ એક પાતનિકા છે. પહેલાંની ગાથામાં કહેલ સર્વપદ-નામપદ-આદિપદરૂપ
વાચકોના વાચ્ય જે પંચ પરમેષ્ટી છે તેમનું વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રથમ જ હું શ્રીનિનેન્દ્રનું

૧. બ્રહ્મિદાં પ્રમાણમાં વૃદ્ધિને અનુસાર સંવર-નિર્જરા થાય છે.

૨. શ્રી તત્વાનુસાસન ગાથા-૩૮.

ध्येयभूतमर्तन्मर्दत्तवत्त्वं दर्शयतीति यावन्निवार्यं सन्ति वृत्तं मन्वानं वृत्तमिदं
प्रतिपादयति :—

यावन्नुद्योगपरमो देवतावृत्तान्तो निवृत्तौ चो
स्तुतवन्मयो अथा सृष्टौ शक्तिर्दो विचिन्तितो
नावृत्तौ निवृत्तौ दर्शनमुत्पन्नमर्तव्यम्
भुक्तोऽप्यः शान्तो भुक्तः शक्तिर्दोऽप्यः ॥२॥

व्याख्या — “ यावन्नुद्योगपरमो ” निवृत्तौ चोऽप्युत्पन्नमर्तव्यम् इति ॥ २ ॥

મયઃ । “સુહદેહત્યો” નિશ્ચયેનાશરીરોઽપિ વ્યવહારેણ સપ્તધાતુરહિતદિવાકર-
સહસ્રભાસુરપરમૌદારિકશરીરત્વાત્ શુભદેહસ્થઃ । “સુદ્ધો” “ક્ષુધા તૃપા મયં દ્વેષો
રાગો મોહશ્ચ ચિન્તનમ્ । જરા રુજા ચ મૃત્યુશ્ચ સ્વેદઃ સ્વેદો મદોઽરતિઃ ॥ ૧ ॥
વિસ્મયો જનનં નિદ્રા વિપાદોઽષ્ટાદશ સ્મૃતાઃ । एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तः सो
અયમાપ્તો નિરજ્જનઃ ॥ ૨ ॥” इति श्लोकद्वयकथिताष्टादशदोषरहितत्वात् शुद्धः ।
“અપ્પા” एवं गुणविशिष्ट आत्मा । “अरिहो” अरिशब्दवाच्यमोहनीयस्य, रजः-
शब्दवाच्यज्ञानदर्शनावरणद्वयस्य, रहस्यशब्दवाच्यान्तरायस्य च हननाद्विनाशात् सकाशात्
इन्द्रादिविनिर्मितां गर्भावतरणजन्माभिषेकनिःक्रमणकेवलज्ञानोत्पत्तिनिर्वाणाभिधानपञ्च-
महाकल्याणरूपां पूजामर्हति योग्यो भवति तेन कारणेन अर्हन् मण्यते ।
“विचिन्तिज्जो” इत्युक्तविशेषणैर्विशिष्टमाप्तागमप्रभृतिग्रन्थकथितवीतरागसर्वज्ञाद्यष्टो-
त्तरसहस्रनामानमर्हंतं जिनभट्टारकं पदस्थपिंडस्थरूपस्थध्याने स्थित्वा विशेषेण चिन्तयत

અવિનાશી દર્શન-જ્ઞાન-સુખ અને વીર્યમય છે. “સુહદેહત્યો” નિશ્ચયથી શરીર રહિત
છે તોપણ વ્યવહારનયથી સાત ધાતુઓથી રહિત, હળરો સૂર્ય સમાન દેહીપ્યમાન એવા
પરમ ઔદારિક શરીરવાળા હોવાથી શુભદેહમાં બિરાજમાન છે. “સુદ્ધો”—“ક્ષુધા
તૃપા મયં દ્વેષો રાગો મોહશ્ચ ચિન્તનમ્ । જરા રુજા ચ મૃત્યુશ્ચ સ્વેદઃ સ્વેદો મદોઽરતિઃ ॥
વિસ્મયો જનનં નિદ્રા વિપાદોઽષ્ટાદશ સ્મૃતાઃ । एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तः सोऽयमाप्तो निरज्जनः ॥”
[અર્થઃ—ક્ષુધા, તૃપા, ભય, દ્વેષ, રાગ, મોહ, ચિંતા, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ, મૃત્યુ, ખેદ,
સ્વેદ (પરસેવો), મદ, અરતિ, વિસ્મય, જન્મ, નિદ્રા અને વિપાદ—એ આઠાર દોષ
રહિત નિરંજન પરમાત્મા તે આત્મા છે.]—આ બે શ્લોકમાં કહેલ આઠાર દોષોથી રહિત
હોવાને કારણે ‘શુદ્ધ’ છે. “અપ્પા” આવા વિશિષ્ટ ગુણોવાળો આત્મા છે. “અરિહો”
—‘અરિ’ શબ્દથી વાચ્ય મોહનીય કર્મના, ‘રજ’ શબ્દથી વાચ્ય જ્ઞાનાવરણ અને દર્શના-
વરણ—એ બે કર્મોના અને ‘રહસ્ય’ શબ્દથી વાચ્ય અન્તરાયકર્મના—એમ ચારે કર્મોના
નાશ કરવાને લીધે ઇન્દ્ર આદિ દ્વારા રચેલ ગર્ભાવતાર, જન્માભિષેક, તપ, કેવળજ્ઞાનની
ઉત્પત્તિ અને નિર્વાણ નામના પાંચ મહા કલ્યાણકરૂપ પૂજાને યોગ્ય છે તે કારણે ‘અર્હન્’
કહેવાય છે. ‘વિચિન્તિજ્જો’ છે ભણ્યો ! તમે ઉપરોક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ, આમકથિત
આગમ આદિ ગ્રંથોમાં કહેલ વીતરાગ, સર્વજ્ઞ આદિ એક હળર આઠ નામવાળા
અર્હન્ત જિનભટ્ટારકું પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ ધ્યાનમાં સ્થિત થઈને, વિશેષણો

‘જાનાતિ સ સર્વજ્ઞનિષેધં કથમપિ ન કરોતિ । કસ્માદિતિ ચેત્ ? ’ જગત્ત્રયકાલ-
ત્રયપરિજ્ઞાનેન સ્વયમેવ સર્વજ્ઞત્વાદિતિ ।

અથોક્તમનુપલબ્ધેરિતિ હેતુવચનં તદપ્યયુક્તમ્ । કસ્માદિતિ ચેત્—કિં
ભવતામનુપલબ્ધિઃ, કિં જગત્ત્રયકાલત્રયવર્ત્તિપુરુષાણાં વા ? યદિ ભવતામનુપ-
લબ્ધિસ્તાવતા સર્વજ્ઞાભાવો ન સિદ્ધયતિ, ભવદ્ઙ્ગિરનુપલબ્ધમાનાનાં પરકીયચિત્ત-
વૃત્તિપરમાણ્વાદિસૂક્ષ્મપદાર્થાનામિત્ર । અથવા જગત્ત્રયકાલત્રયવર્ત્તિપુરુષાણામનુપલબ્ધિ-
સ્તત્કથં જ્ઞાતં ભવદ્ઙ્ગિઃ । જ્ઞાતં ચેત્તર્હિં મવન્ત એવ સર્વજ્ઞા ઇતિ પૂર્વમેવ મળિતં
તિષ્ઠતિ । ઇત્યાદિહેતુદૂષણં જ્ઞાતવ્યમ્ । યથોક્તં સ્વરવિષાળવદિતિ દૃષ્ટાન્તવચનમ્
તદપ્યનુચિતમ્ । સ્વરે ત્રિષાળં નાસ્તિ ગવાદૌ તિષ્ઠતીત્યત્યન્તાભાવો નાસ્તિ યથા
તથા સર્વજ્ઞસ્યાપિ નિયતદેશકાલાદિષ્વભાવેડપિ સર્વથા નાસ્તિત્વં ન ભવતિ ઇતિ
દૃષ્ટાન્તદૂષણં ગતમ્ ।

અથ મતં—સર્વજ્ઞવિષયે વાધકપ્રમાણં નિરાકૃતં ભવદ્ઙ્ગિસ્તર્હિં સર્વજ્ઞસદ્ભાવસાધકં

નથી. કેમ નથી કરતો? ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળને જાણવાથી તે જાતે સર્વજ્ઞ થયો,
તેથી તે સર્વજ્ઞનો નિષેધ કરતો નથી.

સર્વજ્ઞના નિષેધમાં ‘સર્વજ્ઞની અનુપલબ્ધિ’ એવું જે હેતુવાક્ય છે તે પણ યોગ્ય
નથી. કેમ યોગ્ય નથી? શું આપને સર્વજ્ઞની અનુપલબ્ધિ (અપ્રાપ્તિ) છે કે ત્રણ લોક
અને ત્રણ કાળના પુરુષોને અનુપલબ્ધિ છે? જો આપને જ સર્વજ્ઞની અનુપલબ્ધિ હોય
તો એટલાથી જ સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી, કેમકે જેમ પરના મનના વિચાર
તથા પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોની આપને અનુપલબ્ધિ છે તો પણ તેમનો અભાવ સિદ્ધ
થતો નથી. અથવા જો ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળના પુરુષોને સર્વજ્ઞની અનુપલબ્ધિ છે
તો આપે તે કેવી રીતે જાણ્યું? જો તમે કહો કે ‘અમે તે જાણ્યું’ છે’ તો આપ જ
સર્વજ્ઞ થયા—એમ પહેલાં કહેવાઈ ગયું’ છે. એ પ્રમાણે હેતુમાં દૂષણ છે—એમ જાણ્યું.

સર્વજ્ઞના અભાવની સિદ્ધિમાં જે ‘ગધેડાનાં શિંગડાં’—તું દૃષ્ટાંત આપ્યું હવે
તે પણ બરાબર નથી. ગધેડાને શિંગડાં નથી પણ ગાય વગેરેને શિંગડાં છે, શિંગડાંનો
અર્થાંત અભાવ નથી તેમ સર્વજ્ઞનો અમુક દેશ અને કાળમાં અભાવ હોવા છતાં પણ
સર્વથા અભાવ નથી. એ રીતે દૃષ્ટાંતમાં દોષ કહ્યો. પ્રશ્ન:—આપે સર્વજ્ઞની આખતમાં
આધક પ્રમાણ તો ખંડન કર્યું પરંતુ સર્વજ્ઞના સદ્ભાવને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ કયું છે?

૧. ‘ન જાનાતિ’ ઇતિ પાઠાન્તરં. ૨. ‘કિં ભવતામનુપલબ્ધેઃ જગત્ત્રયમ્’ ઇતિ પાઠાન્તરં.

वचनं । इदानीं व्यतिरेकदृष्टान्तः कथ्यते—यन्न कस्यापि प्रत्यक्षं तदनुमानविषयमपि न भवति, यथा खपुष्पादि. इति व्यतिरेकदृष्टान्तवचनम् । अनुमानविषयाश्चेति पुनरप्युपनयवचनम् । तस्मात् प्रत्यक्षा भवन्तीति पुनरपि निगमनवचनमिति । किन्त्वनुमानविषयत्वादित्ययं हेतुः, सर्वज्ञस्वरूपे साध्ये सर्वप्रकारेण सम्भवति यतस्ततः कारणात्स्वरूपसिद्धभावासिद्धविशेषणादसिद्धो न भवति । तथैव सर्वज्ञस्वरूपं स्वपक्षं विहाय सर्वज्ञाऽभावं विपक्षं न साधयति तेन कारणेन विरुद्धो न भवति । तथैव च यथा सर्वज्ञसद्भावे स्वपक्षे वर्तते तथा सर्वज्ञाभावेऽपि विपक्षेऽपि न वर्तते तेन कारणेनाऽनैकान्तिको न भवति । अनैकान्तिकः कोऽर्थो ? व्यभिचारीति । तथैव प्रत्यक्षादिप्रमाणवाधितो न भवति, तथैव च प्रतिवादिनां प्रत्यसिद्धं सर्वज्ञसद्भावं साधयति, तेन कारणेनार्किचित्करोऽपि न भवति । एवमसिद्धविरुद्धानैकान्तिकान्किञ्चित्करहेतुदोषरहितत्वात्सर्वज्ञसद्भावं साधयत्येव । इत्युक्तप्रकारेण सर्वज्ञसद्भावे

निगमन-वचनं छ. लवे व्यतिरेकतुं दृष्टान्तं कळे छः 'जे कोर्धने पक्ष प्रत्यक्ष होतुं' नथी ते अनुमानना विषय पक्ष होतुं नथी, जेभ के 'आकाशनां पुष्प आदि';—जे व्यतिरेक-दृष्टान्ततुं वचन छ. 'अंतर्हित ने सूक्ष्म पदार्थां अनुमानना विषय छ' जे इरीने उपनयतुं वचन छ. तेथी 'अंतर्हित ने सूक्ष्म पदार्थां कोर्धने प्रत्यक्ष छ,' जे इरीने निगमन-वचन छ.

'अंतर्हित अने सूक्ष्म पदार्थां कोर्धने प्रत्यक्ष छ, अनुमानना विषय होवाथी' —अर्ही 'अनुमानना विषय होवाथी' जे हेतु छ. सर्वज्ञरूप साध्यमां आ हेतु अधी रीते संभव छ; ते कारणे आ हेतु 'स्वज्ञपथी असिद्ध' के 'लावथी असिद्ध'—जेवा विशेषपक्ष वडे असिद्ध नथी. तथा उक्त हेतु, सर्वज्ञरूप पीताना पक्ष छोडीने सर्वज्ञना अभावज्ञप विपक्षने सिद्ध करतो नथी ते कारणे विरुद्ध पक्ष नथी. वणी ते (हेतु) जेभ सर्वज्ञना सद्भावज्ञप स्वपक्षमां वर्ते छ तेभ सर्वज्ञना अभावज्ञप विपक्षमां पक्ष वत तो नथी, जे कारणे उक्त हेतु अनैकान्तिक पक्ष नथी. अनैकान्तिकना शा अर्थ छ? व्यभिचारी, जेवा अर्थ छ. वणी उक्त हेतु प्रत्यक्ष आदि प्रमाणाधी आधित पक्ष नथी. वणी ते हेतु (सर्वज्ञने न माननार) प्रतिवादीजाने असिद्ध जेवा सर्वज्ञना सद्भाव सिद्ध करे छ, ते कारणे अकिञ्चित्कर पक्ष नथी. आ रीते 'अनुमानना विषय होवाथी' —जे हेतु असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक (आधिन) अने अकिञ्चित्करज्ञप जे हेतुना हापो तेभनाथी रूढि छ तेथी ते सर्वज्ञना सद्भावने सिद्ध करे ज छ. उपरोक्त प्रकारे

१. 'विशेषणादसिद्धो' इति पाठान्तरं

पठोत्तुष्टान्तोपनयनिगमनरूपेण यथाहमनुमानेन ज्ञानव्यभिचारेण ।

किं च यथा लोचनदीनपुत्रदस्यादर्थे विद्यमानेऽपि प्रतिविम्बमाने प्रतिज्ञाने न भवति, तथा लोचनस्थानीयमर्थेनागुणः हि न पुत्रदस्यादर्थे स्थानीयवैदृश्यात् । प्रतिज्ञाने प्रतिविम्बस्थानीयपरमाश्रयननष्टधर्मपर्यायानां कल्पितान्ते प्रतिज्ञाने न भवति । तथा लोचने “ यस्य नास्ति स्वयं प्रकाशकारं नृपय प्रमोदि विदुः । लोचनस्थानीयवैदृश्यात् दर्पणः वि. परिण्यति ॥ १ ॥ ” इति संदर्भेण सर्वार्थान्तरात् नान्यथा । सर्वे नृपयः । पितृपरधर्मपरधर्म्यादे । धर्मयश्चनस्य स्वकारणस्यो । विदुः श्रुतान्तरेण । नान्यथा प्रमोदि न वाथा वता ॥ ५० ॥

યત્પદસ્થં ધ્યાનં તસ્ય ધ્યેયભૂતં સિદ્ધપરમેષ્ટીસ્વરૂપં કથયતિઃ—

ણદ્વદ્વકસ્મદેહો લોયાલોયસ્સ જાણઓ દદ્ધા ।

પુરિસાયારો અપ્પા સિદ્ધો જ્ઞાણહ લોયસિહરસ્થો ॥ ૫૧ ॥

નદ્દાષ્ટકર્મદેહઃ લોકાલોકસ્ય જ્ઞાયકઃ દ્રષ્ટા ।

પુરુષાકારઃ આત્મા સિદ્ધઃ ધ્યાયેત લોકશિખરસ્યઃ ॥ ૫૧ ॥

વ્યાख्या—“ણદ્વદ્વકસ્મદેહો” શુભાશુભમનોવચનકાયક્રિયારૂપસ્ય દ્વૈતશબ્દાભિધેય-
કર્મકાળ્હસ્ય નિર્મૂલનસમર્થેન સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનોત્પન્નરાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતપરમા-
હાદૈકલક્ષણસુન્દરમનોહરાનન્દસ્યંદિનિઃક્રિયાદ્વૈતશબ્દવાચ્યેન પરમજ્ઞાનકાળ્હેન વિનાશિત-
જ્ઞાનાવરણાદષ્ટકર્મોદારિકાદિપદ્મદેહત્વાત્ નદ્દાષ્ટકર્મદેહઃ । “લોયાલોયસ્ય જાણઓ દદ્ધા”
પૂર્વોક્તજ્ઞાનકાળ્હભાવનાફલભૂતેન સકલવિમલકેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયેન લોકાલોકગતત્રિકાલ-

ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત સિદ્ધપરમેષ્ટીનું સ્વરૂપ કહે છે :—

આથા ૫૧

ગાથાથઃ—જેણે આઠ કર્મના અને દેહનો નાશ કર્યો છે, જે લોકાલોકને
બાંધુનાર અને દેખનાર છે અને જે પુરુષાકાર છે,—એવો આત્મા સિદ્ધ છે; લોકના
શિખર ઉપર બિરાજમાન તે સિદ્ધપરમેષ્ટીનું તમે ધ્યાન કરો.

ટીકા :—‘ણદ્વદ્વકસ્મદેહો’ શુભાશુભ મન, વચન અને ક્રિયાની ક્રિયારૂપ એવો
જે ‘દ્વૈત’ શબ્દના અભિધેયરૂપ કર્મકાંડ તેના નાશ કરવામાં સમર્થ એવા પરમ જ્ઞાન-
કાંડવડે—જે જે જ્ઞાનકાંડમાંથી, નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન, રાગાદિ વિકલ્પોપાધિ-
રહિત પરમ આહ્લાદ જેવું એકગાત્ર લક્ષણ છે એવો સુન્દર, મનોહર આનંદ ઝરે છે,
જે નિષ્ક્રિય છે અને જે અદ્વૈત શબ્દથી વાચ્ય છે તેના વડે—જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મો અને
ઓદારિક આદિ પાંચ શરીરોનો નાશ કર્યો હોવાથી જે ‘નદ્દા-અષ્ટ-કર્મ-દેહ’ છે અર્થાત્
‘જેણે આઠ કર્મો અને દેહ નષ્ટ કર્યાં છે એવો’ છે; ‘લોયાલોયસ્સ જાણઓ દદ્ધા’ જે
પૂર્વોક્ત જ્ઞાનકાંડની ભાવનાના રૂપ સંપૂર્ણ નિર્મળ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન—એ
બંને વડે લોકાલોકના ત્રણ કાળના સમસ્ત પદાર્થોના વિશેષ અને સામાન્ય ભાવોને

આઠ કર્મ અને દેહ નશાય, લોકાલોક દેખી જો જ્ઞાય;

પુરુષાકાર આત્મા સિદ્ધ, ધ્યાવો લોક-શિખર-સ્થિત ઇશ્વ. ૫૧.

विसृज्यन्तु सन्निविद्येयमान्यस्तथाशानायेकस्मैयत्तायवदन्तं कदाचि नोक्तं नोक्तं
 हाता दृष्टा भवति । "पुरिसायागो" निश्चयनेनानेनिकृत्वाकुर्वन्तं किं कुर्वन्तं किं कुर्वन्तं
 भृत्स्वभावेन निराकारोऽपि व्यवहारेण भृत्स्वभावेन विद्विद्भनत्तन्मोक्षदामेन सः
 विषयसृष्टानर्थाकारच्छायाप्रतिमाद्वत् प्रशासकः । 'शान्ति' इत्युक्त्यात् शान्तिः
 किं भण्यते ? "सिद्धो" अत्रनसिद्धपादुनासिद्धशक्तिसिद्धमत्तं सिद्धमत्तं सिद्धमत्तं सिद्धमत्तं
 सिद्धसिद्धक्षणः वेदव्यहानाद्यनन्तराण्यनन्तराण्यः सिद्धो भण्यते । 'शान्ति' इत्युक्त्यात्
 सिद्धमत्तं "हमिन्धंशते" सिद्धपरमोष्ठिनं नोक्तं सिद्धमत्तं सिद्धमत्तं सिद्धमत्तं सिद्धमत्तं
 भवत्यस्यनोत्थमपत्तानादिदन्तपत्तानाद्यमेन विद्विद्भनत्तन्मोक्षदामेन सः सिद्धमत्तं सिद्धमत्तं सिद्धमत्तं

श्री

યોજયત્યનુષ્ઠાનેન સમ્બન્ધં કરોતિ સ આચાર્યો ભવતિ । સ ચ પદસ્થધ્યાને ધ્યાતવ્યઃ ।
 इत्याचार्यपरमेष्ठिव्याख्यानेन सूत्रं गतम् ॥ ५२ ॥

અથ સ્વશુદ્ધાત્મનિ શોભનમધ્યાયોઽભ્યાસો નિશ્ચયસ્વાધ્યાયસ્તલ્લક્ષણનિશ્ચય-
 ધ્યાનસ્ય પારમ્પર્યેણ કારણભૂતં ભેદાભેદરત્નત્રયાદિતત્ત્વોપદેશકં પરમોપાધ્યાયમત્કિરૂર્પ
 “ળમો ઉવજ્ઞાયાણં” ઇતિ પદોચ્ચારણલક્ષણં યત્ પદસ્થધ્યાનં, તસ્ય ધ્યેયભૂત-
 મુપાધ્યાયમુનીશ્વરં કથયતિ—

जो रयणत्तयजुत्तो णिच्चं धम्मोवदेसणे णिरदो ।

सो उवज्ज्ञाओ अप्पा जदिवस्वसहो णमो तस्स ॥ ५३ ॥

જઃ રત્નત્રયયુક્તઃ નિત્યં ધર્મોપદેશને નિરતઃ ।

સઃ ઉપાધ્યાયઃ આત્મા યતિવરરૂપમઃ નમઃ તસ્મૈ ॥ ૫૩ ॥

વ્યાख्या—“જો રયણત્તયજુત્તો” યોઽસૌ વાહ્યાભ્યન્તરરત્નત્રયાનુષ્ઠાનેન યુક્તઃ
 परिणतः । “णिच्चं धम्मोवदेसणे णिरदो” पदद्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थेषु

કારણરૂપ પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર-આચારમાં જે પોતાને અને પરને જોડે છે તે આચાર્ય
 કહેવાય છે. તે આચાર્ય પરમેષ્ઠો પદસ્થ ધ્યાનમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે આચાર્ય
 પરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનથી ગાથા પૂરી થઈ. ૫૨.

હવે, સ્વશુદ્ધાત્મમાં જે ઉત્તમ અધ્યાય-અભ્યાસ તે નિશ્ચયસ્વાધ્યાય છે. તે નિશ્ચય-
 સ્વાધ્યાય જેવું લક્ષણ છે એવા નિશ્ચયધ્યાનના પરંપરાથી કારણભૂત એવું, ભેદાભેદ રત્ન-
 ત્રયાદિ તત્ત્વોના ઉપદેશક પરમ ઉપાધ્યાયની ભક્તિરૂપ અને ‘શુભો ઉવજ્ઞાયાણં’ એ
 પદના ઉચ્ચારણરૂપ જે પદસ્થ ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ કહે છે—

ગાથા ૫૩

ગાથાર્થઃ—જે રત્નત્રયસહિત, નિરંતર ધર્મના ઉપદેશ આપવામાં તત્પર છે, તે
 આત્મા ઉપાધ્યાય છે, મુનિવરોમાં પ્રધાન છે; તેમને નમસ્કાર હો.

ટીકાઃ—“જો રયણત્તયજુત્તો” જે બાહ્ય અને આખ્યંતર રત્નત્રયના આચરણ
 સહિત છે; “ણિચ્ચં ધમ્મોવદેસણેણિરદો” છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને ત્રય

રત્નત્રય જે ધારે સાર, સદા ધર્મ-ઉપદેશ કરાર:

યતિવરમે પરધાન મુનીશ, ઉપાધ્યાયદ્ નાત્રી શીશ. ૫૩.

सर्वे सधुदानमद्रव्यं सधुद्वनीवास्त्रिवाचं सधुद्वाम्भवात् सधुद्वाम्भवात्सर्वे-
 पादंयं मेपं च देवं, सुधुद्वीजमद्रव्यमद्रिष्यं च निरुद्वद्विद्विदि वेदोत्तं च निरुद्व
 धर्मव्येदने निरुद्वे । “सो तुद्वद्वद्वे आत्मा” च वेदं द्रव्यं चत्वा तुद्वद्वद्व
 इति । एतद्वि दि विद्विद्वः ? “उद्विद्वद्वद्वे” सधुद्विद्विद्विद्वद्वे च निरुद्वद्वद्वि
 धर्मव्येदने च निरुद्वद्वद्वे सधुद्वे द्रव्यं द्रव्यं चत्वा तुद्वद्वद्वद्वे चत्वा तुद्वद्वद्व
 धर्म्यं द्रव्यमद्रव्यं चत्वा तुद्वद्वद्वद्वे । सधुद्वद्वद्वद्वे चत्वा तुद्वद्वद्वद्वे चत्वा तुद्वद्वद्व
 द्वात्वा ॥ ५३ ॥

યોગ્યત્યનુષ્ઠાનેન સમ્બન્ધં કરોતિ સ આચાર્યો ભવતિ । સ ચ પદસ્થધ્યાને ધ્યાતવ્યઃ ।
 इत्याचार्यपरमेष्ठिव्याख्यानेन सूत्रं गतम् ॥ ५२ ॥

અથ સ્વશુદ્ધાત્મનિ શોભનમધ્યાયોઽભ્યાસો નિશ્ચયસ્વાધ્યાયસ્તલ્લક્ષણનિશ્ચય-
 ધ્યાનસ્ય પારમ્પર્યેણ કારણભૂતં ભેદાભેદરત્નત્રયાદિતત્ત્વોપદેશકં પરમોપાધ્યાયમક્તિરૂપં
 “ળમો ઉવજ્ઞાયાણં” ઇતિ પદોચ્ચારણલક્ષણં યત્ પદસ્થધ્યાનં, તસ્ય ધ્યેયભૂત-
 સુપાધ્યાયમુનીશ્વરં કથયતિ—

जो रयणत्तयजुत्तो णिच्चं धम्मोवदेसणे णिरदो ।

सो उवज्ज्ञाओ अप्पा जदिवरवसहो णमो तस्स ॥ ५३ ॥

યઃ રત્નત્રયયુક્તઃ નિત્યં ધર્મોપદેશને નિરતઃ ।

सः उपाध्यायः आत्मा यतिवरवृषभः नमः तस्मै ॥ ५३ ॥

વ્યાખ્યા—“જો રયણત્તયજુત્તો” યોઽસીં વાહ્યાભ્યન્તરરત્નત્રયાનુષ્ઠાનેન યુક્તઃ
 परिणतः । “णिच्चं धम्मोवदेसणे णिरदो” पदद्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थेषु

કારણરૂપ પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર-આચારમાં જે યોગીને અને પરને ભેડે છે તે આચાર્ય
 કહેવાય છે. તે આચાર્ય પરમેષ્ઠી પદસ્થ ધ્યાનમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે આચાર્ય
 પરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનથી ગાથા પૂરી થઈ. પર.

હવે, સ્વશુદ્ધાત્મમાં જે ઉત્તમ અધ્યાય-અભ્યાસ તે નિશ્ચયસ્વાધ્યાય છે. તે નિશ્ચય-
 સ્વાધ્યાય જેવું લક્ષણ છે એવા નિશ્ચયધ્યાનના પરપરાથી કારણભૂત એવું, ભેદાભેદ રત્ન-
 ત્રયાદિ તત્ત્વોના ઉપદેશક પરમ ઉપાધ્યાયની લક્ષિતરૂપ અને ‘ણમે ઉવજ્ઞાયાણં’ એ
 પદના ઉચ્ચારણરૂપ જે પદસ્થ ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ કહે છે—

ગાથા ૫૩

ગાથાર્થઃ—જે રત્નત્રયસહિત, નિરંતર ધર્મના ઉપદેશ આપવામાં તત્પર છે, તે
 આત્મા ઉપાધ્યાય છે, મુનિવરોમાં પ્રધાન છે; તેમને નમસ્કાર હો.

ટીકા:—“જો રયણત્તયજુત્તો” જે વાહ્ય અને આક્યંતર રત્નત્રયના આચરણ
 સહિત છે; “ણિચ્ચં ધમ્મોવદેસણેણિરદો” છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ

રત્નત્રય જે ધારે સાર, સદા ધર્મ-ઉપદેશ કરાર;

યતિવરમે પરધ્યાન મુનીશ, ઉપાધ્યાયકું નાવી શીશ. ૫૩.

મધ્યે સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યં સ્વશુદ્ધજીવાસ્તિકાર્યં સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વં સ્વશુદ્ધાત્મપદાર્થમેવો-
પાદેયં શેષં ચ હેયં, તથૈવોત્તમક્ષમાદિધર્મં ચ નિત્યમુપદિશતિ યોઽસૌ સ નિત્યં
ધર્મોપદેશને નિરતો ભળયતે । “સો ઊવજ્ઞાઓ અપ્પા ” સ ચૈત્થંભૂત આત્મા ઉપાધ્યાય
ઇતિ । પુનરપિ કિં વિશિષ્ટઃ ? “ જદિવરવસહો ” પઠ્ઠ્ઠેન્દ્રિયવિપયજયેન નિજશુદ્ધાત્મનિ
યત્નપરાણાં યતિવરાણાં મધ્યે વૃષભઃ પ્રધાનો યતિવરવૃષભઃ । “ જમો તસ્ય ”
તસ્મૈ દ્રવ્યભાવરૂપો નમો નમસ્કારોઽસ્તુ । ઇત્યુપાધ્યાયપરમેષ્ટિવ્યાખ્યાનરૂપેણ ગાથા
ગતા ॥ ૫૩ ॥

અથ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકનિશ્ચયધ્યાનસ્ય પરમ્પરયા કારણભૂતં વાહ્યાભ્યન્તરમોક્ષ-
માર્ગસાધકં પરમસાધુમક્તિરૂપં “ જમો લોપ સન્વસાહૂણં ” ઇતિ પદોચ્ચારણપધ્યાન-
લક્ષણં યત્ પદસ્થધ્યાનં તસ્ય ધ્યેયભૂતં સાધુપરમેષ્ટિસ્વરૂપં કથયતિ—

દંસણણાણસમસગં મસગં મોક્સસસ જો હુ ચારિત્તં ।

સાધયદિ ણિચ્ચસુહ્રં સાહૂ સ મુણી જમો તસસ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થોમાં નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય, નિજ શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય, નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ અને નિજ
શુદ્ધાત્મપદાર્થ જ ઉપાદેય છે અને અન્ય સર્વ હેય છે એવો તથા ઉત્તમ ક્ષમા આદિ
દશ ધર્મોના જે નિરંતર ઉપદેશ આપે છે તે નિત્ય ધર્મોપદેશ આપવામાં તત્પર કહેવાય છે;
“ સો ઊવજ્ઞાઓ અપ્પા ” આવો તે આત્મા ઉપાધ્યાય છે. વળી તે કેવા છે ? “ જદિવર-
વસહો ’ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જીતવાથી નિજ-શુદ્ધ-આત્મામાં પ્રયત્ન કરવામાં તત્પર
એવા મુનીશ્વરોમાં વૃષભ અર્થાત્ પ્રધાન હોવાથી યતિવરવૃષભ છે. “ જમો તસસ ” તે
ઉપાધ્યાય પરમેષ્ટીને દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ નમસ્કાર હો.

એ રીતે ઉપાધ્યાય પરમેષ્ટીના વ્યાખ્યાનરૂપ ગાથા પૂર્ણ થઈ. ૫૩.

હવે નિશ્ચય-રત્નત્રયાત્મક નિશ્ચય-ધ્યાનત્વં પરંપરાએ કારણભૂત એટલું, બાહ્ય-
અભ્યંતર મોક્ષમાર્ગના સાધક પરમસાધુની લક્ષિતરૂપ અને ‘ જમો લોએ સન્વસાહૂણં ’
એ પદના ઉચ્ચારણ, જપન તથા ધ્યાનરૂપ જે પદસ્થ ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત એવા સાધુ
પરમેષ્ટીત્વં સ્વરૂપ કહે છે:—

એ સાધુ શિવ-મારજ સદા, દર્શન-જ્ઞાન-અરેનસંપદા:

શુદ્ધ સાધુ મુનિ સો જમ દિષે. તાસ ધ્યાનત્વે યાપ ન તિષે. ૫૪.

૩૨

दर्शनज्ञानसमग्रं मार्गं मोक्षस्य यः हि चारिद्रम् ।

साधयति नित्यशुद्धं साधुः सः मुनिः नमः तस्मै ॥ ५४ ॥

व्याख्या—“साह स मुणी” स मुनिः साधुर्भवति । यः किं करोति ? “जो हु साधयदि” यः कर्त्ता हु स्फुटं साधयति । किं ? “चारिद्रं” चारित्रं । कथंभूतं ? “दंमणणाणसमग्रं” वीतरागसम्यग्दर्शनज्ञानाभ्यां समग्रम् परिपूर्णम् । पुनरपि कथंभूतं ? “मगं मोक्खस्स” मार्गभूतं; कस्य ? मोक्षस्य । पुनश्च किम् उच्यते ? “णिच्चसुद्धं” नित्यं सर्वकालं शुद्धं रागादिरहितम् । “णमो तस्स” एवं गुणविशिष्टो यस्तस्मै साधवे नमो नमस्कारोस्त्विति । तथाहि—“उद्योतनमुद्योगो निर्वहणं साधनं च निस्तरणम् । द्दगवगमचरणतपसामाख्याताराधना सद्धिः । १ ।” इत्यार्याकथितबहिरङ्गचतुर्विधाराधनावच्छेन, तथैव “समत्तं सण्णाणं सच्चारिद्रं हि सत्तवो चैव । चउरो चिद्धहि आदे तस्सा आदा हु मे सरणं । १ ।” इति गाथा-

गाथा ૫૪

गाथार्थः—दर्शन અને જ્ઞાનથી પૂર્ણ, મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ, સદા શુદ્ધ એવા ચારિત્રને જે સાધે છે, તે મુનિ-‘સાધુ પરમેષ્ઠી’ છે, તેમને મારા નમસ્કાર હો.

टीका—“साह स मुणी” ते मुनि-साधु છે; જે શુ’ કરે છે? “जो हु साधयदि” જે પ્રગટરૂપે સાધે છે; શુ’ સાધે છે? “दंमणणाणसमग्रं” वीतराग सम्यग्दर्शन અને सम्यग्ज्ञानથી परिपूर्ण ચારિત્રને સાધે છે; વળી તે ચારિત્ર કેવું છે? “मगं मोक्खस्स” જે ચારિત્ર માર્ગરૂપ છે; કેના માર્ગરૂપ છે? મોક્ષના માર્ગરૂપ છે; વળી તે ચારિત્ર કેવું છે? “णिच्चसुद्धं” नित्य सर्वकाले शुद्ध अर्थात् रागादि रहित છે. “णमो तस्स” આવા શુભવાળા જે છે તે સાધુપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર હો. વિશેષ:—“उद्योतनमुद्योगो निर्वहणं साधनं च निस्तरणम् । द्दगवगमचरणतपसामाख्याताराधना सद्धिः ॥” [અર્થ:—દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપશ્ચર્યા ઉદ્યોતન, ઉદ્યોગ, નિર્વહણ, સાધન અને નિસ્તરણ જે છે તેને સત્પુરુષોએ આરાધના કરી છે.]—આ આર્યા હંદમાં કહેલ બહિરંગ ચતુર્વિધ (દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ) આરાધનાના વ્યવસ્થા તેમ જ “સમત્તં સણ્ણાણં સચ્ચારિત્તં હિ સત્તવો ચૈવ । ચઉરો ચિદ્દહિ આદે તસ્સા આદા હુ મે સરણં । ૧ ।”

૧. શ્રી ભગવતી આરાધના ગાથા-૨ ડાયા.

૨. બહિરંગ-અભ્યંતરી.

૩. સ્વાત્માને આશ્રયે નિવસ્યન્ન પ્રગટે ત્યારે ઉચિત વ્યવહાર હવે એમ બતાવવા વ્યવહાર આરાધનાનું નામ દેવામાં આવે છે.

કથિતામ્યન્તરનિશ્ચયચતુર્વિધારાધનાવલેન ચ વાહ્યામ્યન્તરમોક્ષમાર્ગદ્વિતીયનામાધિયેન
કૃત્વા યઃ કર્તા ધીતરાગચારિત્રાવિનાશૂતં સ્વશુદ્ધાત્માનં સાધયતિ ભાવયતિ સંસાધુ-
ર્ભવતિ । તસ્યૈવ સહજશુદ્ધસદાનન્દૈકાનુભૂતિલક્ષણો ભાવનમસ્કારસ્તથા “ જમો-લોષ,
સવ્વસાહૂર્ણ ” દ્રવ્યનમસ્કારથ ભવત્વિતિ ॥ ૫૪ ॥

एवमुक्तप्रकारेण गाथापञ्चकेन मध्यमप्रतिपत्त्या पञ्चपरमेष्ठिस्वरूपं ज्ञातव्यम् ।
अथवा निश्चयेन “ अरुहा सिद्धाहरिया उवज्जाया साहु पंचपरमेष्टी । ते वि
हृ चिहृदि आदे तस्मा आदा हु मे सरणं । १ । ” इति गाथाकथितक्रमेण
संक्षेपेण, तथैव विस्तरेण पञ्चपरमेष्ठिकथितग्रन्थक्रमेण, अतिविस्तारेण तु सिद्ध-
चक्रादिदेवार्चनाविधिरूपमन्त्रवादसम्बन्धिपञ्चनमस्कारग्रन्थे चेति । एवं गाथापञ्चकेन
द्वितीयस्थलं गतम् ।

આદા હુ મે સરણં ॥ [અર્થઃ—સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ—
એ ચારે આત્મામાં નિવાસ કરે છે તે કારણે આત્મા જ અને શરણુભૂત છે.] ”—એ
ગાથામાં કહેલ અભ્યંતર એવી નિશ્ચય ચતુર્વિધ આરાધનાના બળથી—આહ્ય-અભ્યંતર
મોક્ષમાર્ગ જેવું (જે આહ્ય-અભ્યંતર આરાધનાનું) બીજું નામ છે તેના વચ્ચે—જે વીતરાગ-
ચારિત્રના અવિનાશુત નિજ શુદ્ધાત્માને સાધે છે અર્થાત્ ભાવે છે તે સાધુ પરમેષ્ટી છે,
તેમને જ માત્ર સહજશુદ્ધ સદાનન્દ (નિત્ય આનન્દ)ની અનુભૂતિ જેવું લક્ષણ છે એવો
ભાવનમસ્કાર અને ‘જુએ લોએ સવ્વસાહૂર્ણ’ એવો દ્રવ્યનમસ્કાર હો. ૫૪.

આમ ઉપરોક્ત પ્રકારે પાંચ ગાથાઓ દ્વારા મધ્યમ પ્રતિપાદનથી પાંચ પરમેષ્ટીનું
સ્વરૂપ બહુવિધ. “ અરુહા સિદ્ધાહરિયા ઉવજ્જાયા સાહુ પંચપરમેષ્ટીઃ । તે વિ હૃ ચિહૃદિ
આદે તસ્મા આદા હુ મે સરણં ॥ [અર્થઃ—અથવા નિશ્ચયથી જે અર્હિત, સિદ્ધ,
આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ—એ પાંચ પરમેષ્ટી છે તે પણ આત્મામાં સ્થિત છે; તે કારણે
આત્મા જ અને શરણુ છે.] ”—આ ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે સંક્ષેપમાં પંચપરમેષ્ટીનું
સ્વરૂપ બહુવિધ અને વિસ્તારથી, પાંચપરમેષ્ટીના સ્વરૂપનું કથન કરનાર ગ્રન્થોમાંથી બહુવિધ.
સિદ્ધચક્ર આદિ દેવોની પૂજનવિધિરૂપ મંત્રવાદ સંબંધી ‘પાંચનમસ્કાર માહાત્મ્ય’ નામના
પ્રથમમાંથી તેમનું સ્વરૂપ અતિ વિસ્તારથી બહુવિધ.

એ પ્રમાણે પાંચ ગાથાઓ દ્વારા બીજું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

અથ તદેવ ધ્યાનં વિકલ્પિતનિશ્ચયેનાવિકલ્પિતનિશ્ચયેન પ્રકારાન્તરેણોપસંહાર-
રૂપેણ પુનરપ્યાહ । તત્ર પ્રથમપાદે ધ્યેયલક્ષણં, દ્વિતીયપાદે ધ્યાતૃલક્ષણં, તૃતીયપાદે
ધ્યાનલક્ષણં, ચતુર્થપાદે નયવિભાગં કથયામીત્યભિપ્રાયં મનસિ ધૃત્વા ભગવાન્ સૂત્રમિદં
પ્રતિપાદયતિ :—

જં કિંચિવિ ચિંતંતો ણિરીહવિત્તી હવે જદા સાહૂ ।

લઢ્ઢૂળ ય ણ્યત્તં તદાહુ તં તસ્સ ણિચ્છયં જ્ઞાણં ॥ ૫૫ ॥

યત્ કિંચિત્ અપિ ચિન્તયન્ નિરીહવૃત્તિઃ ભવતિ યદા સાધુઃ ।

લઢ્ઢ્વા ચ ણક્ત્વં તદા આહુઃ તત્ તસ્ય નિશ્ચયં ધ્યાનમ્ ॥ ૫૫ ॥

વ્યાख्या—“તદા” તસ્મિન્ કાલે । “આહુ” આહુર્ભુવન્તિ । “તં તસ્સ ણિચ્છયં
જ્ઞાણં” તત્તસ્ય નિશ્ચયધ્યાનમિતિ । યદા કિમ્ ? “ણિરીહવિત્તી હવે જદા સાહૂ”
મિરીહવૃત્તિનિસ્પૃહવૃત્તિર્યદા સાધુર્ભવતિ । કિં કુર્વન્ ? “જં કિંચિવિ ચિંતંતો” ય
કિમપિ ધ્યેયં વસ્તુરૂપેણ વિચિન્તયન્નિતિ । કિં કૃત્વા પૂર્વે ? “લઢ્ઢૂળ ય ણ્યત્તં”

હવે તે જ ધ્યાનતું, વિકલ્પિત નિશ્ચયથી અને અવિકલ્પિત નિશ્ચયથી પ્રકારાન્તરે
ઉપસંહારરૂપે કથન કરે છે. ‘તેમાં ગાથાના પ્રથમ પાઠમાં ધ્યેયતું લક્ષણ, બીજા પાઠમાં
ધ્યાતાતું લક્ષણ, ત્રીજા પાઠમાં ધ્યાનતું લક્ષણ અને ચોથા પાઠમાં નયોના વિભાગ હું
કહીશ’ એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને શ્રીનેભિયંદ્ર વ્યાખ્યાયંદય વ્યા સૂત્રતું પ્રતિપાદન
કરે છે:—

ગાથા ૫૫

ગાથાર્થ:—ધ્યેયમાં એકત્વ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ પણ પદાર્થતું ધ્યાન કરતાં સાધુ
બ્યારે નિસ્પૃહ વૃત્તિવાળા હોય છે ત્યારે તેમનું તે ધ્યાન નિશ્ચયધ્યાન કહેવાય છે.

ટીકા:—“તદા” તે કાળે, “આહુ” કહે છે, “તં તસ્સ ણિચ્છયં જ્ઞાણં” તેને
તેનું નિશ્ચયધ્યાન (કહે છે). ક્યારે? “ણિરીહવિત્તી હવે જદા સાહૂ” બ્યારે સાધુ
નિસ્પૃહ વૃત્તિવાળા હોય છે. શું કરતા થકા? “જં કિંચિવિ ચિંતંતો” જે કોઈ પણ ધ્યેયતું
વસ્તુરૂપે વિશેષ ચિતવન કરતા થકા. પહેલાં શું કરીને? “લઢ્ઢૂળ ય ણ્યત્તં” તે ધ્યેયમાં

યક્ષિન્નિત્ ચિતવન જમાણિ, ઇન્ધ્યા-રહિત હોય જવ તાણિ;

એક ચિત્ત હે મુનિ એકત્વો, નિશ્ચય ધ્યાન કહે જિન ભક્તો. ૫૫.

तस्मिन् ध्येये लब्ध्वा । किं ? एकत्वं एकाग्रचिन्तानिरोधनमिति । अथ विस्तरः—
यत् किञ्चिद् ध्येयमित्यनेन किमुक्तं भवति ? प्राथमिकापेक्षया सविकल्पवास्थायां
विषयकषायवञ्चनार्थं चित्तस्थिरीकरणार्थं पञ्चपरमेष्ठिचादिपरद्रव्यमपि ध्येयं भवति ।
पश्चादभ्यासवशेन स्थिरीभूते चित्ते सति शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजशुद्धात्मस्वरूपमेव ध्येय-
मित्युक्तं भवति । निस्पृहवचनेन पुनर्मिथ्यात्वं वेदत्रयं हास्यादिपट्टकक्रोधादिचतुष्टय-
रूपचतुर्दशाऽभ्यन्तरपरिग्रहेण तथैव क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्य-
भाण्डाऽभिधानदशविधवहिरङ्गपरिग्रहेण च रहितं ध्यातृस्वरूपमुक्तं भवति । एकाग्रचिन्ता-
निरोधेन च 'पूर्वोक्तविविधध्येयवस्तुनि स्थिरत्वं निश्चलत्वं ध्यानलक्षणं भणितमिति ।
निश्चयशब्देन तु प्राथमिकापेक्षया व्यवहाररत्नत्रयानुकूलनिश्चयो ग्राह्यः, निष्पन्नयोग-
पुरुषापेक्षया तु शुद्धोपयोगलक्षणविवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयो ग्राह्यः । विशेषनिश्चयः पुनरग्रे
वक्ष्यमाणस्तिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥ ५५ ॥

प्राप्त करीने. शुं प्राप्त करीने? अकल्पने अर्थात् ऐकाग्र-चिन्ता-निरोधने प्राप्त करीने.
विस्तार इधनः—'जे ठोर्ध पञ्च ध्येय (अर्थात् ठोर्ध पञ्च ध्यान करवायोग्य पदार्थ)'
इहेल छे तेना शे अर्थ छे? प्राथमिक (पुरूप)नी अपेक्षाअे सविकल्प अवस्थाभां
विषय अने कषायो दूर करवा भाटे अने चित्तने स्थिर करवा भाटे पंचपरमेष्ठी वगेरे
परद्रव्य पञ्च ध्येय होय छे; पछी ज्यारे अक्यासना वशे चित्त स्थिर धर्ध जय छे त्यारे
शुद्ध-बुद्ध-ऐकस्वभावी निज शुद्धात्मातुं स्वरूप ज ध्येय होय छे. वणी, 'निस्पृह'
शब्दधी, मिथ्यात्व, त्रसु वेद, हास्य, रति, अरति, शोक, क्रय, जुगुप्सा (अे छ) अने
दोष, भान, माया, लोल (अे चार)—अे थौद अक्यंतर परिग्रहधी रहित अने क्षेत्र,
वास्तु, थांटी, सोतुं, धन, धान्य, दासी, दास, कृष्य अने लांड—अे दश अहिरंग
परिग्रहोधी रहित अेवुं ध्यातातुं स्वरूप इहेवाभां आव्युं छे. 'ऐकाग्रचिन्तानिरोध'
पदधी, पूर्वोक्त लुहालुहा प्रकारना ध्येयभूत (ध्यान करवायोग्य) पदार्थांनि स्थिरताने-
निश्चलताने ध्यानतुं लक्षण इहुं छे. 'निश्चय' शब्दधी, प्राथमिक (पुरूप)नी अपेक्षाअे
व्यवहार-रत्नत्रयने अतुकूण अेवो निश्चय समज्जवो अने जेने योग निष्पन्न ध्येय छे
अेवा पुरूपनी अपेक्षाअे शुद्धोपयोगरूप विवक्षित-ऐकदेश-शुद्धनिश्चय समज्जवो. विद्येय
निश्चयतुं इधन आगण करवातुं छे.

आ प्रभाणे सूत्रार्थ छे. ५५.

१. 'पूर्वोक्तविध' पाठान्तरम् ।

અથ શુભાશુભમનોવચનકાયનિરોધે કૃતે સત્યાત્મનિ સ્થિરો ભવતિ તદેવ
પરમધ્યાનમિત્યુપદિશતિ :—

મા ચિદ્દહ મા જંપહ મા ચિન્તહ કિંવિ જેણ હોઈ ધિરો ।

અપ્પા અપ્પમ્મિ રઓ ણમેવ પરં હવે જ્ઞાણં ॥ ૫૬ ॥

મા ચેષ્ટત મા જલ્પત મા ચિન્તયત કિમ્ અપિ યેન ભવતિ સ્થિરઃ ।

આત્મા આત્મનિ રતઃ इदं एव परं ध्यानं भवति ॥ ૫૬ ॥

વ્યાख्या—“મા ચિદ્દહ મા જંપહ મા ચિન્તહ કિંવિ” નિત્યનિરજ્જનનિષ્ક્રિય-
નિજશુદ્ધાત્માનુભૂતિપ્રતિબન્ધકં શુભાશુભચેષ્ટારૂપં કાયવ્યાપારં, તથૈવ શુભાશુભાન્ત-
ર્ચદ્વિર્જલ્પરૂપં વચનવ્યાપારં, તથૈવ શુભાશુભવિવલ્પજાલરૂપં ચિત્તવ્યાપારં ચ કિમપિ
મા કુરુત હે વિવેકીજનાઃ ! “જેણ હોઈ ધિરો” યેન યોગત્રયનિરોધેન સ્થિરો
ભવતિ । સ કઃ ? “અપ્પા” આત્મા । કથમ્ભૂતઃ સ્થિરો ભવતિ ? “અપ્પમ્મિ રઓ”

હવે શુભાશુભ મન-વચન-કાયાનો નિરોધ કરતાં આત્મામાં સ્થિર થાય છે તે
જ પરમધ્યાન છે એમ ઉપદેશ છે:—

ગાથા ૫૬

ગાથાર્થ :—(હે ભગ્વે !) કાંઈ પણ ચેષ્ટા ન કરો, કાંઈ પણ ન બોલો, કાંઈ
પણ ચિંતવન ન કરો, જેથી આત્મા નિજાત્મામાં તદ્દલીનપણે સ્થિર થઈ જાય. આ જ
(આત્મામાં લીનતા જ) પરમ ધ્યાન છે.

ટીકા :—“મા ચિદ્દહ મા જંપહ મા ચિન્તહ કિંવિ” હે વિવેકી પુરુષો ! નિત્ય
નિરંજન અને નિષ્ક્રિય એવા નિજ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિને રોકનાર શુભાશુભ
ચેષ્ટાઈય કાયવ્યાપાર, શુભાશુભ અંતર્બહિર્લ્પરૂપ વચન-વ્યાપાર અને શુભાશુભ
વિકલ્પમત્તાઈય ચિત્ત-વ્યાપાર જરા પણ ન કરો; “જેણ હોઈ ધિરો” જેથી અર્થાત પ્રણે
યોગના નિરોધથી સ્થિર થાય છે. કોણ ? “અપ્પા” આત્મા. કેવો સ્થિર થાય છે ?
“અપ્પમ્મિ રઓ” સદ્ગુણશુદ્ધ-જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-

મન-વચ-કાય-ચેષ્ટા તન્ને, જિમ ધિર ચિત્ત હોય નિજ ભગ્ને;

આપા ગાદિ આપ રત સોય, પરમધ્યાન ઈમ કરતે હોય. ૫૬.

સહજશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપરમાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુચરણરૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકપરમ-
સમાધિસમુદ્ભૂતસર્વપ્રદેશાહાદજનકસુખાસ્વાદપરિણતિસહિતે નિજાત્મનિ રતઃ પરિણત-
સ્તલ્લીયમાનસ્તચ્ચિત્તસ્તન્મયો ભવતિ । “ ણમેવ પરં હવે જ્ઞાણં ” ઇદમેવાત્મસુખ-
સ્વરૂપે તન્મયત્વં નિશ્ચયેન પરમુત્કૃષ્ટં ધ્યાનં ભવતિ ।

તસ્મિન્ ધ્યાને સ્થિતાનાં યદ્વીતરાગપરમાનન્દસુખં પ્રતિભાતિ, તદેવ નિશ્ચય-
મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપમ્ । તત્ત્વ પર્યાયનામાન્તરેણ કિં કિં ભળ્યતે તદભિધીયતે । તદેવ
શુદ્ધાત્મસ્વરૂપં, તદેવ પરમાત્મસ્વરૂપં, તદેવૈકદેશવ્યક્તિરૂપવિચ્છિન્નૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચયનયેન
સ્વશુદ્ધાત્મસમ્વિત્તિસમુત્પન્નસુખામૃતજહસરોવરે રાગાદિમલરહિતત્વેન પરમહંસસ્વરૂપમ્ ।
ઇદમેકદેશવ્યક્તિરૂપં શુદ્ધનયવ્યાખ્યાનમત્ર પરમાત્મધ્યાનભાવનાનામમાજ્ઞાયાં યથાસમ્ભવં
સર્વત્ર યોજનીયમિતિ ।

તદેવ પરબ્રહ્મસ્વરૂપં, તદેવ પરમવિષ્ણુસ્વરૂપં, તદેવ પરમશિવસ્વરૂપં, તદેવ
પરમબુદ્ધસ્વરૂપં, તદેવ પરમજિનસ્વરૂપં, તદેવ પરમસ્વાત્મોપલઙ્ચિલક્ષણં સિદ્ધસ્વરૂપં,
તદેવ નિરજ્જનસ્વરૂપં, તદેવ નિર્મલસ્વરૂપં, તદેવ સ્વસમ્વેદનજ્ઞાનમ્, તદેવ પરમતત્ત્વ-

આધરણરૂપ અભેદરત્નત્રયાત્મક પરમસમાધિથી ઉત્પન્ન, સર્વ પ્રદેશોમાં આતંદ ઉત્પન્ન
કરનાર સુખતા આસ્વાદરૂપ પરિણતિસહિત નિજાત્મમાં રત-પરિણત-તલ્લીન-તચ્ચિત્ત-
તન્મય થાય છે. “ ણમેવ પરં હવે જ્ઞાણં ” આ જે આત્માના સુખસ્વરૂપમાં તન્મયપણું
તે જ નિશ્ચયથી પરમ અર્થાત ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન છે.

તે પરમધ્યાનમાં સ્થિત જીવોને જે વીતરાગ પરમાતંદરૂપ સુખતા પ્રતિભાસ થાય
છે તે જ નિશ્ચયશ્રોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ છે. તે ધીજ્ઞ ક્યા ક્યા પર્યાયવાચી નામોથી જ્ઞાણભાષ
છે તે કહેવામાં આવે છે : તે જ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્મસ્વરૂપ છે. તે જ
એકદેશ-પ્રગટારૂપ વિચ્છિન્ન-એકદેશ-શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સ્વશુદ્ધાત્માના સ્વેદનથી ઉત્પન્ન
સુખામૃતરૂપી જળતા સરોવરમાં રાગાદિમળ રહિત લેવાને કારણે પરમહંસસ્વરૂપ છે.
આ એકદેશ વ્યક્તિરૂપ શુદ્ધનયના વ્યાખ્યાનને પરમાત્મધ્યાન-ભાવનાની નામનાઓનાં
યથાસંભવ સર્વત્ર યોજવું.

તે જ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ વિષ્ણુસ્વરૂપ છે, તે જ પરમશિવસ્વરૂપ છે,
તે જ પરમબુદ્ધસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ જિનસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ સ્વાત્મોપલઙ્ચિલક્ષણ
સ્વરૂપ છે, તે જ નિરજ્જનસ્વરૂપ છે, તે જ નિર્મલસ્વરૂપ છે, તે જ સ્વસંવેદનજ્ઞાન

જ્ઞાનં, તદેવ શુદ્ધાત્મદર્શનં, તદેવ પરમાવસ્થાસ્વરૂપમ્, તદેવ પરમાત્મનઃ દર્શનં, તદેવ પરમાત્મજ્ઞાનં, તદેવ પરમાવસ્થારૂપ-પરમાત્મસ્પર્શનં, તદેવ ધ્યેયભૂતશુદ્ધપારિણામિકભાવ-રૂપં, તદેવ ધ્યાનભાવનાસ્વરૂપં, તદેવ શુદ્ધચારિત્રં, તદેવ પરમપવિત્રં, તદેવાન્તસ્તત્ત્વં, તદેવ પરમતત્ત્વં, તદેવ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યં, તદેવ પરમજ્યોતિઃ, સૈવ શુદ્ધાત્માનુભૂતિઃ, સૈવાત્મ-પ્રતીતિઃ, સૈવાત્મર્મવિત્તિઃ, સૈવ સ્વરૂપોપલબ્ધિઃ, સ એવ નિત્યોપલબ્ધિઃ, સ એવ પરમસમાધિઃ, સ એવ પરમાનન્દઃ, સ એવ નિત્યાનન્દઃ, સ એવ સહજાનન્દઃ, સ એવ સદાનન્દઃ, સ એવ શુદ્ધાત્મપદાર્થાધ્યયનરૂપઃ, સ એવ પરમસ્વાધ્યાયઃ, સ એવ નિશ્ચય-મોક્ષોપાયઃ, સ એવ ચૈકાગ્રચિન્તાનિરોધઃ, સ એવ પરમવોધઃ, સ એવ શુદ્ધોપયોગઃ, સ એવ પરમયોગઃ, સ એવ ભૂતાર્થઃ, સ એવ પરમાર્થઃ, સ એવ નિશ્ચયપચ્ચાનારઃ, સ એવ સમયસારઃ, સ એવાધ્યાત્મસારઃ, તદેવ સમતાદિનિશ્ચયપટાવશ્યકસ્વરૂપં, તદેવા-ભેદરત્નત્રયસ્વરૂપં; તદેવ વીતરાગસામાયિકં, તદેવ પરમશરણોત્તમમંગલં, તદેવ કેવલ-જ્ઞાનોત્પત્તિકારણં, તદેવ સકલકર્મક્ષયકારણં, સૈવ નિશ્ચયવતુવિધારાધના, સૈવ પરમાત્મ-ભાવના, સૈવ શુદ્ધાત્મભાવનોત્પન્નસુખાનુભૂતિરૂપપરમકલા, સૈવ દિવ્યકલા, તદેવ

છે, તે જ પરમ તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ શુદ્ધાત્મદર્શન છે, તે જ પરમાવસ્થાસ્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્માનું દર્શન છે, તે જ પરમાત્માનું જ્ઞાન છે, તે જ પરમાવસ્થારૂપ પરમાત્માનું સ્પર્શન છે, તે જ ધ્યેયભૂત-શુદ્ધપારિણામિકભાવરૂપ છે, તે જ ધ્યાનભાવનાસ્વરૂપ છે, તે જ શુદ્ધચારિત્ર છે, તે જ પરમ પવિત્ર છે, તે જ અંતઃતત્ત્વ છે, તે જ પરમતત્ત્વ છે, તે જ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય છે, તે જ પરમજ્યોતિ છે, તે જ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિ છે, તે જ આત્માની પ્રતીતિ છે, તે જ આત્માની સંવિત્તિ છે, તે જ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ છે, તે જ નિત્યપદાર્થની પ્રાપ્તિ છે, તે જ પરમસમાધિ છે, તે જ પરમાનંદ છે, તે જ નિત્યાનંદ છે, તે જ સહજાનંદ છે, તે જ સદાનંદ છે, તે જ શુદ્ધાત્મપદાર્થના અધ્યયન-રૂપ છે, તે જ પરમસ્વાધ્યાય છે, તે જ નિશ્ચયમોક્ષનો ઉપાય છે, તે જ એકાગ્રચિન્તા-નિરોધ છે, તે જ પરમવોધ છે, તે જ શુદ્ધોપયોગ છે, તે જ પરમયોગ છે, તે જ ભૂતાર્થ છે, તે જ પરમાર્થ છે, તે જ નિશ્ચય પંચાચાર છે, તે જ સમયસાર છે, તે જ અધ્યાત્મ-સાર છે, તે જ સમતા આદિ નિશ્ચય-પદ્ધતિ-આવશ્યકસ્વરૂપ છે, તે જ અભેદરત્નત્રયસ્વરૂપ છે, તે જ વીતરાગ સામાયિક છે, તે જ પરમ શરણ-ઉત્તમ-મંગળ છે, તે જ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, તે જ સમસ્ત કર્મોના ક્ષયનું કારણ છે, તે જ નિશ્ચય-વતુવિધ-આરાધના છે, તે જ પરમાત્માની ભાવના છે, તે જ શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુભૂતિ પરમકલા છે, તે જ દિવ્યકલા છે, તે જ પરમ અદ્વૈત છે, તે જ પરમ-

પરમાદ્વૈતં, તદેવ પરમામૃતપરમધર્મધ્યાનં, તદેવ શુક્લધ્યાનં, તદેવ રાગાદિવિકલ્પ-
શૂન્યધ્યાનં, તદેવ નિષ્કલધ્યાનં, તદેવ પરમમ્વાસ્થ્યં, તદેવ પરમવીતરાગત્વં,
તદેવ પરમસામ્યં, તદેવ પરમૈકત્વં, તદેવ પરમભેદજ્ઞાનં, સ એવ પરમસમરસીભાવઃ
इत्यादि समस्तरागादिविकल्पोपाधिरद्वितपरमाहादैरुसुखलक्षणध्यानरूपस्य निश्चय-
मोक्षमार्गस्य वाचकान्यन्यान्यपि पर्यायनामानि विज्ञेयानि भवन्ति परमात्मतत्त्व-
विद्धिरिति ॥ ५६ ॥

અતઃ પરં ચઘપિ પૂર્વે વહુધા મળિતં ધ્યાતૃપુરુષલક્ષણં ધ્યાનસામગ્રી ચ તથાપિ
ચૂલિકોપસંહારરૂપેણ પુનરપ્યાચ્યાતિ :—

તવસુદવદવં ચેદા જ્ઞાણરહધુરંધરો હવે જમ્હા ।

તમ્હા તત્તિયણિરદા તલ્લલ્હીએ સદા હોહ ॥ ૫૭ ॥

તપઃશ્રુતવ્રતવાન્ ચેતા ધ્યાનરયધુરન્ધરઃ ભવતિ યસ્માત્ ।

તસ્માત્ તત્તિવ્રતનિરતાઃ તલ્લલ્હીએ સદા મન્ત ॥ ૫૭ ॥

અમૃતરૂપ પરમ-ધર્મધ્યાન છે, તે જ શુક્લધ્યાન છે, તે જ રાગાદિવિકલ્પરહિત ધ્યાન છે,
તે જ નિષ્કલ ધ્યાન છે, તે જ પરમ સ્વાસ્થ્ય છે, તે જ પરમ વીતરાગપણ છે, તે જ
પરમ સામ્ય છે, તે જ પરમ એકત્વ છે, તે જ પરમ ભેદજ્ઞાન છે. તે જ પરમ સમરસી-
ભાવ છે;—ઇત્યાદિ, સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પ-ઉપાધિથી રહિત પરમ-આહ્લાદરૂપ એક સુખ
નેતું લક્ષણ છે એના ધ્યાનરૂપ નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગના વાચક અન્ય પણ પર્યાયવાચી નામે
પરમાત્મતત્ત્વના જ્ઞાનીઓ દ્વારા બાણવા યોગ્ય છે. ૫૬.

હવે આગળ, બેઠે પહેલાં ધ્યાતા પુરુષનાં લક્ષણ અને ધ્યાનની સામગ્રીનું અનેક
પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે તેપણ ચૂલિકા તથા ઉપસંહારરૂપે ફરીથી પણ કથન કરે છે:—

ગાથા ૫૭

ગાથાર્થ:—કારણ કે તપ, શ્રુત અને વ્રતનો કારક આત્મા ધ્યાનરૂપી રહની દ્વારા
કારણ કરનાર થાય છે, તે કારણે તે લલ્ય પુરુષા! તમે તે ધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર
તપ, શ્રુત અને વ્રતમાં તત્પર થાઓ.

તપ શ્રાદ્ધે અર આગમ પદે. વ્રત પાતે આગમ કમ અદે:
ધ્યાન-ધુરંધર દે સિધિ કરે. તીનું ધનિ શિવ-રમણી કરે. ૫૭.

વ્યાख्या—“તવસુદૃઢદં ચેદા જ્ઞાણરહધુરન્ધરો હવે જમ્હા” તપશ્ચુતવ્રત-
વાનાત્મા ચેતચિતા ધ્યાનરથસ્ય ધુરન્ધરો સમર્થો ભવતિ, “જમ્હા” યસ્માત્ “તમ્હા
તત્તિયણિરદા તલ્લહ્વીષ સદા હોહ” તસ્માત્ કારણાત્ તપશ્ચુતવ્રતાનાં સમ્બન્ધેન યત્
ત્રિતયં તત્ ત્રિતયે રતાઃ સર્વકાલે ભવત હે મન્વાઃ । કિમર્થઃ ? તસ્ય ધ્યાનસ્ય
લઘ્વિસ્તલ્લઘ્વિસ્તદર્શમિતિ । તથાહિ—અનશનાવમૌદર્યવૃત્તિપરિસંખ્યાનરસપરિત્યાગ-
વિવિક્તશ્યાસનકાયકલેશભેદેન સાહ્યં પદ્વિધં, તથૈવ પ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈવ્યાવૃત્યસ્વાધ્યાય-
વ્યુત્સર્ગધ્યાનભેદેનાઽભ્યન્તરમપિ પદ્વિધં ચેતિ દ્વાદશવિધં તપઃ । તેનૈવ સાધ્યં
શુદ્ધાત્મસ્વરૂપે પ્રતપનં વિજયનં નિશ્ચયતપશ્ચ । તથૈવાચારારાધનાદિદ્રવ્યશ્ચુતં, તદા-
ધારેણોત્પન્નં નિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપં ભાવશ્ચુતં ચ । તથૈવ ચ હિસાનૃતસ્તેયાત્રસ-
પરિગ્રહાણાં દ્રવ્યભાવરૂપાણાં પરિહરણં વ્રતપશ્ચકં ચેતિ । એવમુક્તલક્ષણતપઃશ્ચુતવ્રત-
સહિતો ધ્યાતા પુરુષો ભવતિ । ઇયમેવ ધ્યાનસામગ્રી ચેતિ । તથાચોક્તમ્—“વૈરાગ્ય

ટીકાઃ—“તવસુદૃઢદં ચેદા જ્ઞાણરહધુરન્ધરો હવે જમ્હા” કારણે છે તપ, શુત
અને પ્રતધારી આત્મા ધ્યાનરૂપી રથની ધુરા ધારણ કરવાને સમર્થ થાય છે, “તમ્હા
તત્તિયણિરદા તલ્લહ્વીષ સદા હોહ” તે કારણે છે ભવ્યો ! તપ, શુત અને પ્રત—એ ત્રણમાં
સદા લીન થાઓ. શા માટે? તે ધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે. વિશેષ વર્ણનઃ—અનસન,
અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્ત શ્યાસન અને કાયકલેશ—એ ૭
પ્રકારનાં આદ્યતપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન
—એ ૭ પ્રકારનાં અંતરંગ તપ—એમ અને મળીને બાર પ્રકારનાં તપ છે. તે જ તપથી
સાધ્ય શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપન અર્થાત્ વિજય કરવારૂપ નિશ્ચયતપ છે. તેવી જ રીતે
આધાર-આરાધના આદિ દ્રવ્યશ્ચુત અને તેના આધારે ઉત્પન્ન નિર્વિકાર સ્વસંવેદનજ્ઞાન-
રૂપ ભાવશ્ચુત છે. તથા હિસા, જૂઠું, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિમહનો દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ
ત્યાગ કરવો તે પાંચ પ્રત છે. એવી રીતે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા તપ, શુત અને પ્રત સહિત
પુરુષ ધ્યાતા થાય છે. તે જ (તપ, શુત અને પ્રત જ) ધ્યાનની સામગ્રી છે. કહ્યું પણ

૧. પ્રથમ મુનિને ૭૬ શુભસ્થાને શુદ્ધતા સહિત આવા વિકલ્પો હોય છે. તે વિકલ્પોનો અભાવ
યતાં શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં પ્રતપન થાય છે તે કારણે વ્યવહારનયે તેનાથી સાધ્ય કહેવાય. નિશ્ચયનયે
શુદ્ધિ વધતાં વધતાં નિશ્ચયતપ થાય છે.

તત્ત્વવિજ્ઞાનં નૈર્ગ્રન્થ્યં *સમચિત્તતા । પરીપદ્મજયશ્ચેતિ પચ્ચૈતે ધ્યાનદેતવઃ । ૧ । ”

મગવન ! ધ્યાનં તાવન્મોક્ષમાર્ગભૂતમ્ । મોક્ષાર્થિના પુરુષેણ પુણ્યવન્ધકારણ-
ત્વાદ્વ્રતાનિ ત્યાજ્યાનિ ભવન્તિ, ભવદ્ધિઃ પુનર્ધ્યાનસામગ્રીકારણાનિ તપઃશ્રુતવ્રતાનિ
વ્યાખ્યાતાનિ, તત્ કથં ઘટત્ इति ? તત્રોત્તરં દીયતે—વ્રતાન્યેવ કેવલાનિ
ત્યાજ્યાન્યેવ ન, કિન્તુ પાપવન્ધકારણાનિ હિંસાદિવિકલ્પરૂપાણિ યાન્યવ્રતાનિ તાન્યપિ
ત્યાજ્યાનિ । તથાચોક્તમ્ પૂજ્યપાદસ્વામિભિઃ—“અપુણ્યમવ્રતૈઃ પુણ્યં વ્રતૈર્મોક્ષસ્ત-
યોર્ધ્યયઃ । અવ્રતાનીવ મોક્ષાર્થી વ્રતાન્યપિ તતસ્ત્યજેત્ ॥ ૧ ॥ કિંત્વવ્રતાનિ પૂર્વ
પરિત્યજ્ય તતશ્ચ વ્રતેષુ તન્નિષ્ઠો ભૂત્વા નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપં પરમાત્મપદં પ્રાપ્ય પથ્થાદેક-
દેશવ્રતાન્યપિ ત્યજતિ । તદપ્યુક્તમ્ તૈરેવ—“અવ્રતાનિ પરિત્યજ્ય વ્રતેષુ પરિનિષ્ઠિતઃ ।
ત્યજેન્નાન્યપિ સંપ્રાપ્ય પરમં પદમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥ ”

છે કે “વૈરાગ્યં તત્ત્વવિજ્ઞાનં નૈર્ગ્રન્થ્યં સમચિત્તતા । પરીપદ્મજયશ્ચેતિ પચ્ચૈતે ધ્યાનદેતવઃ ॥
[અર્થઃ—વૈરાગ્ય, તત્ત્વોત્તરં જ્ઞાન, પરિશિષ્ટોનો ત્યાગ, સામ્યભાવ અને પરિપદ્મોત્તરં શ્રુતવું;
—એ પાંચ ધ્યાનનાં કારણ છે.]”

શંકા:—ભગવાન! ધ્યાન તો મોક્ષના માર્ગરૂપ છે. મોક્ષાર્થી પુરુષે પુણ્યબંધનાં
કારણ હોવાથી વ્રતો ત્યાગવા યોગ્ય છે. પરંતુ આપે તો તપ, શ્રુત અને વ્રતોને ધ્યાનની
આમથી કહી છે; તે કેવી રીતે ઘટે છે? તેનો ઉત્તર:—કેવળ વ્રતો જ ત્યાગવા યોગ્ય નથી
પરંતુ પાપબંધનાં કારણ હિંસા આદિ અવ્રતો પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે. કેવી રીતે
પૂણ્યપાદ સ્વામીએ કહ્યું છે કે:—“અપુણ્યમવ્રતૈઃ પુણ્યં વ્રતૈર્મોક્ષસ્તયોર્ધ્યયઃ । અવ્રતાનીવ
મોક્ષાર્થી વ્રતાન્યપિ તતસ્ત્યજેત્ ॥ [અર્થઃ—અવ્રતોથી પાપનો બંધ અવ્રતોથી પુણ્યનો
બંધ થાય છે, તે બંનેનો નાશ તે મોક્ષ છે; તેથી મોક્ષાર્થી પુરુષે અવ્રતોની વેગ વ્રતોનો
પણ ત્યાગ કરવો.]” પરંતુ અવ્રતોનો ગણેલાં ત્યાગ કરીને પછી વ્રતોનાં સિધ્ધર ધર્મને
નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પરમાત્મપદ પામીને પછી એકદેશ વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરે છે. તે
પણ શ્રીપૂણ્યપાદ સ્વામીએ જ કહ્યું છે: “અવ્રતાનિ પરિત્યજ્ય વ્રતેષુ પરિનિષ્ઠિતઃ ।
ત્યજેન્નાન્યપિ સંપ્રાપ્ય પરમં પદમાત્મનઃ ॥ [અર્થઃ—મોક્ષાર્થી પુરુષ અવ્રતોને છોડીને વ્રતોનાં
સિધ્ધર ધર્મને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરે અને પરમાત્મપદ પામીને તે વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરે.]”

* ‘સમચિત્તતા’ इत्यपि पाठः ।

અજ્ઞવિ તિરચણસુદ્ધા અપ્પા જ્ઞાણ લહ્ઠ્ઠ્ ઇંદ્રિયં । લોચંતિરદેવત્તં તત્થ સુદા
 ણિવ્વુદ્ધિં જંતિ । ૨ । ’ તથૈવ તત્ત્વાનુશાસનગ્રન્થે ચોક્તં “ અત્રેદાનીં નિષેધન્તિ શુક્લધ્યાનં
 જિનોત્તમાઃ । ધર્મધ્યાનં પુનઃ પ્રાહુઃ શ્રેણીભ્યાં પ્રાગ્નિવર્તિનામ્ । ૧ । ” યથોક્તમુત્તમ-
 સંહનનાભાવાત્તદુત્સર્ગવચનમ્ । અપવાદવ્યાખ્યાનેન, પુનરુપશમક્ષપકથેપ્યોઃ શુક્લધ્યાનં
 ભવતિ, તત્ત્વોત્તમસંહનનેનૈવ, અપૂર્વગુણસ્થાનાદધસ્તનેપુ ગુણસ્થાનેપુ ધર્મધ્યાનં,
 તત્ત્વાદિમત્રિકોત્તમસંહનનાભાવેડપ્યન્તિમત્રિકસંહનનેનાપિ ભવતિ । તદપ્યુક્તં તત્રૈવ
 તત્ત્વાનુશાસને “ યત્પુનર્વૈજ્ઞકાયસ્ય ધ્યાનમિત્યાગમે વચઃ । શ્રેણ્યોર્ધ્યાનં પ્રતીત્યોક્તં
 તન્નાધસ્તાન્નિષેધકમ્ । ૧ । ”

યથોક્તં દશચતુર્દશપૂર્વગતશ્રુતજ્ઞાનેન ધ્યાનં ભવતિ તદપ્યુત્સર્ગવચનમ્ ।
 અપવાદવ્યાખ્યાનેન પુનઃ પશ્ચસમિતિત્રિગુમિપ્રતિપાદકસારભૂતશ્રુતેનાપિ ધ્યાનં ભવતિ
 કેવલજ્ઞાનચ્છ । યથેવમપવાદવ્યાખ્યાનં નાસ્તિ તર્હિં “ તુસમાસં ઘોસન્તો સિવમૂદી
 કેવલી જાદો ” ઇત્યાદિગન્ધર્વારાધનાદિભણિતં વ્યાખ્યાનમ્ કથમ્ ઘટતે ? અથ

કરે છે અને ત્યાંથી ચ્યવીને (મનુષ્ય થઈને) ભાક્ષને પામે છે.”

તે જ પ્રમાણે તત્ત્વાનુશાસન નામના ગ્રન્થમાં (ગાથા ૮૩ માં) કહ્યું છે કે “ આ
 સમયે (પંચમકાળમાં) જિનેન્દ્રદેવ શુક્લધ્યાનનો નિષેધ કરે છે પણ શ્રેણી-આરોહણ
 પહેલાં થતા ધર્મધ્યાનનું અસ્તિત્વ બતાવ્યું છે.” તથા જે એમ કહ્યું છે કે “ ઉત્તમ
 સંહનનો અભાવ હોવાથી ધ્યાન થતું નથી ’ તે ઉત્સર્ગવચન છે. અપવાદરૂપ વ્યાખ્યાનથી
 તે, ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીમાં શુક્લધ્યાન થાય છે અને તે ઉત્તમ સંહનથી
 જ થાય છે, પરંતુ અપૂર્વકરણ (૮મા) ગુણસ્થાનથી નીચેનાં ગુણસ્થાનોમાં જે ધર્મધ્યાન
 થાય છે, તે પહેલાં ત્રણ ઉત્તમ સંહનનોનો અભાવ હોય તેપણુ અંતિમ ત્રણ સંહનોમાં
 પણ થાય છે. આ પણ તે જ તત્ત્વાનુશાસન ગ્રન્થમાં (ગાથા ૮૪ માં) કહ્યું છે—“ વજ્રકાય-
 વાળાને ધ્યાન થાય છે એવું આગમનું વચન ઉપશમ અને ક્ષપકશ્રેણીના ધ્યાનની
 અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એ વચન નીચેનાં ગુણસ્થાનોમાં ધર્મધ્યાનનું નિષેધક નથી. ૧.”

જે એમ કહ્યું છે કે ‘ દશ તથા ચૌદ પૂર્વના શ્રુતજ્ઞાનથી ધ્યાન થાય છે ’ તે પણ
 ઉત્સર્ગવચન છે. અપવાદવ્યાખ્યાનથી તે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુહિતા પ્રતિપાદક
 સારભૂત શ્રુતજ્ઞાનથી પણ ધ્યાન થાય છે અને કેવળજ્ઞાન પણ થાય છે. જે એવું અપવાદ-
 વ્યાખ્યાન ન હોય તે “ તુપ-માપનું ઉચ્ચારણ કરતાં શ્રીશિવભુતિ મુનિ કેવળજ્ઞાની
 કદં મદા ” ઇત્યાદિ ગન્ધર્વારાધનાદિ ગ્રન્થોમાં કહેલું કથન દેવી રીતે ઘટે ? શંકા—શ્રી-

मतम्—पञ्चसमितित्रिगुप्तिप्रतिपादकं द्रव्यश्रुतमिति जानाति । इदं भावश्रुतं पुनः सर्वमस्ति । नैवं वक्तव्यम् । यदि पञ्चसमितित्रिगुप्तिप्रतिपादकं द्रव्यश्रुतं जानाति तर्हि “ गा रूतह मा तूह ” इत्येकं पदं किं न जानाति । तत एव ज्ञायतेऽप्रवचन-मातृप्रमाणमेव भावश्रुतं, द्रव्यश्रुतं पुनः किमपि नास्ति । इदन्तु व्याख्यान-मस्माभिर्न कल्पितमेव । तच्चारित्रसारदिग्रन्थेष्वपि भणितमास्ते । तथाहि—अन्त-मुहूर्तादूर्ध्वं ये देवकृत्स्नानमुत्पादयन्ति ते क्षीणकषायगुणस्थानवर्त्तिनो निर्ग्रन्थमंज्ञा ऋषयो भण्यन्ते । तेषां चोत्कर्षेण चतुर्दशपूर्वादिश्रुतं भवति, जवन्येन पुनः पञ्च-समितित्रिगुप्तिज्ञानमेवेति ।

अथ मतं—मोक्षार्थं ध्यानं क्रियते न चाद्य काले मोक्षोऽस्ति; ध्यानेन किं प्रयोजनम् ? नैवं, अद्य कालेऽपि परम्परया मोक्षोऽस्ति । कथमिति, चेत् ? स्वशुद्धात्मभावनावच्छेदने संसारस्थितिं स्तोकां कृत्वा देवलोकं गच्छति, तस्मादागत्य मनुष्यभवे रत्नत्रयभावनां लब्ध्वा, शीघ्रं मोक्षं गच्छतीति । येऽपि भरतसगरराम-

शिवभूति मुनि पांथ सभिति अने त्रलु गुमिओनुं प्रतिपादन इरनार द्रव्यश्रुत ज्ञानता एता अने लावश्रुत तेमने पूषुपणु एतुं ? उत्तर.—ओम न इलेषुं जेधंये; डेम डे जे तेओ पांथ सभिति अने त्रलु गुमिना प्रतिपादक द्रव्यश्रुतने जलुता एता ते ‘ न डेय इर, न राग इर, अे ओक पद डेम न जलु ? भाटे न जलुय छे डे पांथ सभिति अने त्रलु गुमिइय आठ प्रवचनभाताप्रभाषु न लावश्रुत तेमने एतुं अने द्रव्यश्रुत इडं पलु नहोतुं. आ व्याख्यान अने इदपिप नधी इलुं; ते आरित्रसार आदि शास्त्रोभां पाठ इहेरायेलुं छे. ते आ प्रभाषुः—अंतर्मुहूर्त्तभां जेओ डेयणज्ञान प्राण इरे छे तेओ क्षीणकषाय गुणस्थानभां रहैनार ‘ निर्ग्रन्थ ’ नामता ऋषि इहेराय छे. तेमने उत्कृष्टपदुं यौद पूर्व श्रुतज्ञान होय छे अने जधन्यपणु पांथ सभिति अने त्रलु गुमि जेठलुं न श्रुतज्ञान होय छे.

शंकाः—मोक्षने भाटे ध्यान इरवाभां आवे छे अने आ शणे मोक्ष ते नही; ते ध्यान इरवानुं शुं प्रयोजन छे ? उत्तर.—ओम नही, डेम डे आ शणे पलु परंपराये मोक्ष छे. प्रश्नः—परंपराये मोक्ष इवी रीते छे ? उत्तरः—ध्यान इरनार स्वमुहूर्त्तान्ता लावनाता जलुधी संसारनी स्थिति अदप इरीते स्वर्गभां जलु छे. त्यांही आर्येन मनुष्यभवां रत्नत्रयनी लावता प्राप्ति इरीते क्षीण मोक्ष जलु छे, जे अने,

પાણ્ડવાદયો મોક્ષં ગતાસ્તેપિ પૂર્વભવે ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનયા સંસારસ્થિતિ સ્તોકાં
 કૃત્વા પશ્ચાન્મોક્ષં ગતાઃ । તદ્ભવે સર્વેષાં મોક્ષો ભવતીતિ નિયમો નાસ્તિ । એવમુક્ત-
 પ્રકારેણ અલપશ્રુતેનાપિ ધ્યાનં ભવતીતિ જ્ઞાત્વા કિં કર્તવ્યમ્—“વધવન્ધચ્છેદાદે-
 દ્વેંપાદ્રાગાચ્ચ પારકલગ્રાદેઃ । આધ્યાનમપધ્યાનં શાસતિ જિનશાસને વિશદ્વાઃ । ૧ ।
 સંકલપકલપતરુસંશ્રયણાચ્ચદીયં ચેતો નિમજ્જતિ મનોરથમાગરેડસ્મિન્ । તત્તાર્થતઃ
 તવ ચકાસ્તિ ન કિંચનાપિ પક્ષેડપરં ભવતિ કલમપસંશ્રયસ્ય । ૨ । દૌર્વિધ્ય-
 દગ્ધમનસોડન્તરુપાત્તમુક્તેશ્ચિત્તં યથોલ્લસતિ તે સ્ફુરિતોત્તરજ્ઞમ્ । ધામ્નિ સ્ફુરેદ્ધદિ
 તથા પરમાત્મસંજ્ઞે કૌતસ્કુતી તવ ભવેદ્વિક્ષ્ણા પ્રદ્યતિઃ । ૩ । કંચિદ કલુસિદભૂતો
 કામમોગેહિં મુચ્છિદો જીવો । ણ ય ભુંજંતો ભોગે વંધદિ ભાવેણ કમ્માણિ । ૪ ।”
 इत्याद्यपध्यानंतपयत्वा—“ममत्तिं परिवज्जामि गिम्ममत्तिमुवद्विदो । आलंघणं च मे

રામથંદ્રજી, પાંડવો વગેરે ભોક્ષે ગયા છે તેઓ પણ પૂર્વભવમાં ભેદાભેદ-રત્નત્રયની
 ભાવનાથી સંસારની સ્થિતિ ઘટાડીને પછી ભોક્ષે ગયા છે. તે જ ભવે બધાને ભોક્ષ
 થાય છે એવો નિયમ નથી.

ઉપરોક્ત કથન પ્રમાણે અલ્પ શ્રુતજ્ઞાનથી પણ ધ્યાન થાય છે એ જાણીને શું
 કરવું? [દુર્ધ્યાન છોડીને ધ્યાન કરવું એમ સમજાવવામાં આવે છે.] “દ્વેષથી કેઈને
 મારવા, બાંધવા કે અંગ કાપવાનું અને રાગથી પરસ્ત્રી આદિનું જે ચિંતન છે તેને
 નિર્મળશુદ્ધિના ધારક આચાર્યો જિનમતમાં અપધ્યાન કહે છે. ૧. રહે જીવ, સંકલ્પથી
 કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય કરવાથી તારું ચિત્ત આ મનોરથથી સાગરમાં ડૂબી જાય છે; તે
 વિકલ્પોમાં વાસ્તવિક રીતે તારું કંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, ઊલટું કલુષતાનો
 આશ્રય કરનારાઓનું અકલ્યાણ થાય છે. ૨. જેવી રીતે દુર્ભાગ્યથી દુઃખી મનવાળા તારા
 અંતરમાં ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી વ્યર્થ તરંગો ઊઠ્યા કરે છે તેવી રીતે જો તે મન
 પરમાત્મરૂપ સ્થાનમાં સ્ફુરાયમાન થાય તો તારો જન્મ કેવી રીતે નિષ્ફળ થાય? ૩.
 આકાંક્ષાથી કલુષિત થયેલો અને કામ-ભોગોમાં મૂર્ચ્છિત એવો આ જીવ ભોગ ન
 ભોગવવા છતાં પણ ભાવથી કર્મો બાંધે છે. ૪.—ઇત્યાદિરૂપ (ઉક્ત ગાથાઓમાં કહેલા)
 દુર્ધ્યાનને છોડીને (આમ કરવું -) પરિર્મમત્વમાં સ્થિર થઈને, અન્ય પદાર્થોમાં મમત્વ-
 શુદ્ધિને હું ત્યાગ કરું છું; મને આત્માનું જ અવલંબન છે. અન્ય સર્વનો હું ત્યાગ

૧. શ્રીરત્નકરંડ તાવશાસ્ત્ર ગા. ૭૮.

૩. શ્રીમદ્વિવેક ચંપૂ અ. ૨ ગા. ૧૩૪.

૫. શ્રીનિમમ્તર ગા. ૬૮.

૨. શ્રીમદ્વિવેક ચંપૂ અ. ૨ ગા. ૧૩૨.

૪. શ્રીમુળાચાર અ. ૨ ગા. ૮૧.

આદા અવસેસાઈ વોસરે । ૧ । આદા સુ મજ્જ ણાણે આદા મે દંસણે ચરિત્તે ય ।
આદા પ્વચ્ચક્કણે આદા મે સંવરે જોગે । ૨ । ઇમો મે સસ્સદો અપ્પા ણાણદંસણ-
લ્લક્કણો । સેસા મે વાહિરા માવા સવ્વે સંજોગક્કણમા । ૩ ।”

અથ મોક્ષવિષયે પુનરપિ નયવિચારઃ કથ્યતે । તથા ઠિ—મોક્ષસ્તાવત્ વંધ-
પૂર્વકઃ । તથાચોક્તં—“મુક્તથેત્ પ્રાક્કમવેદ્ધન્થો નો વન્થો મોચનં કથમ્ । અવન્થે
મોચનં નૈવ મુચ્છેરથો નિરર્થકઃ । ૧ ।” વંધસ્થ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન નાસ્તિ, તથા વંધ-
પૂર્વકો મોક્ષોઽપિ । યદિ પુનઃ શુદ્ધનિશ્ચયેન વંધો ભવતિ તદા સર્વદૈવ વંધ
એવ, મોક્ષો નાસ્તિ । કિંચ—યથા મૃદ્ધલાવદ્ગપુરુષસ્ય વંધચ્છેદકારણભૂતભાવમોક્ષ-
સ્થાનીયં વંધચ્છેદકારણભૂતં પૌરુષં પુરુષસ્વરૂપં ન ભવતિ, તથૈવ મૃદ્ધલાવદ્ગપુરુષયો-
ર્યદ્દ્રવ્યમોક્ષસ્થાનીયં પૃથક્કરણં તદપિ પુરુષસ્વરૂપં ન ભવતિ । કિંતુ તાભ્યાં મિન્નં

કરું છું. ૧. મારો^૧ આત્મા જ દર્શન છે, આત્મા જ જ્ઞાન છે, આત્મા જ ચારિત્ર છે,
આત્મા જ પ્રત્યાખ્યાન છે, આત્મા જ સંવર છે અને આત્મા જ યોગ છે. ૨.
જ્ઞાનદર્શનલક્ષણવાળો^૨ એક મારો આત્મા જ શાશ્વત છે અને અન્ય સર્વ સંયોગ-
લક્ષણવાળા ભાવો મારાથી બાહ્ય છે. ૩.—ઇત્યાદિ સારભૂત પદોત્તું મહત્ત્વ કરીને ધ્યાન
કરવું.

હવે મોક્ષના વિષયમાં ફરીથી નય-વિચાર કહેવામાં આવે છે:—પ્રથમ તો મોક્ષ
અંધપૂર્વક છે. તે જ કહ્યું છે—“જો જીવ મુક્ત છે તો પહેલાં એ જીવને અંધ અવસ્થા
હોવો જોઈએ. કેમ કે જો અંધ ન હોય તો મોક્ષ કેવી રીતે હોઈ શકે? અઅંધની
(અંધાથેલો ન હોય તેની) મુક્તિ થતી નથી તો મુઝ્મ ધાતુનો પ્રયોગ જ નહીં છે.”
શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અંધ નથી તથા અંધપૂર્વક મોક્ષ પણ નથી. જો શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી
અંધ હોય તો સદાય અંધ જ રહે, મોક્ષ ધાય જ નહિ. વિશેષ:—જેવી રીતે સાંકળથી
અંધાથેલા પુરુષને, અંધનાશના કારણભૂત ભાવમોક્ષસ્થાનીય (અંધને હેઠવાના કારણ-
ભૂત જે ભાવમોક્ષ તેના સમાન) સાંકળના અંધને હેઠવાના કારણભૂત જે ઉપમ ને
પુરુષવતું સ્વરૂપ નથી તેમ જ દ્રવ્યમોક્ષસ્થાનીય જે સાંકળ અને પુરુષવતું પૃથક્કરણ

૧. શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૦૦.

૨. શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૦૨.

૩. શ્રી પરમાત્મ પ્રસાદ અ. ૧ ગાથા ૫૪ લીંક.

યદ્દૃષ્ટં હસ્તપાદાદિરૂપં તદેવ પુરુષસ્વરૂપમ્ । તથૈવ શુદ્ધોપયોગલક્ષણં માવમોક્ષ-
સ્વરૂપં શુદ્ધનિશ્ચયેન જીવસ્વરૂપં ન ભવતિ, તથૈવ તેન સાધ્યં યજ્જીવકર્મપ્રદેશયોઃ
પૃથક્કરણં દ્રવ્યમોક્ષરૂપં તદપિ જીવસ્વભાવો ન ભવતિ; કિંતુ તાભ્યાં મિત્તં
યદનન્તજ્ઞાનાદિગુણસ્વભાવં ફલભૂતં તદેવ શુદ્ધજીવસ્વરૂપમિતિ । અયમત્રાર્યઃ—
યથા વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચયેન પૂર્વે મોક્ષમાર્ગો વ્યાખ્યાતસ્તથા પર્યાયમોક્ષરૂપો
મોક્ષોઽપિ, ન ચ શુદ્ધનિશ્ચયનયેનેતિ । યસ્તુ શુદ્ધદ્રવ્યશક્તિરૂપઃ શુદ્ધપારિણામિક-
પરમભાવલક્ષણપરમનિશ્ચયમોક્ષઃ, સ ચ પૂર્વમેવ જીવે તિષ્ઠતીદાનીં ભવિષ્યતીત્યેવં ન ।
સ એવ રાગાદિવિકલ્પરહિતે મોક્ષકારણભૂતે ધ્યાનભાવનાપર્યાયે ધ્યેયો ભવતિ, ન
ચ ધ્યાનભાવનાપર્યાયરૂપઃ । યદિ પુનરેકાન્તેન દ્રવ્યાર્થિકનયેનાપિ સ એવ મોક્ષ-
કારણભૂતો ધ્યાનભાવના પર્યાયો મળ્યતે તદિદ દ્રવ્યપર્યાયરૂપધર્મદ્વાયાધારભૂતસ્ય જીવ-
ધર્મિણો મોક્ષપર્યાયે જાતે સતિ યથા ધ્યાનભાવનાપર્યાયરૂપેણ વિનાશો ભવતિ,
તથા ધ્યેયભૂતસ્ય જીવસ્ય શુદ્ધપારિણામિકભાવલક્ષણદ્રવ્યરૂપેણાપિ વિનાશઃ પ્રાપ્નોતિ,

(બ્રહ્મ પૃષ્ઠ) તે પણ પુરુષત્વં સ્વરૂપ નથી, પરંતુ તે બનેથી (ઉચ્ચમથી તેમ જ સાંકળ-
થી પુરુષતા પૃથક્કરણથી) બ્રહ્મ જે હસ્ત-પાદાદિરૂપ જોવામાં આવે છે તે જ પુરુષત્વ
સ્વરૂપ છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધોપયોગ-લક્ષણવાળું ભાવમોક્ષત્વં સ્વરૂપ તે શુદ્ધનિશ્ચયથી
જીવત્વં સ્વરૂપ નથી તેમ જ તેનાથી સાધ્ય જીવ અને કર્મના પ્રદેશના પૃથક્કરણરૂપ
(બ્રહ્મ પૃષ્ઠારૂપ) દ્રવ્યમોક્ષ તે પણ જીવના સ્વભાવ નથી, પરંતુ તે બનેથી (ભાવ-
મોક્ષથી તેમ જ દ્રવ્યમોક્ષથી) ભિન્ન જે અનંત જ્ઞાનાદિ શુદ્ધરૂપ સ્વભાવવાળું છે, ફળભૂત
છે, તે જ શુદ્ધ જીવત્વં સ્વરૂપ છે. આહીં તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધ-
નિશ્ચયનયથી પૂર્વે મોક્ષમાર્ગત્વં વ્યાખ્યાન છે તેમ પર્યાય-મોક્ષરૂપ જે મોક્ષ છે તે પણ
એકદેશ-શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી છે પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નથી. જે શુદ્ધ દ્રવ્યશક્તિરૂપ
શુદ્ધ પારિણામિક-પરમભાવ લક્ષણવાળો પરમનિશ્ચયમોક્ષ છે તે તો જીવમાં પહેલેથી જ
વિદ્યમાન છે, તે (પરમનિશ્ચયમોક્ષ) જીવમાં હવે થશે એમ નથી. તે જ પરમ નિશ્ચય-
મોક્ષ રાગાદિ વિકલ્પ રહિત, મોક્ષના કારણભૂત, ધ્યાનભાવના-પર્યાયમાં ધ્યેય થાય છે,
પરંતુ તે નિશ્ચયમોક્ષ ધ્યાનભાવના પર્યાયરૂપ નથી. જે એકાંતે દ્રવ્યાર્થિકનયથી પણ
તેને જ (પરમ નિશ્ચય-મોક્ષને જ મોક્ષના કારણભૂત ધ્યાનભાવનાપર્યાય કહેવામાં આવે
તો દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ એ ધર્મના આધારભૂત જીવ-ધર્મિણે મોક્ષનો પર્યાય પ્રગટ થતાં
જેમ ધ્યાનભાવનાપર્યાયરૂપે વિનાશ થાય છે તેમ ધ્યેયભૂત જીવના શુદ્ધપારિણામિક

યદ્દૃષ્ટં હસ્તપાદાદિરૂપં તદેવ પુરુષસ્વરૂપમ્ । તથૈવ શુદ્ધોપયોગલક્ષણં માવમોક્ષ-
સ્વરૂપં શુદ્ધનિશ્ચયેન જીવસ્વરૂપં ન ભવતિ, તથૈવ તેન સાધ્યં યજ્જીવકર્મપ્રદેશયોઃ
પૃથક્કરણં દ્રવ્યમોક્ષરૂપં તદપિ જીવસ્વભાવો ન ભવતિ; ક્ષિતુ તાભ્યાં મિનં
યદનન્તજ્ઞાનાદિગુણસ્વભાવં ફલભૂતં તદેવ શુદ્ધજીવસ્વરૂપમિતિ । અયમત્રાર્થઃ—
યથા વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચયેન પૂર્વે મોક્ષમાર્ગો વ્યાખ્યાતસ્તથા પર્યાયમોક્ષરૂપો
મોક્ષોઽપિ, ન ચ શુદ્ધનિશ્ચયનયેનેતિ । યસ્તુ શુદ્ધદ્રવ્યશક્તિરૂપઃ શુદ્ધપારિણામિક-
પરમભાવલક્ષણપરમનિશ્ચયમોક્ષઃ, સ ચ પૂર્વમેવ જીવે તિષ્ઠતીદાર્શી ભવિષ્યતીત્યેવં ન ।
સ एव रागादिविकल्पपरहिते मोक्षकारणभूते ध्यानभावनापर्याये ध्येयो भवति, न
च ध्यानभावनापर्यायरूपः । यदि पुनरेकान्तेन द्रव्यार्थिकनयेनापि स एव मोक्ष-
कारणभूतो ध्यानभावना पर्यायो भण्यते तर्हि द्रव्यपर्यायरूपधर्मद्वयाधारभूतस्य जीव-
धर्मिणो मोक्षपर्याये जाते सति यथा ध्यानभावनापर्यायरूपेण विनाशो भवति,
तथा ध्येयभूतस्य जीवस्य शुद्धपारिणामिकभावलक्षणद्रव्यरूपेणापि विनाशः प्राप्नोति,

(બ્રહ્મ પડતું) તે પણ પુરુષતું સ્વરૂપ નથી, પરંતુ તે અન્નેથી (ઉદ્ભવથી તેમ જ સાંકળ-
થી પુરુષના પૃથક્કરણથી) બ્રહ્મ જે હસ્ત-પાદાદિરૂપ જોવામાં આવે છે તે જ પુરુષતું
સ્વરૂપ છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધોપયોગ-લક્ષણવાળું ભાવમોક્ષતું સ્વરૂપ તે શુદ્ધનિશ્ચયથી
જીવતું સ્વરૂપ નથી તેમ જ તેનાથી સાધ્ય જીવ અને કર્મના પ્રદેશોના પૃથક્કરણ
(બ્રહ્મ પડવારૂપ) દ્રવ્યમોક્ષ તે પણ જીવનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ તે અન્નેથી (ભાવ-
મોક્ષથી તેમ જ દ્રવ્યમોક્ષથી) ભિન્ન જે અનંત જ્ઞાનાદિ શુદ્ધરૂપ સ્વભાવવાળું છે, ફળભૂત
છે, તે જ શુદ્ધ જીવતું સ્વરૂપ છે, આહીં તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધ-
નિશ્ચયનયથી પૂર્વે મોક્ષમાર્ગતું વ્યાખ્યાન છે તેમ પર્યાય-મોક્ષરૂપ જે મોક્ષ છે તે પણ
એકદેશ-શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી છે પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નથી. જે શુદ્ધ દ્રવ્યશક્તિરૂપ
શુદ્ધ પારિણામિક-પરમભાવ લક્ષણવાળો પરમનિશ્ચયમોક્ષ છે તે તો જીવમાં પહેલેથી જ
વિદ્યમાન છે, તે (પરમનિશ્ચયમોક્ષ) જીવમાં હવે થશે એમ નથી. તે જ પરમ નિશ્ચય-
મોક્ષ રાગાદિ વિકલ્પ રહિત, મોક્ષના કારણભૂત, ધ્યાનભાવના-પર્યાયમાં ધ્યેય થાય છે,
પરંતુ તે નિશ્ચયમોક્ષ ધ્યાનભાવના પર્યાયરૂપ નથી. જે એકાંતે દ્રવ્યાર્થિકનયથી પણ
તેને જ (પરમ નિશ્ચય-મોક્ષને જ મોક્ષના કારણભૂત ધ્યાનભાવનાપર્યાય કહેવામાં આવે
તો દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ જે કર્મોના આધારભૂત જીવ-ધર્મીને મોક્ષનો પર્યાય પ્રગટ થતાં
જેમ ધ્યાનભાવનાપર્યાયરૂપ વિનાશ થાય છે તેમ ધ્યેયભૂત જીવનો શુદ્ધપારિણામિક

न च द्रव्यरूपेण विनाशोऽस्ति । ततः स्थितं शुद्धपारिणामिकमेव बन्धमोक्षौ न भवत इति ।

अथात्मशब्दार्थः कथ्यते । “अत” धातुः सातत्यगमनेऽर्थे वर्तते । गमन-शब्देनात्र ज्ञानं भण्यते, “सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था” इति वचनात् । तेन कारणेन यथा-संभवं ज्ञानसुखादिगुणेषु आसमन्तात् अतति वर्तते यः स आत्मा भण्यते । अथवा शुभाशुभमनोवचनकायव्यापारैर्यथासम्भवं तीव्रमन्दादिरूपेण आसमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा । अथवा उत्पादव्ययध्रौर्व्यैरासमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा ।

किञ्च—यथैकोऽपि चन्द्रमा नानाजलघटेषु दृश्यते तथैकोऽपि जीवो नानाशरीरेषु तिष्ठतीति वदन्ति तत्तु न घटने । कस्मादिति चेत्—चन्द्रकिरणोपाधि-वशेन घटस्वजलकुट्टगला एव नानाचन्द्राकारेण परिणता, न चैकश्चन्द्रः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा देवदत्तसुखोपाधिवशेन नानार्पणस्य कुट्टगला एव नानामुक्ता-कारेण परिणता, न चैकं देवदत्तसुखं नानारूपेण परिणतम् । परिणमतीति चेत्—

सावलक्षणीयाणां द्रव्यरूपेण पञ्च विनाश उच्ये, परंतु द्रव्यरूपेणैवैवमेषां विनाश नस्तीति सिद्धं यथुं हे ‘शुद्ध पारिणामिकत्वावधी (एवमेव) अथ एवमेव शिक्षा नस्तीति’

एवमेव ‘आत्मा’ शब्दोऽपि अर्थः कथ्यते, “अत” धातुः सातत्यगमनेऽर्थे वर्तते । “गमन” शब्दोऽपि “ज्ञान” अर्थः थायति कारणेन हे “अथा गतिरूपेण अर्थवाणा धातुः सातत्यगमनेऽर्थे वर्तते यः स आत्मा भण्यते । अथवा शुभाशुभमनोवचनकायव्यापारैर्यथासम्भवं तीव्रमन्दादिरूपेण आसमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा । अथवा उत्पादव्ययध्रौर्व्यैरासमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा ।

एवमेव हे गमनेन अर्थः कथ्यते, “अत” धातुः सातत्यगमनेऽर्थे वर्तते । “गमन” शब्दोऽपि “ज्ञान” अर्थः थायति कारणेन हे “अथा गतिरूपेण अर्थवाणा धातुः सातत्यगमनेऽर्थे वर्तते यः स आत्मा भण्यते । अथवा शुभाशुभमनोवचनकायव्यापारैर्यथासम्भवं तीव्रमन्दादिरूपेण आसमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा । अथवा उत्पादव्ययध्रौर्व्यैरासमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा ।

તર્હિં દર્પણસ્થપ્રતિચિત્ત્વં ચૈતન્યં પ્રાપ્નોતીતિ, ન ચ તથા । કિન્તુ યથેક એવ જીવો ભવતિ, તદૈકજીવસ્ય સુખદુઃખજીવિતમરણાદિકે પ્રાપ્તે તસ્મિન્નેવ ક્ષણે સર્વેભાં જીવિતમરણાદિકં પ્રાપ્નોતિ, ન ચ તથા દૃશ્યતે । અથવા યે વદન્તિ યથૈકોપિ સમુદ્રઃ ક્વાપિ ક્ષારજલઃ ક્વાપિ મિષ્ટજલસ્તથૈકોઽપિ જીવઃ સર્વદેહેષુ તિષ્ઠતીતિ । તદપિ ન ઘટતે । કથમિતિ ચેત્—જલરાશ્યપેક્ષયા તત્રૈકત્વં, ન ચ જલપુદ્ગલાપેક્ષયા તત્રૈકત્વમ્ । યદિ જલપુદ્ગલાપેક્ષયા ભવત્યેકત્વં તર્હિં સ્તોકજલજે ગૃહીતે શેષજલં સઠૈવ કિન્નાયાતિ । તતઃ સ્થિતં પોહશર્વાણિકાસુવર્ણરાશિવદનન્તજ્ઞાનાદિલક્ષણં પ્રત્યેકં જીવરાશિં પ્રતિ, ન ચૈકજીવાપેક્ષયૈતિ ।

અધ્યાત્મશબ્દસ્યાર્થઃ કથ્યતે । મિથ્યાત્વરાગાદિસમસ્તવિકલ્પજાલરૂપપરિહારેણ સ્વશુદ્ધાત્મન્યધિ યદનુષ્ઠાનં તદધ્યાત્મમિતિ । એવં ધ્યાનસામગ્રીવ્યાખ્યાનોપસંહારરૂપેણ ગાથા ગતા ॥ ૫૭ ॥

પરિષ્ક્રમતું હોય તો તો દર્પણમાં રહેલ દેવદત્તાના મુખનાં પ્રતિબિંબ પણ ચૈતન બની જાય; પણ એમ તો બનતું નથી. વળી, જો એક જ જીવ હોય તો એક જીવને મુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ આદિ પ્રાપ્ત થતાં તે જ ક્ષણે બધા જીવોને જીવન-મરણ આદિ પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ; પણ તેમ દેખાતું નથી. અથવા જો એમ કહે છે કે 'એક જ સમુદ્ર છે તે કયાંક ખારા પાણીવાળો છે અને કયાંક મીઠા પાણીવાળો છે. તેમ એક જ જીવ બધાં શરીરોમાં વિદ્યમાન છે, તેમનું એ કહેવું પણ ઘટતું નથી. કેમ નથી ઘટતું? સમુદ્રમાં જળરાશિની અપેક્ષાએ એકતા છે, જળના કણોની અપેક્ષાએ એકતા નથી. જો જળકણોની અપેક્ષાએ એકતા હોય તો સમુદ્રમાંથી થોડું જળ પ્રહણ કરતાં બાકીનું બધું જળ તેની સાથે જ કેમ નથી આવતું? તે કારણે એ સિદ્ધ થયું કે સોળવક્ત્ર સોનાના રાશિની જેમ અનંત જ્ઞાનાદિ લક્ષણની અપેક્ષાએ જીવરાશિમાં એકતા છે પણ એક જીવની અપેક્ષાએ (સમસ્ત જીવરાશિમાં એક જ જીવ હોવાની અપેક્ષાએ) જીવ-રાશિમાં એકતા નથી.

હવે 'અધ્યાત્મ' શબ્દનો અર્થ કહેવામાં આવે છે: મિથ્યાત્વ, રાગ આદિ સમસ્ત વિકલ્પજળના ત્યાગથી સ્વશુદ્ધાત્મમાં જે અનુષ્ઠાન તેને 'અધ્યાત્મ' કહે છે.

એવી રીતે ધ્યાનની સામગ્રીના વ્યાખ્યાનના ઉપસંહારરૂપે આ ગાથા પૂરી થઈ. ૫૭.

अथौद्धत्यपरिहारं कथयति:—

द्वयसंग्रहमिणं सुणिणाहा दोससंचयचुदा सुदपुण्णा ।
 सोधयंतु तणुसुत्तधरेण णेमिचन्द्रसुणिणा भणियं जं ॥ ५८ ॥

द्रव्यसंग्रहं इमं मुनिनायाः दोषसंचयच्युताः श्रुतपूर्णाः ।

शोधयन्तु तन्नुश्रुतधरेण नेमिचन्द्रमुनिना भणितं च ॥ ५८ ॥

व्याख्या—“सोधयंतु” शुद्धं कुर्वन्तु । के कर्तारः ? “सुणिणाहा” मुनि-
 नाया मुनिप्रधानाः । किं विशिष्टाः ? “दोससंचयचुदा” निर्दोषपरमात्मनो विल-
 क्षणा ये रागादिदोषास्तथैव च निर्दोषपरमात्मादितत्त्वपरिज्ञानविषये संग्रहविमोह-
 विभ्रमास्तैश्च्युता रहिता दोषसंचयच्युताः । पुनरपि कथम्भूताः ? “सुदपुण्णा”
 वर्तमानपरमागमामिधानद्रव्यश्रुतेन तथैव तदाधारोत्पन्ननिवकारस्वसम्वेदनज्ञान-
 रूपभावश्रुतेन च पूर्णाः समग्राः श्रुतपूर्णाः । कं शोधयन्तु ? “द्वयसंग्रहमिणं”
 शुद्धशुद्धैकस्वभावपरमात्मादिद्रव्याणां संग्रहो द्रव्यसंग्रहस्तं द्रव्यसंग्रहाभिधानम्

इत्थे ग्रन्थकारे पोताना अलिमानना परिहारतुं इथन इरे के:—

आद्या ५८

गाथार्थः—अल्पश्रुतना धारक नेमिचन्द्र मुनिने के आ द्रव्यसंग्रह इत्युं के
 तेषु दोषाधी रहित अने श्रुतज्ञानधी पूर्ण अेवा आचार्यो शोधन इरे.

टीका:—“सोधयंतु” शुद्ध इरे. दोष शुद्ध इरे ? “सुणिणाहा” मुनिनाथ,
 मुनिओभां प्रधान. हेवा मुनिनाथा ? “दोससंचयचुदा” निर्दोष परमात्माधी विद्वज्ज के
 रागादि दोषो अने निर्दोष परमात्मादि तरवोने जाणुयाभां के संशय-विमोह-विभ्रमश्च
 दोषो-तेनाधी रहित होवाधी केओ ‘दोषसंचयच्युतः’ इ. पूर्णा हेवा मुनिनाथा ?
 “सुदपुण्णा” वर्तमान परमागम नासक द्रव्यश्रुतधी अने ते परमागमना आधारे हित्यज
 निर्विकार-स्वसंवेदनज्ञानरूप व्यापश्रुतधी परिपूर्ण होवाधी श्रुतपूर्ण इ. (नेमि)
 कोने शुद्ध इरे ? “द्वयसंग्रहमिणं” शुद्ध-शुद्ध-अेकस्वभाव परमात्मा आदि द्रव्येतेना

नेमिचन्द्र मुनि तनु शुद्ध विरे. अरे द्रव्यसंग्रह ने किने:

के महान् मुनि अह-श्रुत-धार. दोष-रहित ने के श्रुत तनु. ५८.

ग्रन्थमिमं प्रत्यक्षीभूतम् । किं विशिष्टं ? “ भणियं जं ” भणितः प्रतिपादितो यो ग्रन्थः । केन कर्तृभूतेन ? “ नेमिचन्द्रमुणिणा ” श्री नेमिचन्द्रमुनिना श्री नेमिचन्द्रसिद्धान्तिदेवाभिधानेन मुनिना सम्यग्दर्शनादिनिश्चयव्यवहाररूपपञ्चाचारोपेताचार्येण । कथम्भूतेन ? “ तणुसुत्तधरेण ” तनुश्रुतधरेण तनुश्रुतं स्तोत्रं श्रुतं तद्धरतीति तनुश्रुतधरस्तेन । इति क्रियाकारकसम्बन्धः । एवं ध्यानोपसंहारगाथात्रयेण, औद्धत्यपरिहारार्थं प्राकृतवृत्तेन च द्वितीयान्तराधिकारे तृतीयं स्थलं गतम् ॥५८॥ इत्यन्तराधिकारद्वयेन विंशतिगाथाभिर्मोक्षमार्गप्रतिपादकनामा तृतीयोऽधिकारः समाप्तः

अत्र ग्रन्थे ‘ विवक्षितस्य सन्धिर्भवति ’ इति वचनात्पदानां सन्धिनियमो नास्ति । वाक्यानि च स्तोकस्तोकानि कृतानि सुखबोधनार्थम् । तथैव लिङ्गवचनक्रियाकारकसम्बन्धसमासविशेषणवाक्यसमाप्त्यादिदूषणं तथा च शुद्धात्मादिप्रतिपादनविषये विस्मृतिदूषणं च विद्वद्भिर्न ग्राह्यमिति ।

संग्रहं ते द्रव्यसंग्रहं, अत्रैवा ‘ द्रव्यसंग्रह ’ नामना आ—प्रत्यक्ष ग्रन्थेन, देवा द्रव्यसंग्रहं ग्रन्थेन ? “ भणियं जं ” ने ग्रन्थेन प्रतिपादनं इत्याभां व्याच्युं छे तेन, कोऽत्र प्रतिपादनं कथं छे ? “ नेमिचन्द्रमुणिणा ” सम्यग्दर्शनं आदि निश्चयव्यवहाररूपं पञ्चाचारसहितं व्याच्युं श्री नेमिचन्द्र सिद्धान्तिदेव नामना मुनिञ्चै.

देवा नेमिचन्द्र मुनिञ्चै ? “ तणुसुत्तधरेण ” अल्पश्रुतधारीञ्चै, ने अल्पश्रुतने धारणु इरे ते अल्पश्रुतधारी छे. (तेभ्यो आ अथतुं प्रतिपादनं कथं छे.) अत्रै प्रभाणुं देवा अने कारकोना संग्रहं छे.

अत्रै रीते ध्यानना उपसंहाररूपं त्रयं गाथाञ्चै वरे अने उद्धतपञ्चाना त्यागने भारे अत्रै प्राकृत छंदधी षीण अन्तराधिकारभां त्रीणुं स्थण समाप्तं थयुं. ५८.
अत्रै रीते अत्रै अन्तराधिकारे द्वारा वीस गाथाञ्चै भी भाक्षभार्गना प्रतिपादकं त्रीणुं अधिकार समाप्तं थयो.

आ अथभां ‘ विवक्षित विषयनी संधि थाय छे ’ अत्रै वचन प्रभाणुं पदानी संधिना नियम नथी. (कथांक संधि इत्याभां व्याची छे, कथांक नहि.) सरणताधी अोध धाय भारे वाक्ये नानां नानां पनाववाभां व्याच्युं छे. (लिंग, वचन, क्रियाकारकसंग्रहं, समास, विशेषण अने वाक्यसमाप्ति आदि द्वाय अने शुद्धात्मा आदि तत्त्वोना उधनभां विस्मरणेनो द्वाय विद्वानोञ्चै अल्पं न इरयो.

१. निश्चयव्यवहार पञ्चाचार अत्रै सधे भावसिंगी मुनिञ्चैने न् द्वाय छे अत्रै अत्रै २५८ कथं छे.

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण “ जीवमजीवं दृवं ” इत्यादिसप्तविंशतिगाथाभिः पद-
द्रव्यपञ्चास्तिकायप्रतिपादकनामा प्रथमोधिकारः । तदनन्तरं “ आसव वन्धण ”
इत्येकादशगाथाभिः सप्ततत्त्ववपदार्थप्रतिपादकनामा द्वितीयोऽधिकारः । ततः परं
“ सम्मद्दंसण ” इत्यादित्रिंशतिगाथाभिर्मोक्षमार्गप्रतिपादकनामा तृतीयोऽधिकारः ॥

इत्यधिकारत्रयेनाष्टाधिकपञ्चाशत्सूत्रैः श्रीनेमिचन्द्रमिद्धान्तिदेवैर्विगचितस्य
द्रव्यसंग्रहाभिधानग्रन्थस्य सम्बन्धिनी श्रीब्रह्मदेवकृतवृत्तिः समाप्ता ।

आम पूर्वोक्त प्रकारे “ जीवमजीवं दृवं ” इत्यादि सत्तावीस गाथाओं वटे
पदद्रव्य-पञ्चास्तिकायप्रतिपादक नामना प्रथम अधिकाऱ छे. त्याऱ पछी “ आसववन्धण ”
इत्यादि अगियार गाथाओं वटे साततत्त्व-वपदार्थप्रतिपादक नामना गीजे अधिकाऱ
छे. त्याऱ पछी “ सम्मद्दंसण ” इत्यादि वीस गाथाओं वटे शिक्षाभार्ग-प्रतिपादक
नामना त्रीजे अधिकाऱ छे.

जे प्रभाणु श्री नेमिचन्द्र सिद्धान्तिदेव विरचित त्राणु अधिकाऱनी अष्टाशत
गाथाओं युक्त द्रव्यसंग्रह नामना ग्रंथनी श्री ब्रह्मदेवकृत संस्कृत टीकांना थ. प्रणालाल
गिरधरलाल शाह (वटवाणु निवासी) कृत गुजराती अनुवाद सभाम धया.

—: લઘુદ્રવ્યસંગ્રહ :—

છદ્ધ્વ પંચ અત્થી સત્ત વિ તત્ત્વાણિ ણન પયત્થા ય ।

મંગુપ્પાય-ધુવત્તા ણિદ્ધિદ્ધા જેણ સો જિણો જયડ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જેમણે છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, ત્રણ પદાર્થ અને ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રોવ્યના નિર્દેશ કર્યો છે તે શ્રી જિનેન્દ્રદેવ જયવંત રહ્યો. ૧.

જીવો પુગલ ધમ્માડધમ્માગાસો તહેવ કાલો ય ।

દ્વ્વાણિ કાલરહિયા પદેશ વાહુલ્લદો અત્થિકાયા ય ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ (એ છ) દ્રવ્યો છે; કાળ સિવાયનાં બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો, બહુપ્રદેશી હોવાને કારણે અસ્તિકાય છે. ૨.

જીવાજીવાસવંધ સંવરો ણિજ્જરા તદ્દા મોક્કલો ।

તત્ત્વાણિ સત્ત એદે સપુણ્ણ-પાવા પયત્થા ય ॥ ૩ ॥

અર્થ:—જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે; એ સાત તત્ત્વ પુણ્ય અને પાપ સહિત ત્રણ પદાર્થો છે. ૩.

જીવો હોઈ અમુત્તો સદેહમિત્તો સચ્ચેયણા કત્તા ।

મોત્તા સો પુણ દુવિહો સિદ્ધો સંસારિઓ ણાણા ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જીવ (દ્રવ્ય) અમૂર્તિક, સ્વદેહ-પ્રમાણુ, સચ્ચેતન, કર્તા અને ભોક્તા છે. તે જીવ બે પ્રકારના છે, સિદ્ધ અને સંસારી; સંસારી જીવ અનેક પ્રકારના છે. ૪.

અરસમરુવમગંધં અવ્વત્તં ચેયણાગુણમસદં ।

જાણ અલિંગગ્ગહણં જીવમણિદ્ધિ-સંદ્ધાણં ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જીવને રસરહિત, રૂપરહિત, ગંધરહિત, અવ્યક્ત, શબ્દરહિત, લિંગ દ્વારા ન મહી શકાય તેવો, જેવું સંસ્થાન નિર્દિષ્ટ નથી એવો અને ચેતના શુભાવૈભવો. ૫.

વળ-રસ ગંધ-ફાસા વિજ્જંતે જસસ જિણવરુદ્ધિઠ્ઠા ।

મુત્તો પુગ્ગલકામ્મો પુઠ્ઠવી પહુરી હુ સો સોઠા ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જેને વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ વિષયો છે તે મૂર્તિક પુદ્ગલકાય પૃથ્વી વગેરે છ પ્રકારની શ્રી જિનેન્દ્રદેવે કહી છે. ૬.

પુઠ્ઠવી જલં ચ છાયા ચરુગિંદિયવિસય કમ્મ પરમાણુ ।
છવ્વિહથેયં મણિયં પુગ્ગલદ્ધવ્વં જિણિંદેદ્ધિ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—પૃથ્વી, જળ, છાયા, (નેત્રેન્દ્રિય સિવાયની) ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયો, ક્ષર્મવર્ગિણા અને પરમાણુ; શ્રી જિનેન્દ્રદેવે પુદ્ગલ દ્રવ્યને (ઉપશેષ) છ પ્રકારનું કહ્યું છે. ૭.

મર્હપરિણયાણ મ્મમ્મો પુગ્ગલજીવાણ મમણ-સદયારી ।
તોયં જહ મચ્છાણં અચ્છંતા જેવ મો જેદ્ધ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—ગતિરૂપે પરિણમણા પુદ્ગલ અને જીવોને ગમનમાં સદહારી ધર્મદ્રવ્ય છે, જેમ માછલીને (ગમન કરવામાં) જળ સદહારી છે. ગમન ન કરનાર (પુદ્ગલ અને જીવો) તે તે (-ધર્મદ્રવ્ય) ગતિ કરાવતું નથી. ૮.

ઠાણજુયાણ અધમ્મો પુગ્ગલજીવાણ ઠાણ-સદયારી ।
છાયા જટ પહિયાણં મચ્છાંતા જેવ મો ધર્મ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—સ્થિત થતા પુદ્ગલ અને જીવોને સ્થિર ધવામાં સદહારી અધર્મદ્રવ્ય છે; જેમ છાંયો મુઆકેશને સ્થિર ધવામાં સદહારી છે. ગમન કરનાર જીવ અને પુદ્ગલોને તે (અધર્મ દ્રવ્ય) સ્થિર કરાવતું નથી. ૯.

અવગાસદાણજોગ્ગં જીવાદીણં વિચાણ આચારી ।
જેષ્ટં લોગાગાસં અલ્લોગાગાનમિદિ દુદ્ધિં ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જે જીવ આદિ દ્રવ્યોને અવગાસ કરવાને યોગ્ય છે તેને (શ્રી જિનેન્દ્રદેવે કહેલ) આગાસ દ્રવ્ય જાણે. જેના આગાસા અને અલોગાસા સિવાય બે પ્રકાર છે. ૧૦.

દ્વયપનિયટ્ટજાદો જો સો દાલો દેવે સદ્ધારી ।
લોગાગાસપણ્ણો દવ્વેવકાણ્ણ વ પચ્છવો ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—દ્વયપનિયટ્ટજાદો જો સો દાલો દેવે સદ્ધારી । લોગાગાસપણ્ણો દવ્વેવકાણ્ણ વ પચ્છવો ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જે દ્રવ્યોના પરિવર્તનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વ્યવહારકાળ છે; લોકા-
કાશમાં દરેક પ્રદેશ ઉપર એકેક કાલાણુ સ્થિત છે તે પરમાર્થ (નિશ્ચય) કાળ છે. ૧૧.

લોચાયાસપદેસે એકેકે જે દ્વિયા હુ એકેકા ।

ચયણાણં રાસીમિવ તે કાલાણુ અસંખદન્નાણિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જે લોકાકાશના એકેક પ્રદેશ ઉપર રત્નોની રાશિ જેમ એકેક (કાલાણુ)
સ્થિત છે, તે કાલાણુ અસંખ્યાત દ્રવ્ય છે. ૧૨.

સંસ્તાતીદા જીવે ધમ્માઽધમ્મે અણંત આયાસે ।

સંસ્તાદાસંસ્તાદા મુત્તિ પદેસાઽ સંતિ ણો કાલે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—એક જીવદ્રવ્યમાં, ધર્મદ્રવ્યમાં અને અધર્મદ્રવ્યમાં અસંખ્યાત પ્રદેશો
છે, આકાશ દ્રવ્યમાં અનંત પ્રદેશ છે, પુદ્ગલમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત
પ્રદેશો છે; કાળમાં પ્રદેશો નથી. (કાળાણુ એકપ્રદેશી છે, તેમાં શક્તિ અથવા વ્યક્તિની
અપેક્ષાએ બહુપ્રદેશીપણું નથી.) ૧૩.

જાવદિયં આયાસં અવિભાગીપુગ્ગણુવટ્ટદ્દં ।

તં ચુ પદેસં જાણે સન્વાણુટ્ટાણદાણરિહં ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—અવિભાગી પુદ્ગલ અણુવડે જેટલું આકાશ રોકાય તેને પ્રદેશ જાણો.
તે પ્રદેશ બધા (પુદ્ગલ) પરમાણુઓને સ્થાન દેવામાં સમર્થ છે. ૧૪.

જીવો જાણી પુગ્ગલ-ધમ્માઽધમ્માયાસા તદેવ કાલો ય ।

જજીવા જિણમણિઓ જ હુ મણ્ણઈ જો હુ સો મિચ્છો ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જીવ જાણી છે, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળઅજીવ છે,
એમ શ્રી જિનેદ્રહેવે કહ્યું છે, જે આમ નથી માનતો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. ૧૫.

મિચ્છત્તં દિસાર્હિં કસાય-જોગા ય આસવો વંધો ।

મક્કમાઈ જં જીવો પરિમિણ્ણઈ પોગ્ગલં વિવિહં ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—મિથ્યાત્વ, દિસા આદિ (અમત), ક્ષાય અને યોગાથી આસ્રવ થાય
છે; ક્ષાય સદિત જીવ જે વિવિધ પ્રકારનાં પુદ્ગલોને મલ્લુ કરે છે તે જીવ છે. ૧૬.

मिच्छताईचाओ संवर जिण भणइ णिज्जरादेसे ।

कम्माण खओ सो पुण अहिलसिओ अणहिलसिओ य ॥ १७ ॥

अर्थः— श्री जिनेंद्रदेवे मिथ्यात्व आदिना त्यागने संवर उल्लेख छे, इमेनिना अकदेश क्षय ते निर्जरा छे अने ते (निर्जरा) अखिलाया सहित अने अखिलाया रहित (-सकाम, अकाम) ऐभ णे प्रकारनी छे. १७.

कम्म वंधण-वद्धस्य सव्वभूदस्मंतरप्पणो ।

सव्वकम्म-दिणिम्मुक्को मोवखो होइ जिणेडिदो ॥ १८ ॥

अर्थः— इमेनिना अधनधी अऊ सइभूत (प्रशस्त) अंतरागतने के सर्वकर्माधी (पूर्यपणे) मुक्त थयुं ते मोक्ष छे— ऐभ श्री जिनेंद्रदेवे वर्णन कथुं छे. १८.

सादाऽऽउ-णामगोदानं पयडीओ सृष्टा एवे ।

पुण्ण तिच्चयरादी अण्णं पावं तु आगमे ॥ १९ ॥

अर्थः— शाता वेदनीय, शुभ आयुष्य, शुभ नाम अने शुभ मात्र तेभज तीर्थहर आदि प्रकृतियां ते पुण्य-प्रकृतियां छे; आधीनी श्रील पाप-प्रकृतियां छे ऐभ परभागभमां कथुं छे. १९.

णासइ णर-पज्जाओ उप्पज्जइ देवपज्जओ तत्थ ।

जीवो स एव नव्वरसभंगुप्पाया पुवा एवं ॥ २० ॥

अर्थः— अनुष्य पर्याय नाश पाने छे, देव पर्याय उत्पन्न धार छे अने एव तेना ते स रह्ये छे; ऐवी रीते सर्व द्रव्येने उत्पाद-व्यय-द्रोष्य होय छे. २०.

उप्पादप्पद्धंसा वचथूणं होति पज्जय-णाएण (णयण) ।

दव्वद्विएण णिच्छा बोधज्जा सज्जविणमुक्ता ॥ २१ ॥

अर्थः— वस्तुनां उत्पाद अने वर परित्यक्त होय छे. स्वद्विर्भा वस्तु नित्य छे ऐभ जलपुं; श्री सर्वज्ञ जिनेंद्रदेवे आभ कथुं छे. २१.

एवं अट्टिगयसुत्तो सट्टाणसुत्तो भणो णिचंजिता ।

उंउउ रायं-तोसं जइ इज्जइ वम्मणो णान (णानं) ॥ २२ ॥

अर्थः— के इमेनिना नाश उपा कथना हो ना ते प्रकृत सृजना आना कथित, पितानाभां विधत रह्येने अने अनेने देहीने राग अने देसने होयि. २२.

વિસર્ણસુ પવદ્વંતં ચિત્તં ધારેત્તુ અપ્પણો અપ્પા ।
 ઝાયદ્ અપ્પાણેણં જો સો પાવેદ્ સ્વલ્લ સેયં ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જે આત્મા, વિપથોમાં પ્રવર્તતા મનને રોકીને, પોતાના આત્માને આત્માવડે ધ્યાન કરે છે, તે ખરેખર સુખ પામે છે. ૨૩.

સમ્મં જીવાદીયા ણચ્ચા સમ્મં સુકિત્તિદા જેહિં ।
 મોહમયકેસરીણં ણમો ણમો ઠાણ સાહૂણં ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—જીવાદિને સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને, જેમણે તે જીવાદિનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે, જે મોહરૂપી ગળને માટે કેસરી સિંહ સમાન છે તે સાધુઓને અમારા નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો ! ૨૪.

સોમચ્છલેણ રઙ્ગયા પયન્થલક્ષ્ણકરાડ ગાહાઓ ।
 મંબુવયારણિમિત્તં ગણિણા સિરિણેમિચંદેણ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—શ્રી સોમશ્રેષ્ઠીના નિમિત્તે, ભવ્ય જીવોના ઉપકારને માટે, શ્રી નમિચન્દ્ર આચાર્ય દેવે પદ્માચાર્યનાં લક્ષણ અંતાયનારી ગાથાઓ રચી છે. ૨૫.

अकारादिक्रमेण बृहद्द्रव्यसंग्रहस्य गाथासूची

गाथा-आदिपद	गा. सं.	पृ. सं.	गाथा-आदिपद	गा. सं.	पृ. सं.
अञ्जीवो पुण णेओ	१५	५८	द्व्वसंगहमिणं मुणिणाहा	५८	२६९
अट्ट चट्टु णाण दंसण	६	२१	डुविहं पि मोक्खहेडं	४७	२२५
अणुगुरुदहपमाणो	१०	२९	दंसणणाणपहाणे	५०	२४७
अवगासदाणजोगं	१९	६६	इंसणणाणममगं	५४	२४९
अमुहावो विणिवित्ती	४५	२१९	दंसणपुव्व णाण	४४	२६३
आसवदि जेग कम्मं	२६	९९	धम्मघम्म कालो	२०	६७
आसवदंघणसंवर	२८	९७	पणतीमसोलच्छापण	८९	२३३
उवओगो वुदियप्पो	४	१५	पयडिट्ठिअणुभाग	३३	१०५
एयपदेसो वि अणू	३६	८३	पुग्गलकम्मदीणं	८	२५
एवं छट्ठेयमिदं	२३	९८	पुदविजलतेयवाड	११	३४
गएपरिणयाण धम्मो	१७	६३	वज्जदि कम्मं जेण दू	३०	१०४
घंढणपरिणामो जो	३४	१०८	वहिरदभतरकिरिया	४६	२०३
णह फालेण तत्त्वेण य	३६	१०१	मग्गणगुणठाणेहि य	१३	३८
जादियं आयासं	२७	८५	मा चिट्ठह मा जपह	५६	२०४
जीवमजीवं दव्वं	१	४	मा मुज्झह मा रज्जह	४८	२३६
जीवादीसट्ठहणं	४१	१८७	मिस्सउत्ताविरदिपमाद	३०	१००
जीवो उवओगमओ	२	८	रयणत्तम ण वट्टह	४०	१८०
जो रयणत्तयजुत्तो	५३	२४८	लोयायासपदेते	२२	६३
जं यिचिवि चित्तंतो	५५	२५२	दण्ण रस पच गधा	३	२३
जं सामणं गहणं	४३	२११	ददसमिदीगुत्तोओ	३०	११६
टाणजुदाण अधम्मो	१८	६५	ददफारा मुहवुव्व	९	२७
णट्टचट्टुपादवणमो	५०	२३७	सट्ठो दधो मुहमो	१६	६०
णट्टवुव्वमदहो	५१	२४४	समणा अरुणा पेसा	१०	३०
णाणादरणादीणं	३१	१०३	सव्वन्ना कम्मणो जो	३३	११६
णाणं अट्टवियप्पं	५	१७	सुअणुत्ताअदकुलं	३०	१०५
निअणममा अट्टुणा	१४	४९	सत्ति उट्ठो वेपेह	२०	७०
सव्वसुपददयं खंदा	५७	२५७	सम्मदणपरप	३५	११३
सिक्खाने चट्टुसाणा	३	१२	संससंअणुत्ताअणु	३०	१०५
सव्वपरिअट्टरूवो	२३	६९	होति अणुत्ता अणु	३०	१०५

संस्कृतटीकायामुक्तानां पद्यादीनां वर्णानुक्रमसूची

पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्.	पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्थ
१३७	अच्छि णिमीलणमेतं	त्रि.सा. २०७	२६५	एगो मे गस्वो	भा.पा. ५९
२६२	अज्जवित्तिरयण	मो. प ७७			नि.सा. १०२
१२४	अत्थि अणंता जीवा	प. ख. १/२७१			मूला. २/४८
		" " ४/४७७			प. ख. ६/९
		गो. जी १९६			प. ख. ६/९८
		मूला. १२/१६२	१०२	एयंतवुद्ध दरसी	गो.जी. १६
२६२	अत्रेदानीं निषेधन्ति	त.अ. ८३	८६	ओगाढगाढ णिचिदो	पंचा. १६४
२५९	अपुण्यमन्नतैः पुण्यं	समा. ८३	७३-२०४	ओजस्तेजो विद्या	र. श्रा. ३६
२५९	अन्नतानि परित्यज्य	समा. ८४	२६४	कंखिद कलुसिद मूला.	२/८१
२३४	अरिहंता असरीरा	भा.पं. ६२७टी.	७७	कि पल्लविण्ण	वा.अ. ९०
२५१	अरूहासिद्धा इरया	वा.अ. १२	१७७	खयउवसमियविसोही	गो.जी. ६५०
		मो.पा. १०४			प.ख. ६/१३९, २०५
१६४	अगुभपरिणाम बहुलता				ल.सा. ३
१७०	असिदिसदं किरियाणं	गो. क. ८७६			भ.आ. २०७६
१२८	आत्मा नदी संयमत्तोय	हि. उ. पृ. १२८	४४	गइ इंदियेसु काये	गो.जी. १४१
१७५	आत्मोपदान सिद्धं	सि. भ. ७	४८	गुणजीवापज्जती	गो. जी. २
२६५	आदा खु मज्झ	भा.पा. ५८	२३६	गुप्तेन्द्रियमनाध्याता	त.अ. ३८
		नि.सा. १००	१७४	चक्खुस्सदंसणस्स	भ. आ. १२
		स. सा. १५	२४७	छत्तीसगुण समग्गे	भा.सं. ३७७
३७	आहार सरीरिदिय	गो.जी. ११८	१२८	जन्मना जायते शूद्रः	प्र.सा. २२८
		प.ख. २/४१७	१५१	जं अण्णाणी कम्मं	प.ख. १३/२८१
१६०	इगत्तीस सत्त चत्तारि	प. ख. ७/१३१	१७३		म. अ. ११०
		ति.प. ८/१५९			भ. आ. ८७७
१६४	इत्यादि दुर्लभरूपां	प.प्र. ९ टी.	१२८	जीवो बह्हा जीवहि	गो. क. २५७
३७	इंदियकाया ऊणिय	गो.जी. १३१	१७०	जोगा पयडिपदेसा	सु.र. ८२९
१५५-५६	इंदुरवीदो रिक्खा	त्रि. सा. ४०४	२०४	ज्योत्तिर्भावन भौमेपु	*पं.सं. १/२९८
२५०	उद्योतनमुद्योगो	भ. आ. २ छाया			त्रि.सा. ३३२
१७९	उद्धम मिथ्यात्वविपं		१५३	णउदुत्तरसत्तयसा	प.प्र. १/६८
३९	उवसंत खीणमोहो	गो.जी १०	९६	ण वि उप्पज्जई	गो.जी ८९
८६	एगवणिगोद सरीरे	प. ख. १/२७०, २०४	१६५	णिच्चदरधाउसत्त य	त्रि.सा. २०३
		" " ४/४७८	१३६	णिरयादो णिस्सपिदो	पंचा.ता. ७६ टी.
		गो.जी. १६५	६२	ततं वीणादिकं	गो.जी. ४७२
		मूला. १२/१६३	१६८	तीसं वासो जम्भे	

पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्थ
४१	दंसण वय सामाद्य	प.ख. १/१७३ प.ख. १/२०९ गो.जी. ४७६
३७	दस सण्णीणं पाणा	गो.जी. १३२ प. ख. ४१८
८७	दुष्णि य एयं एयं	वसु. २/२४
२६४	दौविध्यदग्धमनसो	य.चं. २/१३४
१६६	धन्या ये प्रतिबुद्धा धर्म	
१३१	धम्मे य धम्म फलहि	
६	नास्तिकत्व परिहारः	पंचा. ता. १ टी.
१७९	पञ्चमहाव्रत रक्षां	
२६१	पञ्चमुष्टिभिरुत्पाद्य	
१०६	पञ्चपडिहारसिमज्जा	गो. क. २१
१०४	पण णव द्दु अट्टवीसा	सि. भ. ८
२३२	पदस्थं मंत्र वाक्यस्थं	प. प्र. १ टी. प. प्रा. पृ. २३६
८७	परिणामि जीवमुत्तं	वसु. २३ मूला. ७/४४
१४९	पुव्वस्स ह्नु परिमाणं	प.ख. १३/३०० जं.प. १३/१२
२४	पंपं पडि पयतं	स.सि. २/७टी
२६६	भरहे दुस्समकाले	मो.पा. ७७
५	भयणालय चालीसा	आ. सा. १ टी.
७	मङ्गलणमित हेउं	प.ख. १/७ पंचा. ता. १ टी. ति.प. १/७
२६४	समासि परिवज्जामि	भा पा. ५७ नि. ता. ९९ मूला. २/२५
६९	मिच्छोसासप मिस्सो	गो.जी. ९
२६५	मुक्काम्भेव प्राग् भयेद्	प.प्र. ५९ टी.
१८०	मूलाभयं मयाअद्यी	प.प्र. पृ. ३०४ ज्ञान. पृ. ९३ प.प्रा. पृ. ६२ प. पृ. प्र. १४३

पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रंथ
३१	मूलसरीरमच्छडिय	गो.जी. ६६७
२६२	यत्पुनर्वज्रकायस्य	त. व. ८४
२४३	यस्यनास्ति स्वयंप्रजा	हि. उ. पृ. १०५ *मूला १०/४२
१७७	रयणदीवदिणयर	वी.स. ५७
१३	वच्छरक्त्त भव	पंचा. ता. २७ टी.
२६४	वधवन्धच्छेदादेः	र.श्रा. ७८
१०२	विकहा तथा कसाया	प.प्र. १/६७८ गो.जी. ३४
२३८	विस्मयो जननं निद्रा	आ.स्व. १६.१७ पु. उ. ५.६ य.च.पृ. १३४
२३२	विसयकसा ओगादो	प्र.मा. १५८
३०-३१	वेयण कपाय वेउध्विया	गो.जी. ६६६ प.प्र. ४/२९
२५८	वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं	प.प्र. २/१६२ टी.
५५	जिवं परमवाल्याण	प.प्र. १/२० टी. अ.प्र. ३४
२०५	शोपेपु वेदनियंधु	प.प्र. १/३०१
६	श्रयो मार्गन्य ननिदि	न.प्र. ७
१२२	सयको सारगम	प.प्र. १०/१४०
१२६	संगं तपेण सज्जो	मो.पा. २३
१६२	सण्णाओ य तिलेगम.	प.प्र. १/६०
१५५	सदभित्त भरणी अहा	सि.प्र. ३६०
२६४	संकल्प कल्पतर	प.प्र. २/१३०
२५०	समनं सण्णायं	आ.सा. १३
५०	समसत्तपाण वग्ग	भा.प्र. ६६ व.प्र. ७३७
१७६	सत्तवग्गसिंहापुव्व	र.श्रा. ३५
६७	सिलोर्जा सुदी	व.प्र. २८
२२९	सुद्धमं जित्तेदिदं वाक्क	आ.सा. ७
१११	सोत्तमं सण्णायं	मो.पा. ५४
२०४	सोत्तमं विज्जित्तमं	प.प्र. १/३०२
२०४	सोत्तमं विज्जित्तमं	गो.जी. १३७
२३८	सुत्तमं विज्जित्तमं	आ.सा. ७ पु.प्र. ४

पारिभाषिक-शब्दसूची

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
(अ)		अनुप्रेक्षा	१२०
अकम्पनात्रार्थ	२०१	अनुलाग-बंध	१०६, १०७, १०८, १७०
अकिञ्चित्कर हेतु	२४२	अनुमान	२४१, २४२
अगुरुलघु शुद्ध	८६	अनुयोग	२०६
अगुरुलघुत्व	५०	अनैकान्तिक हेतु	२४३
अग्निभूत	१८६	अन्तर्कृद्दशांग	२०७
अंका (देश)	१४७	अन्तरात्मा	५६, ५७
अंगभाह (१४)	२०७	अन्तरित पदार्थ	२४१
अचरम	१२६ १०६	अन्यत्व अनुप्रेक्षा	१२६
अचक्षुहशीन	१५-१६	अन्वय दधान्त	२४१
अच्युत	१५८, १६२, १६६	अपक्ष्यान	७६, २६७
अशुभ	५८, ८८, ६३, ६८	अपराजितानगरी	१४७, १४६
अञ्जनचौर	१६४	अपवाद व्याख्यान	२०, २६२, २६७
अतिमुक्त	१६५	अपहृत संयम	२२२
अधर्मद्रव्य	५८, ५६, ६५, ६६, ८७, ८८, ८९, ९०	अपायविषय	२२६
अधिकृत हेतु	६	अपूर्वकरण शुद्धस्थान	३६, १६६, २३०
अक्षयात्म	२६८	अप्रभत्तसंज्ञित	३६, ११०, १६६
अक्षयात्म भाषा	६ १७७, १८०, १८६, २३१	अप्रत्याख्यातावरण	२२०
अक्षुभ अनुप्रेक्षा	११६	अप्रमल्लभाग	१३४
अनन्त सुख	५७	अलोक्य	४६, ४७, ५६, १७७ १७८
अनन्तमति (स्त्री)	१६६	अलोक्यसेन	१६७
अनन्त वीर्य	५१, ५६	अलापात्मक शब्द	६१
अनक्षरात्मक	६०-६१	अलिभान	७
अनायतन	१८०, १६३	अलिषेय	६
अनिवृत्तिकरण शुद्धस्था	३६, १६६, २३०, २३१	अलिमत हेतु	६
अनुतरापपादिक दशांग	२०७	अमृतार्थ नाम	६३, २१८, २१९
अनुदिश (नव)	१५८, १५९, १६०, १६२	अभेदनय	१६५
अनुपयगिनसद्भूत	१४, २२	अद्वयुद्य सुख	१६८
अनुपयगिनासद्भूत	१४, २२, २६, २८, ३२, ६६, ६६, १२०	अमूर्द्धष्टि	६, २३, २४, ५८, ८६
		अमूर्ति	

शुभ	पृष्ठ	शुभ	पृष्ठ
	(ङ)	(औ)	
अश्वर	५५	ओकत्वग्रन्थप्रेक्षा	१२५, १२७
अशान स्वर्ग	१५८, १५९, १६०	ओकत्ववितर्कधीनार ध्यान	४३, २२९
अर्थापथशुद्धि	११७	ओकदेश्याचित्र	४५, ४६
	(ऊ)	ओकदेशजिन	५
अजयिनी (नगरी)	२०१	ओकदेशमत	२६०
अत्तकुडु (क्षेत्र)	१४५	ओकदेश शुद्धनिश्चय	४, २६, ४८, ५७, ६६, ११२, २३३, २५३, २५५, २६६
अत्तराक्षदशुनी (नक्षत्र)	१५५	ओकेन्द्रिय	३४
अत्तराभाद्र (नक्षत्र)	"	(ओ)	
अत्तरायथ	"	ओरावत क्षेत्र	१४३, १४४
अत्तरापाठ (नक्षत्र)	"	(ओ)	
अत्तपाठ	५४, ७४, ७९, ८०	ओम् (शुभ)	२३५
अत्तसर्ग वचन	२०, २६२		
अद्दुरुलि भद्रारक	१९८	(क)	
अद्दायन राज	१९७	कच्छा (देश)	१४६
अद्दार सागर	१३८	कच्छावति (देश)	"
अद्घोत	६०, ६२	कमल	२०८
अपकार	८९	करुणानुयोग	१५५, १५६
अपगूहन (शुष्क)	१९९	कर्कट संकान्ति (भकर संकान्ति)	१५५, १५६
अपव्यरित सद्भूत (नय)	१२, २२	कर्त्ता	८, २५, २६, ८९, ९०, ९४
अपव्यरितासद्भूत	२२, २६, २८, ६७, १२०	कर्मा	२१९, २२३, २३७, २३८, २४४
अपनय	२४२, २२२	कर्माश्चैतना	५८
अपयोग	८, १४, १५, २१, २२, ५९	कर्माक्षर चैतना	१४३
अपशम सम्भक्तव	४०, २२०	कर्माभूमि	१४५
अपशांतमोक्ष	४३, १६९, १७०, २३०	कल्पवृक्ष	१६३
अपाहान कारण	७०, ७२, ११२	कपाय १००, १०१, १०२, १०५, १०६, १२९, १६३	४४
अपाध्याय (माधु)	२४८, २४९	कपाय मार्गण्ड	१६३
अपासकाध्यनांग	२०७	काकतालिय न्याय	१९१
अपिला राणी	२०२	कात्यायनी (विद्या)	१५८, १६०
	(ऋ)	कापिल स्वर्ग	४५
अर्धवर्गमत	६, ४९, ५३	कायमार्गण्ड	११७
	(ॠ)	कायशुद्धि	८९, १९४
अर्धविमान	१५८, १६०	कारण	

शुद्ध

पृष्ठ

शुद्ध

पृष्ठ

(छ)

छात्रस्थ	२१५
छाया	६०, ६२
छेदोपस्थापना	१६७

तीर्थंकर	१३६, १६५, १६८, १६९, १६७
तूर्यांग कल्पवृक्ष	१४५
तैजस समुद्घात	३१, ३२
त्याग	११८, ११९, २५९, २६०

(ज)

जघन्य गुण्य	६०
जड (श्रव)	३३
जनपद	१३९
जम्भूद्वीप १३८, १३९, १४४, १४९, १५१, १५२	
जम्भूवृक्ष	१३८, १४५
जयधवल	४८
जरासिधु (प्रतिनारायण्य)	१९५
जिन	५, ४३, ५६
जिनदत्त	१९९
जिनवरवृषभ	६
श्रव	८, ९, १०, ११, २१, २२, २४, २५, ३६
श्रवसभास	३७
ज्येष्ठा (नक्षत्र)	१५५
ज्येष्ठा माता	१९९
ज्योतिरंग कल्पवृक्ष	१४५
ज्योतिष्क देव	१५३, १५४, १५७
ज्योतिष्य लोक	१५३

(त)

तत (शुद्ध)	६१
तरवानुशासन	२६२
तनुवात वलय	१३१, १३३, १५९
तप ११९, १७२, २४६, २४७, २४७, २५७	
तपाचार	२४६
तम	६०, ६२
तमप्रभा (नरक-पृथिवी)	१३२
तारा	१५३
निर्गिष्ठ (हृद)	१४०, १४२
निर्गिष्ठाक	१३९
नील-धुन्द्रिय	३५

(ङ)

दर्शन	१५, १६, २११, २१२, २१३, २१५, २१७, २१८, २३७,
दर्शन भाग्यला	४६
दर्शनमोक्ष	२३२
दर्शनाचार	२४६
दशपुर (नगर)	२०१
दक्षिणायन	१५५, १५६
दार्शनिक श्रावक	२२०
दीपांग कल्पवृक्ष	१४५
दीपायन (मुनि)	३२
दुर्ध्यात (अपध्यान)	७७, २६४
दुःषमाकाल	२६१
देवकी (रानी)	१४५
देवकुतु (क्षेत्र)	१४१, १४५, १५८
देवभूढता	१९२
देवारण्य	१४६, १४७
देश-अन्तरित (क्षेत्रथी अन्तरित)	२४१
देशघाति स्पर्द्धक	१११
देशचारित्र	३२०, २२१
देशप्रत्यक्ष	१८
द्वेष्टप्रभाष्य	३०
दो-धुन्द्रिय	३५
दोष	५५
दोष (१८)	२३८
दृष्टान्त	२३९, २४०, २४१, २४२
दृष्टिवाद	२०७
द्रव्य नभस्कार	२५१
द्रव्य निर्द्वार	१७१, १७२
द्रव्य निर्विचिकित्सा	१९७
द्रव्य अन्ध	६१, १०४, १९५

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
द्रव्य भोक्ष	१७५, १७६, २६६, २६७	नरक	१३४, १३५, १३६, १३७
द्रव्य स्तवन		४	
द्रव्य संश्लेष	२६६, २७०	नरक णिल	१३३
द्रव्य संवर	१०६, ११०	नरकांता नदी	१४३
द्रव्यश्रुत	२५८, २६३	नसिना (देश)	१४८
द्रव्याधिष्ठितय	६, ८८, ८९	११६, २६६	नक्षत्र
द्रव्यानुयोग	२०८	नागकुमार	१५५, १५६
द्रव्यास्रव	१०३	नागेन्द्र पर्वत	१६६
द्वीप	१३८, १३९	नाभिगिरि	१५२
द्वीपकुमार (देव)	१६१	नाभयद	२३४, २३५
द्वीपायन (मुनि)	३२	नारायण वायुदेव	१२८, १३६, १३६, १३५
द्वेष	२३२, २३३	नारी (नदी)	१४४
		निगमन (अनुमान)	२३२

(ध)

धर्म	११५, ११६, ११९, १६६, १६२	निगोद	१२४
धर्म (अनुमान)	२४६	नित्य	१३, ८८, ३३
धर्म अनुपेक्षा	६६४	नित्यनिगोद	१२४
धर्मद्रव्य	५८, ५९, ६३, ६४, ८०, ८१, ८२, ८७, ८८	निदानशब्द	२३२
धर्मध्यान	२२८, २३६, २५८, २६, २६२	निमित्त	१३
धवल	४८	निर्गोलत्व	५६
धातुकी शंठ	१३६, १५६, १५४, १६७	निर्गोलत्व	५६, ७१, ७२
धातु (उ)	२०८	निर्गोलत्व	५६
धात्री नगरी	६	निर्गोलत्व	५६
धूमप्रवा (नरक)	१३२	निर्गोलत्व	५६
ध्रौव्य	१४, ७४, ८०, ८१	निर्गोलत्व	५६
ध्याता	२२६, २३३, २५२, २५३, २५७	निर्गोलत्व	५६
ध्यान	२२७, २२६, २३३, २३७, २३८, २४४, २४५, २४६, २४९	निर्गोलत्व	५६
धैर्य	२३६, २३७, २५२, २५३, २६६	निर्गोलत्व	५६

(न)

नभरकार	२३२	निर्गोलत्व	५६
नभरकार भद्र	२३२, २३३	निर्गोलत्व	५६

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
निश्चय नय	४, ७, ८, ९, ११, १२, १३, १८, २२, २५, २६, २८, ३०, ३२, ४२, ६२, ६५, ६७, ६८, ६९, ८७, ९१, ९३, ९६, १०८, १०९, ११५, ११६, १६५, १६७, १६८, १६९, २००, २१०, २१६, २२६, २३३, २३८, २४५, २५१	पञ्चावति (देश)	१४८
निश्चय पञ्चाचार	२४७, २५६	पदस्थध्यान	२३३, २३४, २३५, २३६, २४३, २४६, २४८
निश्चय. भोक्ष	२५६, २६६	परमध्यान	२५४, २५५
निश्चय भोक्षमार्ग	१८५, १८६, १८७, २२५, २५५	परमात्मा	५५, ५६, ५७, ५८, १०८, ११४, १७५
निश्चय रत्नत्रय	६५, १२०, १२५, १४५, १६६, १८५, १८६, १९६, २०३	परमशुद्ध-निश्चय-नय	५, ७, ९१, ९६, २३३
निश्चय व्रत	२६१	परम क्षायिक-सम्यक्तत्व	५०
निश्चय सम्यक्तत्व	७६, ७७, २०३, २०४, २४७	परमाद्यु	६०, ८३, ८४, २४३
निश्चय स्वाध्याय	२४८	परमाहारिक शरीर	२३८
निश्चय ज्ञान	२१०	पर्याप्ति	३८
निशंकित	१६५	पर्यायार्थिक नय	६४
नील (पर्वत)	१३६, १४१, १४२, १४८	पर्वत	१३६, १४५, १४७, १४८
नेमचन्द्र सिद्धान्तदेव	२, ५, २६६, २७०	पक्ष (व्यनुमान)	२४१, २४२, २४३
नेगम-नय	५६	परावर्तन	१२३, २०८
नैयायिक	२१४, ११५	परिक्रम (प)	२०७, २०८
		परिष्ठात्री	८७, ९४
		परिवार नदी	१४२
		परिवर्द्ध-नय	१६६
		परिहार-विशुद्धि (संयम)	१६८
		परौक्ष	१७, १८, १९
		पाषाण्डीओना	१७०
		पाण्डुपुर	१२८, १६१, २६४
		पाप	६२, ६३, ६४, ६५, ६६, १७०, १७८, १७९, २५६
		पारिष्ठाभिक लाव	४६, ४७, ८६, ९६, ९७, २६६
		पात्र	१४५
		पिंडस्थ (ध्यान)	२३२, २३७, २३९, २४३, २४५
		पुण्य	६२, ६३, ६४, ६५, १७०, १७३, १७९, १८०, १८१, १९१, २५६
		पुद्गल	५८, ५९, ८०, ८७, ८९, ९०
		पुद्गलगंध	६१
		पुनर्वसु (नक्षत्र)	१५५
		पुर (भवन)	१३६
		पुष्करवर द्वीप	१३८, १५१

(५)

पंक-प्रला नरक	१३२
पंक-लाग	१३३
पंच-नमस्कार मंडात्म्य	२०४, २१७
पंच-परावर्तन	१२३
पञ्चाचार	२४६, २५६
पञ्चानुत्तर	१५८, १५९, १६०, १६१, १६७
पञ्चास्तिकाय	४८, ५७
पञ्चैन्द्रिय	३४
पटल	१३४, १३५, १५८, १६०, १६१
पद्मद्व	१४०, १४१, १४२, १४३, १५०
पद्मराज	२०१
पद्मा (देश)	१४७, १४८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
पुष्करार्थं द्वीप	१५३, १५४	गलदेव	१३६, १६५
पुष्कला (देश)	१४६	गली (मंत्री)	२०१
पुष्कलावनि (देश)	१४६	गदिराभा	५६, ५७
पुष्पडाल (मुनि)	२००	गडुडपिणी	१६०
पूर्व (वर्ष)	१४६	गोधित डेतु	२४२
पूर्व (१४)	२०७, २६१, २६२, २६३	वालुकाप्रला (नरक)	१०२
पैशाची भाषा	६०	गिडे	१३५
पुंढरीक (रुद्र)	१४०	गुध (अर्ध)	१५३
पुंढरीकणी (नगरी)	१४६	गेलापत्तन (नगर)	१६३, १६४
पृथक्त्व	२२६	गोधि	१२३
पृथक्त्व-वितर्कवीचर	२२६	गोधिदुर्लभ	२१०
प्रकृति अंध	१०६, १०७, १७०	गौद्धमन	
प्रदीर्घक गिला	१३५		
प्रदीर्घक विमान	१६०	गद्रशाल	१४६, १४७, १४८
प्रतिनारायण्य (वासुदेव)	१३६, १६५	गय (७)	११७
प्रतिभा (११)	२२०, २२१	गदगुणी (नक्षत्र)	०१
प्रतिष्ठापन शुद्धि	११७	गदत अकी	१२४, १२५, ०११
प्रत्यक्ष	१७, १८, १६, २०, १४१		१३६ १४०, १४१, १४२
प्रत्याख्याननावरण्य	२२२		१४४, १४५, १४६
प्रथमानुयोग	२०७	गव-गमन-सित	०१६
प्रदेश	७३, ७४, ७६	गवन	१३४, १३५, १३६
प्रदेश अंध	१०५, १०६, १७०	गवनवात्री	१०, ११, १२
प्रभाकरी (नगरी)	१४७	गव्य	०१
प्रभक्तसंयत	२६, ४२, ११०, १६८	गव्य मार्गशा	१०१
प्रभाद	१००, १०१	गाननांग इत्यर्थ	२४०
प्रथेकन	७	गाय अग्निद डेतु	१००
प्रथमनसार	१८	गाव भास्व	२४२
प्रथम्याडरणांग	२०७	गाव नमनसार	१३३, १३४
प्रभूत (भाषा)	६१	गाव निर्वाह	१३६
प्रभ	११, ३७, ३८	गाव निर्विकल्पिका	१३३, १३४, १३५
प्रभुत (स्वर्ग)	१५८, १५९, १६२	गाव लान्त	१३५, १३६, १३७
प्रभुत (शब्द)	६१	गावसोद	२४३, २४४
		गावसुत	
		गावसुत	

(अ)

१०, ८३, ८४, १०४, १०५, २५८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
लाव संवर	१०६, ११०	महापुंडरीक	१४०
लाव स्तवन	४	महापुरी (नगरी)	१४८
लावासिद्धलेखु	२४२	महावग्धा (देश)	१४७
लिक्ष, शुद्धि	११७	महावप्रा (देश)	१४६
लूतार्थ-नय	६	महावत	२२२, २६०
लूपषांग कल्पवृक्ष	१४५	महाशुक्	१५८, १५९, १६१
लेह	६०, ६२	महास्कन्ध	६२, ६०
लेह नय	२१८, २१९	महाहिमवत	१४१, १४३, १५१
लेहालेह रत्नत्रय	१४५, १८१, १८६, १८७, १८८, २००, २२६, २३५, २४८, २६४	मानुषोत्तर	१५१, १५२, १५७, २०१
लोक्ता	६, २७, २८, ८६	मायाशब्द	२०६
लोगभूमि	१४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १५८	मार्गषु	४४, ४५
लोजनांग कल्पवृक्ष	१४५	मारषुान्तिक समुद्रघात	३१
लोजराज	१	मार्दव	११६
		मादयांगकल्पवृक्ष	१४५
		मालवदेश	१
		माडेन्द्र (स्वर्ग)	१५८, १५९, १६०, १६१
(म)		मिथ्यात्व	१००
मकर झंडांति	१५६	मिथ्यादृष्टि	३६, ५७, १६८
मंगल (ग्रह)	१५३	मिथ्याशब्द	२०६
मंगलावर्त (देश)	१४७	मिथ्य शुष्कस्थान	३६, ५७, १६६
मंजूषा (नगरी)	१४६	मुक्तात्मा	८०
मतिज्ञान	१७, १८, २१४	मुनि	२४६, २५०, २१७
मथुरा	१६८	मूर्त्ति	६, १६, २०, ५६, ८८, ८९
मठ (८)	१८०, १६३	मूर्द्धता	१८०, १६१, १६२
मनःपर्याय ज्ञान	१७, २०७, २१४	मूलशुष्क (८)	२२०
ममकार	१६३	मेरु	१३२, १३३, १३८, १४२
मलेक्ष षंड	१४४, १४६	१४६, १४७, १४८, १४९, १५०, २५२	१५८
मलेक्ष लापा	६१	मेरुशुलिका	१५८
महा कच्छा (देश)	१४६	मोक्ष	२३२
महात्म प्रला (नरक)	१३२	मोक्ष	६२, ६४, ६५, ६६, ६७, १७३
महाधवल	४८	१७४, १७५, २५६, २६३, २६५	२६१
महापद्म	१४०, १४१	मोक्षप्राप्त (ग्रन्थ)	२६१
महापद्मा (देश)	१४८	मोक्षमार्ग	१८३, १८४, १८५, १८७, २२५
		मोक्षशिला	१५६

शुद्ध	पृष्ठ	शुद्ध	पृष्ठ
योग ६४, १००, १०१, १०६, १०७, १०८, १७०		(६)	
योग-मार्गाण्यु	४४	लघुसिद्धयुक्त	२३५
यथाभ्यात (आरित्र)	१६८, १६९	लघु सुसुद्ध	१३८, १५०, १५६
यमकगिरी (२)	१४५	लब्धि (५)	१७७
रक्षा (नदी)	१४३	लक्षमण्यु	१६१, १६४, १६७
रक्तोदा (नदी)	१४३	लांगलवर्ता (देश)	१४६
रत्नतु	७६, १३२, १५८	लांतव (स्वर्ग)	१५८, १५९, १६०, १६१
रत्नत्रय	६४, १२०, १४५, १८५, १६६, १८६, १८७, १८७, १८७, १८७, २२४, २६४	लेश्या-मार्गाण्यु	४४, ४६
रत्नप्रशा (नरक)	१३२, १३३	लोक अनुप्रेक्षा	१३१
रत्नसंख्या (नगरी)	१४७	लोक आकाश	६८, ६८, १३१, २४४
रत्नाण्यु (देश)	१४७	लोकमूढता	१६२
रत्नयु क्षेत्र	३६, १४३	लोकपाल	१२२
रत्नयु (देश)	१४७	लोकविभाग (अन्ध)	१५५
रत्न्या (देश)	१४७	लोकान्तक देव	१२२, १८१, २६६
रत्नांग-कल्पवृक्ष	१४५	लोकलोक व्यापक	२७
राग	२३२, २३३	(७)	
रागचन्द्र	१६१, १६४, १६६, २०१, २४१, २६४	वज्रा (देश)	१५७
रागायण्यु	२०१, २०२	वज्रावति (देश)	१५७
रावण्यु	१८२, १६१, १६४, १६५, २४१	वज्रकण्यु (रावत)	२०१
राक्षस	१३४	वज्रभार (विद्याभार)	२०१
राधा (नगरी)	१४६	वज्रावति (देश)	१५६
राष्ट्रपूरी (नगरी)	१४६	वज्रा (देश)	१५६
रामि (पर्वत)	१३६, १४३	वज्रासानी	१५६
रामिणी (राणी)	१६७	वज्रानुसार	१५६
रामकृष्ण (नदी)	१४३	वज्रानुसार (तीर्थक्षेत्र)	१५६
रामकृष्ण-स्थान	२३२, २३७, २३८	वज्र (क्षेत्र)	१५६
रामकीर्ति-स्थान	२३२, २३३	वज्रधर	१५६
रामकीर्ति (स्थापित)	१६८	वज्रांग कल्पवृक्ष	१५६
रामिणी (नक्षत्र)	१५५	वज्रानुसार (नगरी)	१५६
रामिणी (नदी)	१४१, १४२, १४३	वज्रानुसार (देश)	१५६, १५८, १५९, १६०
रामिणी-रक्षा (नदी)	१४१, १४२, १४३	वज्रानुसार (देश)	१५६
रामिणी-स्थान (४)	२३२	वज्रानुसार (देश)	१५६

शुद्ध	पृष्ठ	शुद्ध	पृष्ठ
वारीसेन (मुनि)	२००	वंश (अर्थात् क्षेत्र)	१३९
विकल्प (संकल्प)	४२, १९९	वृद्धसिद्धयर्थक	२३५
विकल्पित निश्चय नय	२५२	वृद्धरूपति	१५३
विडिया-समुद्घात	३१	व्यतिरेक-दृष्टान्त	१४१
विजयानगरी	१४९	व्यय	४९, ५४, ७४, ७५, ८०
विजयापुरी	१४८	व्यवहार आराधना	२५०
विजयाधर्म	१४०, १४१, १४४, १४९	व्यवहार आरित्र	२१९
वितत (शुद्ध)	६१	व्यवहार ध्यान	२३५
वितर्क (शुद्ध-ध्यान)	२२९	व्यवहार नय	४, ८, ९, ११, १३, २१,
विद्वेह क्षेत्र	१३९, १४२, १४४, १४७		२२, २३, २४, २५, २८, २९, ४१, ६१,
विनयशुद्धि	११७		६६, ६७, ६९, ८३, ८४, ८७, ८८,
विपाक विचय (ध्यान)	२२९		१०८, ११५, १२०, १६७, १९८, २००,
विपाक सूत्र	२०७		२०१, २०२, २१५, २२३, २३३, २३८,
विलांगा नदी	१४८, १४९, १५०	व्यवहार पंथाचार	२४६, २५३
विभ्रम	१८८, २०५, २०६, २१६	व्यवहार पंथाचार	२४८
विलाव व्यंजन पर्याय	६३, ८७	व्यवहार भौक्षभाग	१८५, १८७, २२५
विष्णीपणु (शान्त)	१९४	व्यवहार रत्नत्रय	६४, १४५, १६९, १८४
विमोक्ष	६३, ८७		१८६, २४५, २५३
विरन्तपुरी	१४८	व्यवहार सम्भक्तत्व	२०२, २०३
विरुद्ध छेतु	१४१	व्यवहार ज्ञान	२०९
विशाखा (नक्षत्र)	१५५	व्याख्यानम्	७
विशोकपुरी	१४८	व्याख्येयं	७
विष्णु	५५	व्याख्याभ्रज्जपत्यंग	२०७
विष्णुकुमार (मुनि)	२००	व्युपसृतक्रियानिवृत्ति ध्यान	२२९
वीथार (शुद्ध-ध्यान)	२२९	व्यंजन पर्याय	६२, ७६
वीतराग आरित्र	७६, २०३, २१९, २२४	व्यंतर	१३४, १३९, २६१
वीतराग सम्भक्तत्व	७६, १७३, २०२, २०३	मत ११५, २१९, २५७, २५८, २५९, २६०	
वीर्याचार	२४६	(श)	
वेदक-सम्भक्तत्व	२०४	शतलिपि (नक्षत्र)	१५५
वेदना-समुद्घात	३१	शतार (स्वर्ग)	१५८, १५९, १६१
वेदमार्गिणी	४४	शनैश्चर (अक्ष)	१५३
वेदमन्त नगर	१४९	शुद्ध	६०
वेदसिद्ध (शुद्ध)	६१	शुद्धात्मक श्रुतज्ञान	१९, २१४
		शयनासन शुद्धि	१

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
साध्य-साधक	४१, १३०, १६८ २०३, २२२, २२३, २२५	सूक्ष्मसांपराय-व्याप्ति	१६८
सानतकुमार (स्वर्ग)	१५८, १५९, १६०, १६२	सूत्र	२०७
सामान्य	२१, २२, २१२, २१७, २१८	सूत्र कृतांग	२०७
सामाधिक	१६७, १६८, १६९, २६१	सोम-श्रेष्ठी	२, १७०
सासादन	३६, ५७, १६६	सौधम	१५८, १५९, १६०, १६१, १६२
सिद्ध	८, ४३, ५७, ६४, ६५, ६६, ६७, १५६, १६६, २३४	संकल्प	४२, १६६, २६४
सिद्ध शिला	१५६	संकोच विस्तार	६, ४०, ५२
सिद्ध स्वर्ूप	५०, ५१, २५५	संयम	११६
सिन्धु	१४१, १४२, १४३, १४६	संयम-भागिष्ठा	४४
सिवभूती (मुनि)	२६३	संयमासंयम	४२, १६६
सीता (रानी)	१६४, १६६,	संवर	६२, ६३, ६४, ६५, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११६, १६६
सीमन्त-मिला	१३४	संव्यवहार प्रत्यक्ष	१६, १८, १९, २०
सुकन्धा (देश)	१४६	संवेग	१३१
सुभ	४१, ५८, ५९, ६४, १२५, १३०, १३७, १७५, १७६, १६७, २३०, २३७, २३८, २५५	संशयज्ञान	१८८, २०६, २१६
सुगत	५५	संसारी	६
सुगंधा (देश)	१४९	संस्कृत	६१
सुपद्मा (देश)	१४८	संस्थान	६०, ६२
सुपर्णकुमार (देव)	१६१	संस्थान विग्रह	२२९
सुमेरु	१३२, १३३, १३८, १४२, १४४, १४६, १४७, १४९	संछिनन	२६१
सुवर्णा (देश)	१४७	संज्ञी	४८
सुवर्णा कुला (नदी)	१४३	संज्ञी-भागिष्ठा	४८
सुवर्णा पर्वत	१४५	सिन्धु	१४०, १४१, १४२, १४३, १४६
सुपमसुपमा	१४३	सिंहपुरी	१४८
सुपिर (शब्द)	६१	सिंहोदर (राज)	२०१
सुमिमा (नगरी)	१४७	स्तवन (द्रव्य, भाव)	२
सूर्य	१५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १६१	स्थानांग	२०७
सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति	२२६	स्थावर	३४, ३५
सूक्ष्मता	६०	स्थिति-अध	१०६, १०७, १७०
सूक्ष्मसांपराय-गुणस्थान	३६, १६६, २३०	स्थूलता	६०
		स्वभाव व्यञ्जनपर्याय	६३
		स्वयं भूरभणु	१३८, १५२, १५७
		स्वर्ूप-असिद्ध छेत्तु	२४२
		स्वर्ग	१५८
		स्वाति (नक्षत्र)	१५५

शुद्ध	पृष्ठ	शुद्ध	पृष्ठ
	६	क्षेत्रपुरी	१४६
दरि-क्षेत्र	१३६, १४१, १४३	क्षेत्रा नगरी	१४६
दरिधांता (नदी)	१३६, १४१, १४३	क्षेत्र ८७, ८८, १३६, १४३, ४४, ४५, ४६,	४७, ४८
दरिध (नदी)	१३६, १४१, १४३	क्षेत्र-अन्तर्गत	१४१
दरिधेषु (अक्षयति)	२०२	क्षेत्र-याक्ष	१६३
दरिधनाशपुर	२०१		
दिभवत (पर्वत)	१३६	प्रश्न ७५	३४
दिगु	२४०, २४१, २४२, २४३	प्रश्न-नारी	१३२
द्विदशयवन क्षेत्र	१३६-१४१	त्रिकोणसार	१६२, २०८
दिभवत क्षेत्र	१३६-१४०		
द्वि	२३६	मानुस्मृत्यां	२०३
	६	मान १४, १५, १७, २१, २२, २३,	
क्षमा	११६	२०६, २१२, २१९, २१२, २१२,	
क्षयोपशम	११३	२१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९	
क्षयोपशमिष्ठ ज्ञान	११३	ज्ञान (विशेष)	१११, ११२, ११३, ११४
क्षयोपशम अत्रयकत्व	२०४-२०५	ज्ञान साधना	११
क्षयिष्ठ अत्रयकत्व	५०-२०५	ज्ञानाप्त	२४६
क्षीण-हृष्या शुभ्रधान उर, गण, १३०, १३१		ज्ञानावसा	१३१, १३२, १३३

संस्कृतटीकायागुणानां पारभाष्यम् टीका

पृ. सं.

संस्कृत भाष्य		संस्कृत भाष्य	
संस्कृतभाष्यटीका	११	संस्कृत भाष्य	११
संस्कृतभाष्यटीका टीका	१३१	संस्कृत भाष्य	१३१
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका		संस्कृत भाष्य	
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका		संस्कृत भाष्य	
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका	१२	संस्कृत भाष्य	१२
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका	३३	संस्कृत भाष्य	३३
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	३४	संस्कृत भाष्य	३४
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	३५	संस्कृत भाष्य	३५
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	३६	संस्कृत भाष्य	३६
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	३७	संस्कृत भाष्य	३७
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	३८	संस्कृत भाष्य	३८
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	३९	संस्कृत भाष्य	३९
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४०	संस्कृत भाष्य	४०
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४१	संस्कृत भाष्य	४१
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४२	संस्कृत भाष्य	४२
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४३	संस्कृत भाष्य	४३
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४४	संस्कृत भाष्य	४४
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४५	संस्कृत भाष्य	४५
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४६	संस्कृत भाष्य	४६
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४७	संस्कृत भाष्य	४७
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४८	संस्कृत भाष्य	४८
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	४९	संस्कृत भाष्य	४९
संस्कृतभाष्यटीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका टीका	५०	संस्कृत भाष्य	५०

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૧	મહાર	સંહાર
૧૬	૧૧	સંવ્યવહારત્વં	સંવ્યવહારત્વં
૪૧	૮	ઉદ્વચથી	ઉદ્વચથી,
૫૧	૧૫	રાગ રહિત	રાગાદિ રહિત
૪૨	૨૩	(પરમ	પરમ
૫૨	૨૪	એવાં)	એવા
૪૬	૨૫	અવે	આવે
૫૦	૨૩	ભાવનામાં	ભાવવામાં
૧૦૬	છે.	મદ	મદ
૧૬૦	૨૫	શ્રેણી	શ્રેણી
૧૭૨	છે.	અજ્ઞાની	અજ્ઞાની
૨૦૪	૨૭		અમિતગતિ
			(પંચ સંગ્રહ)
૨૦૫	૧૩	નકર	નારક
૨૨૩	છે.	૪૮	૪૬
૨૪૬	૫	॥ ૨ ॥	॥ ૫૨ ॥
૨૬૬	૧૦	નિાવકર	નિાવિકાર

